پہاڑی زبان و ادب دی تاریخ

راجہ نذر بونیاری

پہاڑی زبان و ادب دی تاریخ

راجہ نذر بونیاری

PAHARI ZABAN-O-ADAB DI TAREEKH

By: Raja Nazer Bunyari

مصنف دیاں دیگر تصنیفاں:

۱۔ دوسرا آدم (افسانوی مجموعہ، اُردو)

۲۔ بانجھ ماں کا بیٹا (افسانوی مجموعہ، اُردو)

۳۔ یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں (افسانوی مجموعہ، اُردو)

۴۔ تمل (تحقیقی و تنقیدی مضامین، پہاڑی)

۵۔ مِٹھی نچھ (انشائیے و افسانے، پہاڑی)

۶۔ لعلاں دے بنجارے (مونوگراف، میاں محمد بخش)

۷۔ سیرت النعمان (پہاڑی ترجمہ)

۸۔ شاردا (سفرنامہ)

۹۔ دِل نامہ انشائیے (اردو)

پہاڑی زبان و ادب دی تاریخ

راجہ نذر بونیاری

کتاب داناں: پہاڑی زبان وادب دی تاریخ
لکھاری: راجہ عبدالقیوم خان
قلمی ناں: راجہ نذؔر بونیاری
سنِ اشاعت: ۲۰۲۲ء
ترتیب وانتخاب: عبدالواحد منہاس
کمپوزنگ تزئین: عبدالواحد منہاس
سرورق: بشیر احمد بصیؔر
گِنتی: پانچ سو (۵۰۰)
مُل: ۵۰۰ روپے
چھاپہ خانہ: کلاسِک پرنٹرس، جموں

Pahari Zaban o Adab Di Tareekh

Research Work (Pahari)

By: Raja Nazer Bunyari

Year of Edition: 2022

Price: Rs.500/-

ناں لائی

ہر اُس انسان دے ناں جیہڑا اپنی ماں بولی
ناں پیارا کردا ہے ۔ ہر اُس پہاڑی دے
ناں جس دے کہر بچ پہاڑی بولی جاندی
ہے تہ اوہ بچیاں کو بھی پہاڑی زبان بولن دی
تلقین کردا ہے تہ پہاڑی ثقافت ناں جُڑے
رہن دی نصیحت کردا ہے۔

تعارف

جدوں تھیں میں راجہ نذؔر بونیاری ہوراں کی جانناہاں، میں اُنہاں نیاں نظراں کی ہمیشاں اُنہاں بُلند یاں ورتکیا اے، جتھوں اوہ علم وادب نے نویں نویں اشمان ٹھونڈنا دِسنا رہنا اے۔ درمیانے قد ہور اُچے پائے نے ایہہ ادیب بلیں بلیں ادب، تخلیق ہور تحقیق نے شعبے بچ اپنا قد بُت اُچا کرنے گئے ہور پہاڑی زبان تہ ادب نا نک نقشہ سنوارنے، نکھارنے ہور سنگارنے رہے ہین۔ راجہ صاحب نے چھڑے متھے وراوڑی نے راجیاں جئیا دبدبہ، چہرے ور کشمیرنا جاہ وجلال، گلاں بچ صوفی بُزرگاں نی مروّت ہور سوچاں تھیں پہاڑی تاریخ و تمدن نی مہک اٹھنی اے۔ایہئی وجہ اے جے اَج پہاڑی زبان وادب نی کسے وی صنف بچ اِنہاں کی نظرانداز نیہہ کیتا جاسکنا۔ نِکیاں، گول ہور چمکدار اکھیاں والے راجہ نذؔر بونیاری جدوں نظراں سنگ نظراں ملائی تہ پُرخلوص انداز بچ دوستاں کی جپھی جاہڑنے ہین تاں عہدِ رفتہ نی کشمیریت نی یاد تازہ ہو جانی اے۔شاید کشمیرنی اسے تازگی سُن انہاں نیاں لِکھتاں کی تازہ دم رکھیا ہویا اے ہور وقت ہور تجربیاں رَلی مِلی تہ اُنیاں نیاں لِکھتاں کی مُستند ہور پُختہ بنا شوڑیا اے۔

راجہ نذؔر بونیاری صاحب کی تحقیق نی جستجو ہور بنڈ لکیر نے آرپار تھیں پہاڑی تاریخ تہ تمدن کی کھنگالی تہ کڈھنے نی آرزو کئی واری انہاں کی بنڈ لکیر نے پاروی کھِنی گئی، کِیاں جے پہاڑی لوک آرپار اِسراں بنڈے ہوئے ہین جسراں کہ جسم دواں حِصیاں بچ بنڈیا نا ہونا اے۔ اِس واسطے اوہ لمے عرصے توڑیں پہاڑی تاریخ تہ تمدن نِیاں کلیاں چُننے واسطے بنڈ لکیر

نے آر پار سفر کرنے رہے۔ انہاں سن عوامی ملاقاتاں، ذاتی مشاہدیاں ہور پرکھ پرچول تھیں بعد ایہہ کتاب مرتب کیتی اے۔ حالانکہ موجودہ حالات کی تکنیاں ہوئیاں مِگی انہاں نی ایہہ کتاب پڑھنے نا موقع نیہہ مِلیا، ور میں راجہ نذّر بونیاری نیاں تحریراں پڑھیاں نیاں ہین ہور انہاں نی سوچ نی تہار ہور قلم نے وار تھیں چنگی طراں واقف ہاں۔ اِس واسطے مِگی یقین اے جے اُنہاں نی ایہہ کتاب لاجواب ہوسی گی۔ پہاڑی سماج کی اک نواں تشخص عطا کرن بچ مددگار ثابت ہوسی گی ہور راجہ صاحب اُس چنار نی حیثیت حاصل کرسن گے جس نے چھام نال بنڈ لکیر نے آر پار بسنے پہاڑی لوک مستفید ہو سکنے ہین۔ اِس کتاب بچ پہاڑی لوکاں نے ذرخیز تاریخی ورثے ہور تمدنی میراث نے علاوہ عوام نے دُکھ سُکھ، خوشیاں ہور غم، عروج ہور زوال کی وی رنگ برنگے موتیاں نی لڑی نی طراں پروئی تہ اِس کی عوامی رنگت دِتی اے، جس واسطے اوہ ستائش نے حقدار ہین۔

اِس موقعہ ور اپنے ایہہ کُجھ الفاظ راجہ نذّر بونیاری صاحب نی نذر کرن نی جسارت کر رہیاں ہاں۔ مَیڈا اے جے اوہ اِنہاں لفظاں کی نذرانہ سمجھی تہ قبول کرسن گے ہور دُعا گو ہاں جے ذاتِ پاک اُنہاں نی ایہہ محنت قبول کرے۔ آمین!

خوشدیو مینی

۱۴؍جولائی ۲۰۲۱ء

اپنی گل

پہاڑی زبان شمالی ہندوستان دیاں معتبر زباناں بچوں ہک اہم زبان اے۔ تاریخی شواہد دے مطابق اس زبان دے ڈانڈے صدیاں پچھے جا مِلدے ہین۔ شاردا دے ناں تھیں ہر خاص و عام واقف اے۔ شاردا اپنے ویلے دی اک یونیورسٹی قسم دا ادارہ آسا' جیہڑا بنیادی طور تے بُدھ مت دی ترویج وترقی واسطے مقامی زبان بچ کم کردا آسا۔ ایہہ گل یاد رکھے دی اے کہ جس جگہ ایہہ ادارہ آسا' اُتھے دی مقامی زبان پہاڑی آسی۔ اُس زمانے بچ لِکھت واسطے جو رسم الخط اختیار کیتا گیا' اوہ ''شاردا رسم الخط'' دے ناں نال جانیا جان لگا۔ ایہہ رسم الخط پہاڑی زبان دے لکھے واسطے ہی ایجاد کیتا گیا آسا۔ ایہہ ہور گل اے کہ بعد بچ ایہہ رسم الخط کشمیری لکھے واسطے وی برتیا جان لگا' جد کہ ایہہ کشمیری لکھے واسطے مناسب رسم الخط نہ آسا۔ ایہہ گل بعض کشمیری محققاں سن وی تسلیم کیتی اے جے شاردا کشمیری لکھے واسطے مناسب رسم الخط نہ آسا' کیاں جے کشمیری دیاں ساریاں اَوازاں دا احاطہ شاردا رسم الخط نہ کردا آسا' جد کہ پہاڑی لکھے واسطے ایہہ ہک مکمل رسم الخط اے۔

اِتھے اِس گل دا ذکر کرنا ایہہ ثابت کرنا اے جے اُس دور بچ وی اِس علاقے بچ پہاڑی زبان دا چلن آسا۔ اِس تھیں اِس زبان دی قدامت دا پتہ لگدا اے۔ ایہہ سب اپنی جائی تہ ٹھیک اے' مگر سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ اُس عہد بچ جو کُجھ لکھیا پڑھیا گیا' اوہ گیا کدھر۔ بدقسمتی دی گل ایہہ اے جے زمانے دے پھیر پرت سُن اوہ سب کُجھ دست بُرد زمانہ دی نذر کر سٹیا ہور اَساں تکر اُس بچوں ککھ وی نیہہ پہچ سکیا۔

جغرافیائی اعتبار نال پہاڑی زبان دا علاقہ ایجیا اے جیہڑا مُچ پچھڑ یا دا تہ دشوار گزار آسا۔ اِتھے زندگی دی سہولیات ہر عہد بچ نہ ہونے دے برابر آسیاں ۔لوکاں دی زندگی مُچ اوہکھی آسی۔روزگار دا کہا ٹا تہ زندگی دیاں دوجیاں مُشکلاں سُن انہاں لوکاں کوفنونِ لطیفہ ہور پڑھائی لکھائی تھیں دوُر ہی رکھیا۔ جہالت تہ لاعلمی دی ڈوہنگی بُکل اِس معاشرے دا مقدر رہئی ۔فنونِ لطیفہ دا چلن تہ اُس مُلک وقوم دا خاصہ ہوندا اے جیہڑی مرفع حال ہوؔئے روزی روٹی دا کوئی خاص مسئلہ نہ ہوّے۔سیانیاں دا اکھان اے جے ’’پیٹ نہ پئیاں روٹیاں تہ سبھّے گلاں کھوٹیاں‘‘۔

معاشی بدحالی سُن پہاڑی لوکاں کو اِس پاسے تکن ہی نہ دِتا‘اِس واسطے تہ ایہئی اک بڑی وجہ آسی کہ ایہہ لوک اُس اثاثے دی سام سمہال بچ وی ناکام رہے تہ اَج اسیں ایسی کسے وی تاریخی تہ ادبی دستاویز تھیں محروم آں۔

موجودہ دور بچ جدکہ پہاڑی زبان اپنی باقی ہانی زباناں دے نال نال لکھے پڑھے ہور منشور ومنظوم ادب تخلیق کیتے بچ سرگرم اے‘اَساں اِس چیز دی ضرورت محسوس کیتی جے اِس زبان وادب دی تاریخ مرتب کیتی جُلے ۔ اِس سلسلے بچ ایہہ کم راجہ نذّر بونیاری ہوراں دے سُپرد کیتا گیا‘ کیاّں جے نذّر صاحب ہک جہاندیدہ شخصیت ہین ہور اِتھے دیاں مقامی زباناں (بشمول پہاڑی زبان) دے پچھوکڑ تھیں چنگی طراں واقف ہین۔ اِس خطے دے سیاسی‘ سماجی ہور ادبی منظر نامے تے اُنہاں دی ڈوہنگی نظر اے۔ اَساں کو خوشی اے جے اُنہاں سُن اَساں دی ایہہ پیشکش قبول کیتی ہور اِس کُو توڑ چاہڑے دا جتن کیتا۔ انہاں دی کڑی محنت کم آئی تہ آخر ایہہ کتاب تُسدے ہتھاں تکر پہچی۔

پہاڑی زبان وادب دے حوالے نال ایہہ مُنڈھلا کم اے۔راجہ نذّر بونیاری ہوراں بنیاد بنّھ رکہدی اے‘اک خاکہ مرتب کرسٹیا اے تہ ہُن ضرورت اِس گل دی اے جے اس دے محقق اِس خاکے بچ مذید رنگ بہرے دی کوشش کرن ہور پہاڑی زبان دے بکھرے بکھرے گوشیاں تے مذید لوہ باہے دی کوشش کرن۔تحقیق دا کم سکھلا نیہہ ہوندا‘ اِتھے تلیاں دا

ماس گلیاں لانا پُیندا اے۔ مگر اِس راہ دا جیہڑا مسافر ایہہ پینڈا مارے دی جُرت کرسی، اوہ ہی اپنی منزل تِکر اَپڑسی۔ حضرت میاں محمد بخش فرماندے ہین کہ ؎

کنڈے سخت گلاباں والے دؤروں دیکھ نہ ڈریئے
چؤ بھاں چہلیے، رَت چوایئے، چھول پُھلاں تد پہر یئے

اَساں کو مَیُد اے جے اَسدے مستقبل دے محقق اِس سلسلے کو اَگے ٹورسن ہور نِت نویں میل پتھر نصب کردے رہسن ۔ اِس کتاب دے حوالے نال اپنی رائے تھیں ضرور نوازیو۔

ڈاکٹر مرزا فاروق انوؔار

عرضِ مصنف

دس باراں سال پہلاں مکو جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دے شعبہ پہاڑی دی طرفوں ہک فرمائش موصول ہوئی کہ میں پہاڑی زبان و ادب دی تاریخ مرتب کراں۔ پہلاں تہ ماہڑے واسطے ایہہ مسئلہ آسا کہ میں ایہہ فرمائش قبول کراں یا معذرت دا اظہار کراں۔ اُسدی وجہ ایہہ آسی کہ ہک ایہہ ماہڑی اوقات تھیں بدھ کا ہک ایجیا پروجیکٹ آسا جس کو قبول کیتے تھیں پہلاں مکو ایہہ دکھنا آسا کہ ماہڑے کول اتنیاں معلومات ہین۔یعنی کہ میں اتنا بڑا تہ اُچا عالم ہاں کہ ماہڑے کول حوالہ جات واسطے اِس موضوع پُر لِکھیا گیا دا لٹریچر موجود ہے؟ میں فرمائش تہ من رکہدی' اُسدے بعد پہاڑی زبان تہ ادب دیاں اُچیاں لکھاریاں تہ محققین دیاں کتاباں بٹیلے دا کم شروع کیتا۔۱۹۸۷ء پُروں ریاست بچ اسدیاں موقر پہاڑی ادیباں تہ دانشوراں سن اس موضوع اُپرے جے کُجھ بھی تحریر فرمایا دا آسا' اوہ جمع کیتا۔زبان ہور ادب دی تحقیق دے سلسلے بچ دوئیاں زباناں دیاں مصنفاں ہور عالماں سُن جیہڑ یاں کتاباں تحریر کیتیاں دیاں آسیاں' پہاویں اوہ جموں وکشمیر دے اندر لکھیاں دیاں ہوون آیا بیرون جموں وکشمیر' انہاں بچ اُردو تہ پنجابی دیاں اوہ کتاباں بھی شامل آسیاں جیہڑ یاں زبان ہور لوک تہ کلاسیکی ادب تے لِکھیاں گئیاں دیاں آسیاں' انہاں بچ نثر تہ نظم دوئے اصناف شامل ہین۔بچپن بچ پنجابی دی شاید ہی کوئی ایجی کتاب ہوّوے آجسدا مطالعہ میں نہ کیتا ہوّوے آ۔ جیہڑی داستان' قصیاں تہ کہانیاں (دیومالائی کہانیاں تے مبنی خصوصی طور تے)' جِنّاں' پہوتاں' پریاں' شہزادیاں' بادشاہواں' ڈاکوواں' چوراں تھیں علاوہ روحانی ہور صوفیانہ موضوعاں تے لِکھے گئیاں دیاں نثری ادب دیاں کتاباں ہور مثنویاں شامل ہین۔راتیں

تہیاڑی اِنہاں کتاباں کو اسیں اپنے سینے نال لا کے رکھدے آسیاں ۔ اِس قسم دے مطالعے نال دو گلاں باندے آئیاں ۔ ہک اسدی بولی امیر بندی گئی ہور ادب تخلیق کرنا بھی سِکھیا۔ بولی تہ ہر انسان اپنی ماء دی چھاتی داہروں دُدھ پی پی کے سِکھد اجُلدا۔ یعنی دُدھا نال ماء بولی اسدے اندر منتقل ہوندی رہندی ہے تہ کتاباں دے مطالعے نال ایہہ بولی امیر تھیں امیر ہوندی رہندی ہے تہ اسدے ادب بچ پختگی تہ بلوغت آندی ہے۔ سیانیاں دے قول ہین کہ عقل یا دانائی آدمی بے وقوف تہ ناداناں کولوں سِکھدا' گل کرنی بوڑیاں تہ کلیاں کولوں۔ اسدی زندگی تہ عمر بچ تہیاڑا تہیاڑا بدھدا گیا تہ اَسدے علماں دے خزانے بچ بھی باہدا ہوندا گیا۔

جموں و کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ' کلچر اینڈ لینگو یجز سن جتنیاں بھی کتاباں پہاڑی زبان بچ چھاپیاں دیاں آسیاں ہور جیہڑے رسائل تہ جرائد ایہہ ماہانہ یا سالانہ شائع کردا ہے' اُنہاں دا استفادہ بھی کیتا۔ انہاں رسالیاں بچ ریاست دیاں مشہور اُچیاں ادیباں دے مقالے (تحقیقی' تنقیدی تہ تاریخی) شائع ہوندے رہندے ہین۔ انہاں دا مطالعہ بھی کیتا تہ قابلِ قدر مواد بڑا ہویا۔ ریاست جموں و کشمیر بچ پہاڑی زبان ہور ادب جئے موضوع تے مُچ کہٹ لٹریچر دستیاب ہے۔

غرض میں ہر موضوع تے لِکھے گئے دے مضامین پڑھے۔ معیاری بھی غیر معیاری بھی۔ ایہہ گل میں اپنیاں معزز قارئین کو دَسنا چاہنداں کہ تری پینتری سال پہلاں اَسدی ریاست بچ پہاڑی بولی صرف بولی آسی' زبان نہ آسی۔ کِیاں جے ایہہ صرف بولے تہ سمجھے گیندی آسی۔ لِکھن پڑھن دا کوئی رواج یا روایت نہ آسی۔ ۱۹۸۷ء تھیں اَج دی تریکا تکر میں پاکستان دے زیر انتظام کشمیر ہور پاکستان دے ۲۸ مرتبہ چکر لا آیاں۔ میں اِس درمیان پنجاب' صوبہ سرحد (ہزارہ ہور کاغان) بھی لروا ری گئیاں۔ اپنیاں رشتہ داراں ہور عزیزاں نال ملاقاتاں دا شرف حاصل کرن تھیں علاوہ میں اُتھا دیاں ادیباں' شاعراں' دانشوراں' عالماں' ماہرینِ لسانیات ہور اُتھاں بولے گچھن آلیاں دویاں بولیاں دیاں ادیباں تہ لکھاریاں نال ملاقاتاں دا شرف بھی حاصل ہویا۔ اُنہاں عظیم ہستیاں کولوں میں بہت کُجھ

سِکھیا تہ اُتھالر ساریاں علمی ادبی کانفرنساں نچ شریک ہوئیاں۔مختلف علمی ادبی اداریاں نچ بھی گئیاں ۔کئی لائبریریاں تہ دفتر چھان مارے ۔علم و ادب دے مرکز لاہور تھیں کتاباں آندیاں ۔ ہر پھیرے دے دوران نویاں نویاں گلاں سِکھیاں تہ اپنی معلومات نچ باہدا ہویا۔

ہِک اہم گل جیہڑی میں اپنے قارئین کرام دی نذر کرنا چاہساں کہ میں جس زبان دی تاریخ ہور ادب دی گل کرر ہیاں ہاں' اُسدے بارے نچ میں اپنا سر اُچا کرکا دَہسنا چاہنداں کہ برصغیر ہندو پاک نچ پہاڑی بولن آلیاں دی آبادی ست کروڑ دے نیڑ مان ہے۔اِس زبان کو مختلف علاقیاں تہ خطیاں نچ مختلف ناواں نال یاد کیتا جُلدا۔مثلاً ریاست جموں وکشمیر دے آئین دے چھٹے شیڈول نچ اِس کو ''پہاڑی'' لکھیا گیا دا ہے۔ایہہ جموں وکشمیر دے کہُٹ و بدھ ہر ضلعے نچ بولی تہ سمجھی گیندی ہے۔ پاکستان دے زیرانتظام کشمیر نچ اَسّی فیصد آبادی پہاڑی بولے گیندی ہے'جتھا اِس کو''ہندکو'' تہ ''پوٹھواری'' آکھدے ہین۔

پاکستان دے صوبہ سرحد' کاغان' ہزارہ' اسلام آباد' راولپنڈی' مری دیاں پہاڑی نچ کھاریاں' گجرات' جہلم' مُلتان نچ بھی ایہہ زبان بولن والیاں دی اکثریت آباد ہے۔ میں مظفرآباد' مانسہرہ' ایبٹ آباد' میرپور' کوٹلی' راولاکوٹ' باغ' چناری جیئیاں پہاڑی کثرت نال بولن آلیاں علاقیاں دے دورے کیتے تہ اُتھاں دیاں پہاڑی مصنفاں کولوں اِس زبان نچ مختلف موضوعات پُر لکھے گئیاں دیاں کتاباں جمع کیتیاں۔کشمیر دی آبادی دا ریکارڈ ضلع سطح تے جمع کرن آلے ہِک ادارے کولوں مواد حاصل کیتا۔ایہہ معلومات تُساں کو اِس کتاب نچ بھی دستیاب لبھسن۔

اِس ویلے اَساں پہاڑی بولن والیاں علاقیاں اُپر بحث نہیہ کرنی بلکہ پہاڑی زبان ہور ادب دی تاریخ بیان کرنی ہے۔اِس موضوع اُپر ہوسکدا ہے کہ برصغیر نچ قلمکاراں تحقیق کیتی ہوسی۔فی الوقت میں ہِک ایجی کتاب دا حوالہ دینا مناسب سمجھداہاں۔ایہہ کتاب ڈاکٹر ممتاز منگلوری دی ہے'جیہڑی مقتدرقومی زبان پاکستان سن چھاپی دی ہے۔اِسدا ناں بھی لگ بھگ ایہوئی ہے'یعنی ''مختصر تاریخ زبان وادب ہندکو''۔ایہہ کتاب ۴۸۲ صفحیاں تے کھنڈی

دی ہے۔لکھاڑی سُن جنہاں دانشوراں' محققاں ہور کتاباں تھیں مستفید ہون دا ذکر کیتا ہے انہاں بچ ''ادبیاتِ سرحد'' (سید فارغ بخاری) ''ہندکو دے رنگو رنگ ندارے'' (حیدر زمان حیدر) ''ہندکو نثر دی کہانی'' (مختار علی نیر) ''ماہیے'' (اسلم جدون) ''سرحد دے لوک گیت'' (سید فارغ بخاری) ''تاریخ ہزارہ'' (ڈاکٹر شیر بہادر) ''پوٹھواری گیت'' (کرم حیدری) ''ہندوستانی لسانیات'' (ڈاکٹر محی الدین قادری زور) ''آبِ حیات'' (مولانا محمد حسین آزاد) ''اُردو زبان کا ماخذ ہندکو'' (خاطر غزنوی) ''چار بیتہ'' (رضا ہمدانی) ''ہندکو زبان وادب دا تاریخی جائزہ'' وغیرہ۔

''مختصر تاریخ زبان وادب ہندکو'' ایہہ کتاب مُکو شاردا انٹر کالج شاردا نیلم ویلی دے پروفیسر احمد وقار میر صاحب سن تحفے بچ دِتی ہے۔ میں اِس کتاب دے حوالے نال اپنے قارئین کرام دی معلومات بچ ہک بادا کرنا ضروری سمجھدا ہاں کہ اس کتاب بچ جس زبان دا ناں ہندکو لِکھیا ہے' اوہ سو فیصد ایہوئی پہاڑی ہے' جیہڑ ی جموں و کشمیر دے اِس اِس پاسے اسیں بولدے ہاں۔ پوٹھواری اِسکو اِس واسطے آکھدے ہین کہ ایہہ خطہ پوٹوہار (پوٹھوار) یعنی راولپنڈی' اسلام آباد' دینہ' مری مارگلہ دے آس پاس دی ہک کروڑ آبادی بولدی ہے۔ نامور ماہرِ لسانیات تہ محقق سلطان سکون سن ہندکو لغت چھاپ کا پہاڑی زبان بولن آلیاں (آر پار) تے جیہڑا احسان کیتا ہے' اس واسطے اسیں سارے اُندے شُکر گزار ہاں۔ اِس پاسے جموں و کشمیر بچ بھی جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے سن پہاڑی ڈکشنری دا کم شروع کیتا آسا۔ ایہہ پروجیکٹ بعض ناگزیز وجوہات نال اَدھ لِکا رہ گیا تہ اِس ویلے دوبارہ اِس پروجیکٹ تے زور وشور نال کم جاری ہے تہ انشاء اللہ بہت جلدی ایہہ پروجیکٹ مکمل ہو کے اُساں دے ہتھاں بچ ہوسی۔

پہاڑی زبان ہور ادب دی ترقی واسطے بڑی شرط ایہہ ہے کہ اِس زبان کو خالی بولی توڑیں محدود نہ رکھیا جُلے بلکہ اِسدی ہمہ گیر ترقی واسطے اِس بولی کو زبان بنایا جُلے۔ اِس واسطے ضروری ہے کہ اسیں اپنی اِس ماں بولی بچ گل کراں' بولاں' سُناں' لِکھاں' مطالعہ کراں۔ اِس کو

امیر بنائے واسطے اِسدے ادب بچ باہدا کراں ۔ دویاں زباناں دیاں کتاباں دے ترجمے کراں ۔ ماضی دے بوہے کھول چھوڑاں ۔ محاورے، کہاوتاں، بُجھارتاں ہور کلاسیکی ادب بولاں، لِکھاں، پڑھاں ۔ اپنیاں بُزرگاں نال اُٹھاں بیٹھاں ۔ اندی صحبت بچ اُٹھن بیٹھن نال اساں کو اپنی ماں بولی یعنی پہاڑی دیاں احساناں دا قرض چُکان دا موقعہ مِلسی، جس نال اسدی شناخت ہور سنجان حالیں تِکر زندہ ہے ۔ شہراں داہرنسن تہ بسن دا رجحان کہٹ کراں ہور اپنے مِٹھے تہ پیارے ماحول بچ جیندیاں رہ کے اپنے ماضی دی ثقافت ہور تاریخ کو جیندیاں دِکھن ۔ اِسدا سارا انحصار تہ دارومدار اِس گلاتے ہے کہ اسیں اپنی زبان وادب دی تاریخ پڑھاں تہ اِس تھیں واقف رہواں ۔ مُکو مئید ہے کہ ماہڑی ایہہ محنت بنّھے چڑھسی تہ ماہڑی اِس کوشش کو پہاڑی دے مستقبل واسطے ہِک چنگی کوشش منیا جُلسی ۔

میں چار سال پہلاں اِس کتاب دا حرفِ آخر لِکھیا آسا، مگر پروف ریڈنگ ہور ابتدائیہ (عرضِ مصنف) لِکھن ہور اِسدی تصحیح جیہاں معاملیاں پُر کافی وقت لگ گیا ۔ اِس دوران ماہڑی صحت بے حد خراب رہئی ۔ اِسدے باوجود میں سمجھداہاں کہ اِس بچ کمیاں، کوتاہیاں تہ غلطیاں دی کمی تہ ہوسی ۔ تاہم مُکو مئید ہے کہ ماہڑے خیرخواہ تہ مخلص قارئین ہور پہاڑی زبان دے ماہرین، محققین ہور مورخین مُکو معاف کرسن تہ ماہڑیاں غلطیاں جیہڑیاں میں ''آ'' کر کے نیہہ کیتیاں، دی نشاندہی کر کے مُکو اِسدا احساس دوالسن کہ ''ایہہ کم آسان نیہہ''۔

میں پہاڑی زبان دے دانشور، مورخ ہور محقق جناب خوش دیو مینیؔ دا احسان مند تہ شکرگزار ہاں، جنہاں اِس کتاب دے بارے بچ اپنی بیش قیمت رائے نال سرفراز کیتا ۔ میں جناب ڈاکٹر مرزا فاروق انوآر دا بھی بے حد شکرگزار ہاں، جنہاں اِس کتاب دا پیش لفظ لِکھیا ۔ میں اپنے عزیز عبدالوحد منہاس دا بھی شکرگزار ادا کرداں کہ جس محدود وقت بچ اس کتاب دی کمپوزنگ مکمل کیتی ۔

راجہ نذؔر بونیاری

زبان کہہ ہے؟

ابتدا وچ لفظ آسا تہ لفظ "اے خُدا ہے" [1]

وجودِ عالم ہور ظہورِ آدم تھیں ہی بولی دا آغاز ہویا' کِیاّں جے خالق سُن اُسدے مُنہواں وچ جیبھ (زبان) بنائی ہے............ بولے واسطے' یعنی گل کیتے واسطے۔

پہلے جمادات آسے۔ اُنہاں وچ نمو(نمی) پیدا ہوئی تہ نباتات آئے۔ نباتات وچ جبلت پیدا ہوئی تہ حیوانات تہ حشرات الارض پیدا ہوئے۔ اُنہاں وچ شعور پیدا ہویا تہ بنی نوع انسان دا وجود ہویا۔ اِسے واسطے فرمایا گیا کہ کائنات وچ جیہڑی چیز سب تھیں چنگی آسی' اُسے نال انسان دی تخلیق ہوئی۔ انساناں ہور حیواناں وچ صرف نُطق ہور شعور دا فرق ہے۔ ایہہ شعور ہکی جائی نیہہ ٹھہر سکدا۔ اگر ٹھہر جُلے تاں فِر ذہنی ترقی' روحانی ترقی ہور مجموعی طور انسان دی ترقی رُک جُلسی۔

تحریر دی ایجاد تھیں پہلاں انساناں کو ہر گل یاد رکھنی پیندی آسی۔ عِلم سینہ بسینہ اگلیاں نسلاں کو مُنتقل ہوندا رہیا۔ مُچ بڑا حِصّہ ضائع ہوندا رہیا۔ تحریر نال لفظ ہور عِلم فی عُمر وچ باہدا ہویا۔ زیادہ لوک اِس عمل وچ شامل ہوئے ہور اُنہاں نہ صرف عِلم حاصل کیتا بلکہ اِسدے ذخیرے وچ باہدا بھی کیتا۔

---

[1]......اگر زبان خُدا دی تخلیق ہوندی تہ اوہ با قاعدہ ہوندی۔ لیکن دُنیا دیاں تمام زباناں وچ عجیب بے ترتیبی تہ بے اصولی تھہاندی ہے۔ خُدا دُنیا دیاں ساریاں زباناں سمجھ سکدا اہے۔

''لفظ'' حقیقت ہور صداقت دے اظہار دا ہِک مضبوط وسیلہ ہے۔آئندہ نسلاں واسطے محفوظ ہویا۔ اِس واسطے مقدّس آسا۔ اس نال قلم ہور کاغذ دی تقدیس ہوئی۔ بولیا ہویا لفظ آن آلیاں نسلاں واسطے محفوظ ہویا تہ اُس نال عِلم و دانش دے خزانے محفوظ ہوئے۔ جے کُجھ لِکھیا نیہہ گیا' اوہ ضائع ہوگیا۔ ؁

انسان ہور حیوان بِچ ہُنیا دی فرق نُطقو شعور دا ہے۔ اِنہاں دواں خُدا داد صلاحیتاں سُن انساناں کو نہ صرف اشرف المخلوقات دا درجہ دِتا ہے بلکہ اُسکو کائنات دیاں ساریاں رازاں تہ اسرار و رمزاں تھیں بھی واقف کیتا ہے' جیہڑے اُس کو ذہنی ہور روحانی ترقی دے معراج تکر پُہچا سکدے آسے۔

عِلم حیات تہ کائنات دیاں مخفی تہ پوشیدہ عوامل تھیں آگہی تہ واقفیت داناں ہے۔

عِلم دیاں دوا ساسی شاخاں ہین............ظاہری علوم تہ باطنی علوم۔ظاہری علوم دا تعلق انسان دی باہر لی (خارجی) دُنیا ہور اُسدی تشکیل و تعمیر نال ہے۔ تاریخ و فلسفہ' سیاست ہور اقتصادیات' سماج ہور سائنس وغیرہ عِلم دے ایہجے ہی شُعبے ہین۔

باطنی علوم دا تعلق انسان دی اندر لی (داخلی) دُنیا ہور اِس دُنیا دی تہذیب و تطہیر نال رہیا ہے۔ مقدّس پیغمبراں دے علاوہ خُدا رسیدہ بُزرگاں' سچیاں صوفیاں تہ سنتاں ہور مُفکراں تہ

؁............زبان بِچ ہُنیا دی الفاظ فعل دے مادّے دے ہین' جنہاں نال اسماء دا اشتقاق ہوندا ہے۔ اگر تخلیق کردہ تہ ماجرا اِسدے برعکس ہوا' اوہ انسان کو ساریاں تھیں پہلاں چیزاں دے ناں سکھالدا' فعل پچھاں آندے۔ 1851ء بِچ گرم سُن اپنے مقالے ''آغاز زبان'' بِچ زبان دی بے ترتیبی کو الوہی آغاز دے منافی قرار دِتا۔ اِنہاں دواں حضراتاں سُن اپنے طور پُر زبان دے آغاز دے بارے بِچ لِکھنا چاہیا' مگر اوہ کوئی واضح ہور معقول نظریہ پیش نہ کرسکے۔ قدیم زبان دا نظریہ اِسے الوہی نظریئے دا دُوڈا رُخ سمجھو۔ فرق صرف اتنا ہے کہ اِتھاں زبان دی تخلیق بِچ خُدا دا دخل آسا۔ اِتھاں کُجھاں حضراتاں کسے تقدّس دی آمیزش دے بغیر زبان کو (جیہڑی اکثر اُنہاں دی ہوندی آسی) ازلی یا قدیم قرار دِتا۔ ظاہر ہے کہ اگر ہِک زبان بقیہ زباناں تھیں پہلاں وجود بِچ آئی تاں اوہ باقی زباناں دا سرچشمہ ہوسکدی ہے۔

شاعراں سُن انسان دے باطن کو سنوارے سجائے ہور نِکھارے واسطے جیہڑیاں کوششاں کیتیاں ہین اوہ ساریاں اِسے سِلسلے دیاں کڑیاں ہین۔

علوم داخلی ہوون یا خارجی اُندے تحفظ ہور ترویج بِچ بُنیادی کردار الفاظ ادا کردے ہین۔

بولیا ہویا لفظ ہووّے یا لِکھیا ہویا لفظ' ہِک نسل تھیں دُوئی نسل تِکر عِلم دی مُنتقلی دا ساریاں دا بڑا تہ موثر وسیلہ رہیا ہے۔ لِکھے ہوئے لفظاں دی عُمر بولے ہوئے دے لفظاں دی عُمر تھیں زیادہ ہوندی ہے۔ تاں ہی انساناں سُن تحریر دا فن ایجاد کیتا۔ جد کہ اگا جُل کے فِر چھپائی دا فن ایجاد ہویا تہ لفظ دی زندگی ہور اِسدے حلقۂ اثر بِچ ہور بھی باہدا ہوگیا۔ [1]

دُنیا بِچ جتنیاں بولیاں یا زباناں بولے گیندیاں ہین اوہ ساریاں ''آن ریکارڈ'' ہین۔ زباناں دیاں ماہراں تہ دانشوراں' عالماں تہ محققاں دے مُتفقہ فیصلے دے مطابق سائنسی کھوج دی بدولت زباناں دے بارے بِچ مُجِ عِلم مکمل ہے۔ حشرات الارض' حیوانات تہ پکھڑواں دیاں بولیاں دی تحقیق لگ بھگ مکمل ہوگئی دی ہے۔ اِسدا موضوع چڑیاں نیہہ' بلکہ ترقی پذیر تہ ترقی یافتہ سماج بِچ بولیاں تہ زباناں دا تازہ ترین سٹیٹس ہے۔ عالمی لسانیاتی سروے دے مطابق جیہڑا یورپ دے ہِکی تحقیقی ادارے سُن مکمل کیتا ہے ہُن کوئی بھی بولی ہور زبان مخفی نیہہ۔ انتہائی گُمنام تہ پسماندہ قبیلیاں تہ گروہاں دی زباناں ہور بولیاں دے بارے بِچ دِلچسپی ہور شوق اِس گل دا ثبوت ہے کہ بولی دی اہمیت منّے گئی دی ہے تہ ہُن اِسدی اہمیت پُر گل کرنا کوئی مطلب نیہہ رکھدی۔

زباناں دے بارے بِچ یورپی تحقیقی ادارے ''پرسپکٹیوز آف لِنگوسٹک سروے'' Perspectives of Linguistic Survey بِچ زبان دی ابتداء کدوں تہ کِیاّں ہوئی دے حوالے نال ہِک دِلچسپ بحث دا صرف آغاز ہویا ہے' جیہڑا اہک بحث طلب موضوع ہے' جس پُر مختلف نظریاں دے دعوے باندے آرہے ہین۔ معلوم ہوندا ہے کہ اِنہاں ساریاں نظریاں

---

[1]............ ڈاکٹر حمید اللہ بھٹ' پیش لفظ ''لسانی مطالعے'' مصنف ڈاکٹر گیان چند جین۔ مطبوعہ قومی کونسل برائے فروغ زبان اُردو ہند۔ دہلی

دی نہیں قیاساں پُر رکھی گئی دی ہے۔ممکن ہے کہ ایہہ حقیقت دے قریب تر ہوون' لیکن ایہہ گل ہِک مسلمہ حقیقت ہے کہ ماہرین لسانیات اِس سلسلے وِچ بھی کسے ہِکی نظریئے پُر مُتفق نہیہہ ہو سکے ہور بعض تہ شاید وقت دے زیاں دے پیش نظر اِس موضوع کو اختلافی مسائل وِچ شامل کر دیاں ہویاں ایہہ آکھ رہے ہین کہ لسانیات وِچ اِس طراں دے مسائل زیر بحث آننے دی کوئی گُنجائش نہیہہ۔ چنانچہ ڈیوڈ کرسٹاؔل لِکھدے ہین:

"زبردست اختلافی مسائل جیہڑے پہلاں موضوع بحث بنے دے آسے ہُن لسانیات وِچ اِندی قطعی کوئی گُنجائش نہیہہ۔ مثلاً اِس پُر بحث کرنا کہ ساریاں تھیں پہلاں انسان سُن کس طراں زبان بنائی یا ایہہ کہ دُنیا دی سب تھیں پہلی زبان کے عبرانی آسی؟ وغیرہ۔" [1]

زبان ہور زبان دی ابتداء دے حوالے نال اِس موضوع دی روح دے عین مطابق خیال کر دیاں ہویاں ایہہ آکھنا مناسب ہوسی کہ زبان جیہڑی بظاہر انسان دے آلہ نُطق یعنی جِبھ داناں ہے' درحقیقت ہِک بہت بڑا نظام گویائی Sound System ہے' جیہڑا مختلف اعضائے انسانی مثلاً جِبھ' حلق' سنگھ' دند' تالوں' نک ہور ٹُھڈاں پُر مشتمل ہے' جنہاں دے حرکت وِچ آنے نال انسانی جذبات تہ خیالات مختلف الفاظ ہور اَوازں وِچ ظاہر ہوندے ہین۔ اِس سچائی دی رُو نال زبان احساسات' جذبات ہور خیالات ونظریات دی دُویاں تِکر مُنتقلی دا واحد ہور بے مثل ذریعہ ہے۔ تاہم ماہرین لسانیات زبان دی کسے ہِکی تعریف پُر مُتفق نہیہہ ہو سکے ہین' کیاں جے زبان دا دائرہ اِس قدر وسیع ہے کہ کوئی بھی تعریف یا تشریح اِسدا مکمل لحاظ نہیہہ کر سکدی۔ اسیں اِتھاں صرف کُجھاں مشہور منے پڑمنے دیاں سیانیاں دیاں وضع کردہ تعریفاں پُر ہی اکتفا کر دیاں ہویاں موضوع کو اگے بدھاندے ہاں۔ خلیل احمد صدیقی زبان دی تعریف وِچ آکھدے ہین:

"زبان انسانی خیالات ہور احساسات دی پیدا کیتی ہوئی اُنہاں ساریاں عضوی ہور جسمانی حرکتاں ہور اشاریاں داناں ہے'

[1]........."لسانیات کیا ہے؟" ڈیوڈ کرسٹل' مترجم نصیر احمد صدیقی

جس وچ زیادہ تر قوت گویائی شامل ہے ہور جس کو دُوّا انسان بھی سمجھ سکدا
ہے ہور جس ویلے چاہوے اپنے ارادے نال دُہرا سکدا اہے۔'' [1]

ہادی حسین دے مطابق زبان علامتاں دا ہک نظام ہے جیہڑا انساناں دے درمیان ابلاغ دا ذریعہ ہوندا ہے۔ [2]

خلیل احمد صدیقی سُن لسانیات دے موضوع پُر اپنی کتاب ''زبان کیا ہے؟'' وچ نیو انٹرنیشنل ڈکشنری وچ درج زبان دی تعریف کو نسبتاً جامع قرار دِتا ہے جیہڑا اِسطراں ہے:

''سُنے گچھے والیاں اوہ نُطقی اَوازاں جیہڑیاں جیبھ یا آلہ گُفتگو
ہور متعلقہ اعضائے نُطق دے باہمی عمل نال وضع ہوندیاں ہین الفاظ
دیاں مجموعہ ہور اُنہاں کو آپا بچوں جوڑن یا ترتیب دین آلے طریقے
جیہڑے کسے بھی انسانی گروہ وچ استعمال کیتے گیندے ہوون۔ خصوصاً
جد اوہ ہک لمی مُدت تکر استعمال ہون دی وجہ نال مکمل ہور مستعمل
ہو گئے دے ہوون' بولی آکھالدے ہین۔'' [3]

ڈاکٹر امیر اللہ خان شاہین سُن زبان دی جیہڑی تعریف کیتی ہے اوہ اِسطراں ہے:

''زبان الفاظ دا مجموعہ پرنشاں نیہہ۔ اوہ ہک نظام صوتیات
ہے۔ اِس نظام دی تشکیل یا زبان دی صورت گری اِس طراں
ہوندی ہے کہ زبان جُملیاں یا عبارتاں نال' عبارتاں الفاظ اصوات
یا اَوازاں نال بندیاں ہین۔'' [4]

پہاڑی زبان دے نامور ادیب' شاعر تہ محقق ڈاکٹر کریم اللہ قریشی کرناہی سُن اپنے تحقیقی مقالے ''پہاڑی اور اُردو: ایک تقابلی جائزہ'' وچ کُجھاں مغربی ماہرین لسانیات دے

---

[1]، [2]............ پہاڑی ہور اُردو: ہک تقابلی جائزہ (میاں کریم اللہ قریشی)

[3]............ پہاڑی ہور اُردو: ہک تقابلی جائزہ (میاں کریم اللہ قریشی)

[4]............ جدید اُردو لسانیات' امیر اللہ شاہین

خیالات تہ اُندیاں اِس حوالے نال وضع کیتیاں دیاں تعریفاں دا خلاصہ کیتا ہے، جس کو میں اِتھاں من وعن نقل کرنا مناسب خیال کرداں:

''گروسی Groce آکھدا ہے کہ زبان محدود نُطقی اَوازاں دا مجموعہ ہے، جس بچ اظہار دی غرض نال تنظیم پیدا کیتے گیندی ہے۔''

''اہیر گھوش (ماہرِ لسانیات ہند) دا خیال ایہہ ہے کہ زبان روایتی علامتاں دا ہک نظام ہے جیہڑا کسے بھی ویلے اختیاری طور اُپر مسلمات دے تحت وضع کیتا جُل سکدا ہے۔''

برڈمان Berdman دے خیال بچ ''زبان خیالات ہور ابلاغ دی ہک قسم نیہہ بلکہ ہک طراں دا سوچنے دا عمل ہے، ہک وسیلہ ہے سوچنے دا جیہڑا انساناں نال ہی مختص ہے۔''

ہیگل آکھدے ہین ''زبان دراصل قُدرتی لیاقت تہ ذہانت دا آرٹ ہے کیاں جے اوہ اِس دا خارجی اظہار کردی ہے۔''

ایف ڈی ساسر آکھدے ہین ''زبان خیالات ہور افکار دے اظہار کرن آلیاں علامتاں دا نظام ہے۔''

بوہلر دے خیال بچ ''زبان ابلاغ دی مخصوص صورت ہے جیہڑی متکلم سامع ہور مافیہ یا مواد دی بدولت وجود بچ آئی ہے۔''

ڈیوڈ کرسٹل سُن زبان دی تعریف اِنہاں لفظاں بچ کیتی ہے۔ ''زبان انسان دے ذریعے تلفظ ہون والی اَوازاں دے استعمال یا اُندیاں اَوازاں کو تحریر بچ حروف دے ذریعے پیش کیتے دا ناں ہے، جس کو کوئی سماجی گروہ منظّم ہور رسمی طور اُپر خیالات دی ترسیل واسطے استعمال کردا ہے۔''

بولیاں دے بارے بچ سیانیاں دی رائے کو اگر غور نال دِکھیا جُلے تاں ایہہ رائے بندی

ہے کہ اِنہاں عظیم لوکاں کوزے بچ دریا بلکہ سمندر سمیٹنے دی کوشش کیتی ہے' جیہڑ ی ہر حال بچ قابلِ ستائش ہے۔ اِنہاں ساریاں دی رائے دِکھے جُلے تاں ہِکی دُوّے دیاں نظریاں تھیں قریب ہوندیاں بھی جُدا اگانہ نظریات دی حامل ہے۔ جس طراں ایہہ گل اخذ کیتی جُل سکدی ہے کہ زبان دی تعریف دے معاملے بچ ماہرین لسانیات کسے ہِکی نُقطے پُر مُتفق نیہہ ہوسکدے ہور ایہوئی زبان دی ہمہ گریت ہور وُسعت دی واضح دلیل ہے' جیہڑ ی باعثِ شوقِ تحقیق وُجستجو ہے۔

زبان دی ابتداء کدوں ہور کس طراں ہوئی' ہِک دلچسپ تہ بحث طلب موضوع ہے تہ ہِک وسیع موضوع ہون دی وجہ نال اج دی تاریخ تِکر اِس بارے کوئی حتمی فیصلہ نیہہ ہوسکیا دا۔ ایہہ انکشاف ورلڈ انسائیکلو پیڈیا بچ کیتا گیا دا ہے' جس دی تازہ ترین اشاعت (مطبوعہ لندن ۲۰۱۰ء) بچ معروف سکالر رنالڈ ریگن سُن کیتی ہے۔

کئیاں بادشاہواں کو انسان دی ساریاں تھیں پہلی یا فطری زبان جانن دی چاہت ہوئی۔ اُنہاں سُن نوزائیدہ بچیاں کو بناں (جنگلاں) بچ پرورش کرالی' تاں جے اُندیاں کنّاں بچ کسے بھی بولی دا کوئی لفظ نہ پیوے۔ اِس قسم دے چار تجربے کرالے گئے۔

(ا) قدیم مصری بادشاہ سام (P Sam Metichus) سُن دواں بچیاں دی جنگل بچ پرورش تہ دیکھ ریکھ کرالی۔ کُجھاں سالاں دے بعد دوئے بچّے دربار بچ آنے گئے تہ اُنہاں بچ ہِکی سُن لفظ ''بیکوس'' Bekos آکھیا' جیہڑ ا فریجین (Phrygian) بولی بچ رُٹی کو آکھدے ہین۔ اِس تھیں ایہہ نتیجہ کڈھیا گیا جے فریجین قدیمی مُڈھلی ازلی فطری بولی ہے۔ حالانکہ ہویا دا ایہہ آسا کہ رُٹی دینے آلا خادم فریجین آسا۔ کسے تہَیاڑے ایہہ لفظ اُسدے مُنہواں بچوں نکل گیا دا آسا۔ ممکن ہے کہ اکثر نکل گیندا ہوّدے آ۔ اِس نال بچیاں سُن ایہہ لفظ دِلا بچ یاد کر رکھ یا دا آسا۔ فریجین آرمینی زبان آسی' جس اُپر یونانی اثرات آسے۔ اِسدے اُٹھمیں صدی قبل مسیح دے کتنے تھہائے دے ہین۔

(ب) شہنشاہ فرنڈرک دوم (۱۱۹۴ءتا۱۲۵۰ء) سُن بھی ایجیا ہی تجربہ کیتا آسا مگر بچے کوئی گل بات کرن تھیں پہلیاں ہی مر گئے۔

(ج) اسکاٹ لینڈ دے بادشاہ جیمس چہارم (۱۴۸۸ء تا ۱۵۱۳ء) سُن بھی بچے کہلے مکہلے رکھے تہ اخیر بچ ظِل سبحانی (بادشاہ) سُن آکھیا کہ ایہہ نِکے چنگی عبرانی بولی بولدے آسے۔

(د) اکبر بادشاہ (۱۵۵۶ء تا ۱۶۰۵ء) سُن بھی جنگل بچ کُجھاں بچیاں دی پرورش کرالی۔ اوہ بچے کلے ثابت ہوئے۔

اِنہاں بادشاہوں دے علاوہ بعض لوکاں سُن بھی اپنی زبان کو ازلی (فطری) قرار دِتا ہے۔ ڈچ عالم (Dutch Scholar) بیکاتس (۱۵۱۸ء تا ۱۵۷۲ء) سُن ڈچ زبان قدیم ترین زبان قرار دِتی ہے۔ اُس سُن اِس زبان کو Cymbrian ناں دِتا۔ اِسدے مقابلے بچ ہوراں دواں عالماں Johns متوفی ۱۵۴۴ء ہور میگنس متوفی ۱۵۶۸ء گوتھک یعنی قدیم جرمن کو پہلی زبان منیا ہے۔ سویڈن دا عالم Kemke متوفی ۱۶۸۹ء سنجیدگی نال دعویٰ کردا آسا کہ باغ عدن بچ خُدا سویڈش زبان بچ آدم Denish ڈینش بولی بچ ہور سپا دی شکل بچ شیطان فرنچ French بچ گل کردا آسا۔ یعنی Kemke دے مطابق اُسدی زبان خُدا دی پڑوسی مُلک ڈنمارک دی زبان آدم دی ہور معتوب فرانسیسی شیطان دی زبان آسی۔

ایہہ سارے نظریئے تہ خیالات اوہ ہین جنہاں کو مذہباں ہور مذہبی مقدس کتاباں تہ صحیفیاں دی پُشت پناہی یا سرپرستی حاصل نہ آسی۔ ورنہ اُندی دلیل یا دعویٰ بھی کسے حد تکر ''الوہی'' نظریئے جئی ہوندی۔ [1]

''زبان روایتی علامتاں دا ہک نظام ہے جیہڑا کسے بھی ویلے اختیاری طور اُپر مسلمات دے تحت وضع کیتا جُل سکدا۔''

برڈمون آکھدا ہے کہ ''زبان خیالات ہور ابلاغ دی ہک قسم نیہہ بلکہ ہک طراں سوچ دا ہک عمل ہے' ہک وسیلہ ہے جیہڑا صرف انسان نال مختص ہے۔''

لسانیات دے طالب علم واسطے انسانی جسم بچ اللہ تعالیٰ دی تخلیق کردہ نظامِ اصوات (اوازاں) تھیں واقف ہونا صرف ضروری ہی نیہہ بلکہ ناگزیر ہے۔ ایہہ جاننا کتنا ضروری ہے

[1]............لسانی مطالعے' گیان چند جین

کہ انسانی اوازاں یا مجموعہ الفاظ دے دو ذریعے ہین۔ ہک Nasal یعنی نکا بچوں نکلن آلیاں اوازاں (کھونکھیاں اوازاں یا مصوتے) ہور دُوّا ذریعہ یا منبع ہے Oral منھواں بچوں نکلے آلیاں اوازاں۔ اِس سلسلے بچ جیہڑی لُغت جیہڑی Phonetics یا Phonology دی سائنس کو باندے رکھ کے ترتیب دِتے گئی دی ہے۔ تُساں کو نکا بچوں نکلے آلی ہور تالواں' دنداں' ٹُھڈ اں تہ گلا بچوں نکلے آلیاں اوازاں ہور لفظاں نال واقفیت حاصل ہوسکدی آ۔

علم اللسانیات یا زباناں دا علم اِس مطالعے دے بغیر ناقص ہور اَدّھ کرڑھا سمجھیا جانا چاہیدا۔ انساناں واسطے اِنہاں علماں دی جانکاری (واقفیت) ضروری ہے' کیاں جے جد اسیں کسے بھی زبان بچ اصوات ہور الفاظ لِکھدے ہاں یا قلم تہ کاغذ نال اِندا رِشتہ جوڑدے ہاں تہ اِنہاں علماں دی ضرورت محسوس ہوندی ہے۔ بامعنی زبان ہور الفاظ واسطے صوتیات ہور جیبھ دا صحت مند ہونا لازمی ہے۔ نیہہ تاں ہک جیبھ تہ کلے کول بھی ہوندی ہے ہا ہکلے (تھتھا) جسدی جیبھا تھیں پہلاں تہ کوئی لفظ ادا ہی نیہہ ہوسکدا' اگر ہوسی بھی اوہ مہمل تہ بے معنی ہوسی۔

اِس مُچ بڑی دُنیا بچ انسان بھی رہندے ہین' حیوان بھی' پکھرُوں تہ حشرات الارض (کیڑے مکوڑے) بھی تہ ہر جاندار اپنی کنی کنی بولی بولدا ہے' جسکو اسیں بولی تہ آکھ سکدے آں' زبان نیہہ۔

زبان ہور بولی دی ابتداء دے حوالے نال اِس موضوع دی روح دے عین مطابق خیال کردیاں ہویاں ایہہ آکھنا مناسب ہوسی جے زبان جیہڑی بظاہر انسان دے آلۂ نُطق یعنی جیبھ دا نال ہے درحقیقت ہک بہت بڑا نظامِ گویائی Sound system ہے' جیہڑا آدمی دیاں مختلف ہنگاواں (اعضاء) مثلاً زبان' حلق (سنگھا)' دند' گل' تالوں' نک تہ ٹُھڈاں پُر مشتمل ہے جنہاں بچ حرکت آن نال انسانی جذبات' احساسات تہ خیالات مختلف اوازاں ہور لفظاں بچ ظاہر ہوندے ہین۔ اِس سچائی دی رُو نال جیبھ (زبان) احساسات' جذبات تہ خیالات ونظریات دی دُویاں (اگلیاں) تکر مُنتقلی دا واحد ہور بے مثال ذریعہ ہے۔ تاہم ماہرینِ لسانیات زبان دی کسے حدا توڑیں تعریف پُر مُتفق نیہہ ہوسکے دے' کیاں جے بولیاں تہ زباناں دا دائرہ اتنا بڑا وسیع ہے کہ کوئی بھی تعریف اِسدا

مکمل احاطہ نیہہ کرسکدی۔ لہٰذا زباناں دیاں کُجھاں ماہراں تہ سیانیاں دانشوراں دیاں وضع کردہ تعریفاں پُر ہی اکتفا کردیاں ہویاں موضوع کوتھوڑا اگے بدھاناہی کافی ہے۔

زبان انسانی خیالات ہوراحساسات دی پیدا کیتے گئی دی اُنہاں ساریاں عُضوی تہ جسمانی حرکتاں ہوراشاریاں داناں ہے جہاں بچ زیادہ تر قوت گویائی شامل ہے ہور جہاں کو دُوّا انسان سمجھ سکدا اہے ہور جس ویلے چاہوے اپنے ارادے نال دُہرا سکدا اہے۔[1]

زبان یا زباناں دے بارے بچ ہر عالم دی رائے اپنی اپنی ہے۔مغربی مُلکاں یورپ تہ ایشیا دیاں ترقی یافتہ تہ ترقی پذیر مُلکاں دیاں ماہراں سُن اگر زبان دے حوالے نال گُتھیاں سُلجھان دیاں کوششاں کیتیاں دیاں ہین مگر مُچ سارے سوال بھی کھلے کر رکہدّ ے دے ہین۔مختلف عالماں اپنیاں اپنیاں عقیدیاں تہ مذہبی روایتاں دی مدد نال زباناں دی تاریخ مرتب کیتی دی ہے۔خصوصاً یورپی زباناں دیاں سیانیاں سُن زبان کوسائنس نال جوڑ دِتا ہے۔اس نال زباناں کوسمجھن تہ اِسدی اہمیت دا پتہ چلدا ہے ہورایہہ گل منن بغیر کوئی چارہ نیہہ لبھدا کہ علم اللسانیات دراصل ہِک سائنس ہے ہور زباناں دی ترقی بچ سائنس سُن اہم رول ادا کیتا دا ہے۔چین،مصر،ایران،ہندوستان ہور وسطِ ایشیائی ممالک بچ رائج زباناں تہ اُندے رسم الخط اِنہاں مُلکاں بچ موجود آثارِ قدیمہ تہ ثقافتی وِرثے دیاں مرکزاں بچ محفوظ رکھے دیاں پتھراں،مجسمیاں ہور لکڑاایاں پُر کُھدائی کیتے گئیاں دیاں تحریراں نال سنجاندے گیندے ہین تہ سائنس داناں اِنہاں بولیاں دیاں اوازاں (صوتیاتی نظام) تہ رسم رسم الخط نال جوڑ کے سنجیدہ تحقیقی کوششاں نال ماضی تہ مستقبل کو جوڑن بچ کامیابی حاصل کیتی ہے تہ ایہہ کوششاں حالیں تکر جاری ہین تہ آئے دن زبان دے حوالے نال تحقیق دے نتیجے بچ نویں نویں چلینج سامنے آرہے ہین۔زندگی دیاں دُویاں شعبیاں بچ تحقیق نال آدمی جیہڑی سماجی دی ہِک کمزور اکائی بھی ہے تہ طاقتورترین بھی،اِسدے ارتقاء دی تاریخ تہ زبان دی ارتقاء نال نال ہوندی رہئی ہے۔نویں نویں الفاظ،استعارے تہ ترکیباں زبان دا حصہ بندیاں گئیاں دیاں ہین۔

---

[1]............خلیل احمد صدیقی ''زبان کیا ہے؟''......عاکف بُک ڈپو دہلی......صفحہ نمبر:۱۲

تہذیب ہوثقافت سُن جس طراں سماج دے ہر پہلو کو متاثر کیتا ہے' اِسے طراں زبان بھی اِس یلغار تھیں نیہہ بچ سکی دی۔ سماجی اکائیاں' قوماں تہ قبائل دے اختلاط تہ میل جول سُن ہر نِکی بڑی بولی تہ زبان اُپر اثرات مرتب کیتے دے ہین۔ انگریزی جیہڑی ہِک نِکے جئے مُلکا بچ بولے گیندی آسی' اَج دی تاریخ بچ ساری دُنیا بچ بولے گیندی ہے۔ اِسدی وجہ اسدے مقالے دا موضوع نیہہ' مگر ایہہ گل ٹاکری ہے کہ ایہہ زبان عیسائی مشنریاں' فلاسفراں' سائنسداناں' موَرخاں' سفیراں' سیاحاں (سیلانیاں)' حملہ آوراں دے ذریعے ساری دُنیا بچ چہڑا دی طراں پھیل گئی۔ اسدے پھیلاؤ نال دُویاں بولیاں بچ بھی حرکت آن لگی۔ سماجی میل جول دے ذریعے' ادب ہور شاعری تہ دُویاں فنون لطیفہ دی وساطت نال خواندگی دی شرح بچ بتدریج زبردست ترقی تہ باہدا وغیرہ ہی سارے اسباب بولیاں کو زباناں بچ بدلن تہ اندی ترقی دا اہم وسیلہ بنے۔

عربی صرف چند لکھ لوک بولدے آسے' مگر اسلام دی آمد دے بعد ساری دُنیا بچ اِس ویلے ڈیڑھ ارب مُسلماناں تھیں علاوہ عیسائی تہ یہودی بھی ایہہ زبان بولدے ہین یا سمجھدے ہین۔ مُسلمان یا تہ عربی صرف مذہبی عقیدے دی وجہ نال پڑھدے ہین یا فِر گُھاں عربی مُلکاں بچ ایہہ زبان اُندی ماں بولی بھی ہے۔ اِس زبان دا ادب صرف گُھاں عربی مُلکاں تِکر ہی محدود ہے۔ باقی دُنیا دے مُسلمان قرآن شریف جئی مقدّس تہ اسمانی کتاب دی تلاوت کردے ہین یا فِر ایہہ زبان دینی مدارس' اسلامی تحقیقی تہ تبلیغی اداریاں تِکر محدود ہے۔

اِسے طراں سنسکرت جیہڑی صرف ہندواں دیاں مذہبی کتاباں تِکر ہی سمٹ کے رہ گئی دی ہے، ہِکی زمانے بچ برصغیر دا ہر شخص بولدا تہ سمجھدا آسا۔ اَج ہندوستان تھیں باہر ایہہ زبان کسے جائی نہ بولے گیندی ہے نہ سمجھے گیندی ہے' بلکہ ۹۹ فیصد ہندو بھی ایہہ زبان نیہہ بول سکدے نہ سمجھ سکدے۔ چینی زبان دُنیا دی واحد زبان ہے جِسدا اورتن زندگی دے ہر شعبے بچ ہور ہیا ہے تہ چین دیاں قوم پرستاں سائنس تہ ٹیکنالوجی جیاں شعبیاں بچ اِس زبان کو نمائندگی دِتی ہے۔ سپینش تہ فرنچ (Spanish & French) زباناں قدیم ہونے دے باوجود موجودہ ترقی یافتہ دور بچ Relevent ہین تہ سپین تہ فرانس دیاں لوکاں سُن اپنیاں ماں بولیاں کو اپنی ترقی دی بُنیاد بنا

سٹیا ہے۔ جس طراں کہ میں دَہسیا جے زباناں دی برادری اج دی تاریخ نچ انگریزی دا پلڑہ پہاری ہے۔ حالانکہ یونیسکو نچ دُنیا دیاں لگ بھگ ساریاں ترقی یافتہ زباناں کو مساوی نمائندگی حاصل ہے ماسوائے اُنہاں زباناں دے جیہڑ یاں چھڑیاں ''مذہبی زباناں'' بن کے رہ گئیاں دیاں ہین۔

زبان پہاویں جیہڑی بھی ہووّے اِسدی درجہ بندی فطری ہوندی ہے۔ مثلاً نوزائیدہ جندکاں دی بولی، دو تھیں چار سال دیاں بچیاں دی بولی، چار سال تھیں چھ سال، چھ سال تھیں یاراں سال، یاراں سال تھیں سولاں سال، سولاں سال تھیں چوبی سال تہ اِس تھیں اگے، سکول گین آلیاں بچیاں دی بولی تہ اَن پڑھ گدریاں دی بولی، محنت کشاں، مزدوراں تہ کھیتاں کھلیاناں نچ کم کرن آلیاں دی بولی، کال سریاں (گڑیاں) دی بولی، بڑھیاں ماواں، دادیاں دی بولی، ادبی بولی، علمی بولی، سرکاری دفتراں تہ عدالتاں نچ بولے گین والی بولی، ریوینو(مال) دیاں کتاباں تہ کاغذاں نچ درج بولی، ٹیکنکل بولی، حتٰی کہ فقیراں تہ پنوکڑاں دی بولی ہور فر موجودہ زمانے نچ کُجھ ہور بولیاں جم کھلیاں دیاں ہین۔ مثلاً فوجیاں تہ سیاستداناں دیاں بولیاں۔

مندرجہ بالا تحریر ہِک رسمی جئی تحقیق دا حصہ ہے، جِسدا اعتراف پوری دُنیا نچ کیتا جُلدا ہے مگر اِسدا ایہہ مطلب نیہہ کہ ایہہ بولیاں کئی کئی زباناں دی صورت اختیار کر رہیاں ہین۔ بلکہ ایہہ تقسیم ہر بولی دی ہوندی ہے۔ نِکا جیہا جندک جد گل کرنی سِکھدا ہے اوہ ہِک چنگی پہلی جیبھ مُنہواں نچ رکھن دے باوجود بھی تلفظ صحیح نیہہ بول سکدا۔ اُسدا ہر لفظ نہ صرف قابلِ قبول ہوندا ہے بلکہ سُنن والیاں دیاں کناں نچ رَس ملائی تہ شیرینی کہولدا ہے تہ دُنیا دا کوئی ماہرِ لسانیات اُسکو چیلنج نیہہ کر سکدا۔ سکول جُلے تھیں پہلیاں پہلیاں ایہہ اوہ صرف ماحول یا فِر ماؤ پیو تہ کہر ادیاں ٹبراں تہ دوہیاں ہم جولی گدریاں کولوں ہزاراں الفاظ آپوں آپ سِکھ رکہندا ہے تہ اُندا لہجہ یا تلفظ بالکل صحیح ہوندا ہے۔ فر وقت گزرن نال نال اوہ جتھا زندگی دیاں تجربیاں نال کشمکش کردا تہ غیر شعوری طور اُپر اُسدی لُغت نچ باہدا اُسدے آخری ساہ تکر ہوندا رہندا ہے۔ بُنیادی علمی اداریاں (پرائمری اسکول یا نرسری جماعت تھیں یونیورسٹی سطح تکر) اُسدے علم نچ باہدے نال نال اُسدی زبان مُشکل تہ ترقی یافتہ ہوندی گیندی ہے تہ سیانیاں دا قول ہے کہ جد بھی کوئی زبان مذہبی، علمی یا ادبی ہوگئی ہے اوہ عوامی زبان نیہہ رہیئی تہ عام لوکاں تھیں دوُر ہوگئی۔ اِسے واسطے اگر اسیں صرف ہِک

زبان دی شرح مقبولیت دا خلاصہ کراں تہ نتیجہ کُجھ اِس طراں باندے ایندا ہے:

۱۔	ادبی	۴فیصد
۲۔	علمی	۱۵فیصد
۳۔	کہَر یلو	۷۰فیصد
۴۔	کاروباری تجارتی	۶۰فیصد
۵۔	ذراعتی	۸۰فیصد
۶۔	سرکاری	۳۰فیصد
۷۔	مذہبی	۱۰فیصد
۸۔	فنون لطیفہ نال وابستہ	۱۵فیصد
۹۔	ثقافتی	۵فیصد
۱۰۔	سیاسی	۵فیصد

مشاہدے بچ آیا ہے کہ اِنہاں زُمریاں دیاں بولیاں دا گراف وقتاً فوقتاً اُپر تلاں ہوندا رہندا ہے۔مثلاً اسیں جس ویلے زِمی باڑی بچ گیندے ہاں تہ صرف اُسے ویلے ذراعت دے پیشے دے حوالے نال کوئی گل کردے ہاں۔سرکاری دفتراں دے ملازم دفتر بچ ہوون یا کہَر' اوہ فائلاں دیاں لفظاں داورتن کردے ہین۔وکیل کہَر ہوون یا عدالت بچ اوہ قانونی کتاباں دیاں دفعات دے حوالے نال ہی گلاں کردے ہین۔ڈرائیور ہور کنڈیکٹر جدھر جُلن صرف گڈیاں' مسافراں تہ گڈیاں دیاں پُرزیاں داوِرد کردے ہین۔ڈاکٹراں دی بولی اوئی ہوندی ہے جیہڑی مریضاں تہ بیماراں دی ہوندی ہے۔ادیب تہ شاعر مہذب تہ شائستہ زبان دا استعمال ہرلحہ کردے ہین۔مولوی ہووّے یا پنڈت ہرجائی ہرجُملے بچ مذہبی اصطلاحات دا استعمال کردے ہین۔

سیاست داناں دی بولی سمجھنا ﭼُ آسان ہے۔کِیاّں جے ایہہ طبقہ ﭼُ چالاک تہ عیار ہوندا ہے تہ اندی ہر گل عام لوکاں دیاں جذباتاں دی ترجمان ہوندی ہے۔خصوصاً انتخابات دیاں موقعیاں پُر اندی زبان نہ صرف بدل گیندی ہے بلکہ کھوجی ہوندی ہے۔

سکولاں تہ کالجاں، یونیورسٹیاں ہور دُویاں تعلیمی اداریاں نال وابستہ لوکاں دی بولی بھی مہذب ہور علمی ہوندی ہے۔

عام کہراں دے اندر اسدیاں ماواں پہینیاں اکثر رسوئی نال جُڑیاں دیاں گلاں کردیاں ہین یافِر اپنیاں اولاداں نال مِٹھیاں مِٹھیاں تھتھیاں تھتھیاں تہ توتلی زبان بچ گلاں کردیاں ہین۔ اگر دادیاں یا نانیاں بھی بقید حیات ہوون تہ کہر گرہستی دیاں گلاں، سیانیاں دے اکھان، محاورے، کہاوتاں، لوریاں تہ نصیحتاں سُنے کو مِلدیاں ہین، جیہڑیاں اسدی زندگی دا انمول سرمایہ ہوندیاں ہین۔ مگر اساں کو بدقسمتی نال اُندیاں گلاں چنگیاں نیہہ لگدیاں بلکہ آوٹ آف ڈیٹ (زائدالمعیاد) لگدیاں ہین۔ دُنیا بچ جتنی ترقی ہورہیئی ہے اِسدے نال ہی اسدیاں تہذیبی تہ ثقافتی قدراں دا انحطاط تہ زوال دکھے بچ آیا ہے۔

بولی یا زبان قُدرت دا انمول تحفہ ہے۔ اُساں کو جیبھ دی قدرتاں آندی ہے جد اسیں کسے کلے یا تھتھے کو دِکھدے ہاں۔ اُساں کو جنگھ یا لتّ دی قدرتاں آندی ہے جد اسیں کسے لُولے یا لنگڑے کو دِکھدے ہاں۔ اِسے طراں اکھیاں دی اہمیت دا اندازہ اَنھّے یا کانے کو دِکھ کے ہوندا ہے۔

قُدرت سُن اسدے مُنہواں بچ ہِک جیبھ بنائی ہے، جس بچوں تہیاڑی راتیں ہزاراں چنگیاں تہ مندیاں گلاں نکلدیاں ہین۔ ایہہ اُس جیبھ والے دی خصلت، جبلت تہ فطرت اُپر منحصر ہے۔ اساں بچپن بچ اُردو دی ہِک درسی کتاب بچ ہِک سبق پڑھیا آسا......(تُساں بھی پڑھیا ہوسی) ''اُسی سے گرم اُسی سے ٹھنڈا''۔ اسدی انگلی سڑدی ہے تہ اسیں مُنہواں بچوں ٹھنڈی پُھوک مار کے اُس انگلی کو ٹھنڈ تہ راحت پہچاندے آں تہ اگر سیالے بچ ہتھ یا انگلی ٹھنڈے ہو گئے دے ہوون تاں اسیں اِسے مُنہواں بچوں گرم ہوا نال ہتھ گرماندے ہاں۔ اِسے طراں اس مُنہواں بچ جیہڑی جیبھ خالق سُن دِتی ہے اس بچوں دُعا بھی نکلدی ہے تہ بددُعا بھی۔ پیار و محبت تہ خلوص دے کلمات بھی ادا ہوندے ہین تہ گالی گلوچ بھی۔ غرض اللہ دی تعریف بھی اِسے جیبھا بچوں نکلدی ہے تہ شیطانا کو خوش کرن والی گل بھی۔ کسے سیانے دا قول ہے کہ ''ایہئی جیبھ اگر تار بھی دیندی ہے تہ ایہوئی مار بھی دیندی ہے۔'' ''بولی گولی تھیں زیادہ خطرناک ہوسکدی ہے''۔ بندوقا بچوں نکلی دی گولی واپس

آسکدی ہے مگر مُنہواں بچوں نکلی دی گل واپس نیہہ آسکدی۔

علمِ اللسانیات دے عالمی ماہر گریرسّن بھی ایہہ گل منی ہے کہ زبان، بولی تھیں ترقی کر کے کدوں زبان بنی، ایہہ آکھنا مُشکل ہے۔ بولی کو رسم الخط دی صورت بچ کدوں آندیا گیا تہ رسم الخط دا بانی کون آسا ایہہ عقدہ حالیں تکر وانیہہ ہوسکیا دا۔ دُنیا بچ ہزاراں بولیاں بولے گیندیاں ہین تہ تقریباً ہر بولی ہُن (ماسوائے کُجھاں پسماندہ بولیاں دے) ہک رسم الخط ہے تہ ایہہ زباناں دے زُمرے بچ شامل ہین۔ تقریباً ہر بولی دا اپنا رسم الخط ہے تہ اُس قوم یا قبیلے دی قدیم تاریخی، مذہبی تہ سماجی روایات دے مطابق بنایا گیا دا ہے تہ اسدی ترویج تہ ترتیب بچ صدیاں لگ گئیاں ہین تہ اَج دی تاریخ یعنی ترقی یافتہ دور بچ بھی مُہ ساریاں زباناں ایہجیاں ہین جنھاں دی نوک پلک اج بھی سنوارنے دا عمل جاری ہے۔ ہیئت تہ صوتیات دے شعبے بچ بھی تبدیلیاں ہوندیاں رہندیاں ہین تہ بڑیاں بڑیاں علمی اداریاں تہ یونیورسٹیاں بچ تحقیق تہ تجدید دا عِلم جاری ہے۔ چینی، فرنچ، اسپینش، مصری عربی بچ بھی اصطلاح دی لوڑ محسوس کیتی جُل رہئی ہے۔ چینی زبان دے مشہور ماہر تہ ادیب زان جی وا (Zan-G-Wa) دا آکھنا ہے کہ بولیاں دے باہمی اختلاط تہ دُنیا دے ہک گلوبل ویلیج بن جُلنے دے بعد ہُن ایہہ ضرورت محسوس کیتی جُل رہئی ہے کہ زباناں دے رسم الخط، لہجے تہ ورتن جیہاں معاملیاں بچ جدّت آندی جُلے، تاں جے ہر قبیلے یا قوم دا فرد دُوّے مُلکاں بچ جُل کے اُتھاں دے قدیم مذہبی، سماجی تہ سیاسی عقائد کو سمجھے بچ مشکل محسوس نہ کرے ہور انساناں دی طراں زباناں بچ ہک دُوّے دے نیڑے آواں ہور آپسی بقائے باہم دا تصور مضبوط ہو جُلے۔

بظاہر ہر انسان ہر بولی یا زبان نیہہ جان سکدا یا اختیار کر سکدا۔ ایہہ ہڈوں ہی ناممکن ہے۔ فِر بھی جنھاں لوکاں اپنی ماں بولی تھیں علاوہ دُویاں ترقی یافتہ زباناں بولنیاں، لکھنیاں تہ پڑھنیاں سِکھیاں تہ انہاں بچ جدید علوم بچ آگاہی حاصل کیتے دے واسطے تحقیق کیتی، اُندے احسانات اساں اُپر تا قیامت رہسن، کِیاں جے اُنہاں مشرق تھیں مغرب تہ شمال تھیں جنوب اِس دُنیا کو جوڑے دا کم کیتا ہے تہ جدید سائنسی علوم بچ ترقی دے راہ کھول دِتی ہین تہ مخلوط تہذیباں تہ سماجی قدراں دے سبب بنے۔

ماں بولی
قُدرت دا انمول تحفہ

ماں بولی دا مطلب ہے اوہ بولی (زبان جیہڑی اسدی یا تُسدی ماں بولدی ہووّے) جیہڑی بولی اُس اپنی اماں یعنی تُسدی نانی کولوں غیر شعوری طور یا غیر اِرادی طور پُر سِکھی دی ہووّے تہ ایہہ سلسلہ تُسیں جِتھے توڑیں کھڑ سکدے ہو پچھاں داہر کھڑو۔ اِسدا رشتہ ماضی نال ہوندا ہے۔

موجودہ دور دا ہِک لطیفہ ہے کہ کسے تعلیم یافتہ نوجوان کو ہِک انٹرویو نچ پچھے گیا "توہڑی ماں بولی کیہڑی ہے؟"

"کوئی نیہہ............" نوجوان سُن جواب دِتا۔

"کِیاّں نیہہ......توہڑی ماء کیہڑی بولی یعنی زبان بولدی ہے؟"

"ماہڑی ماء کلّی ہے'اوہ نیہہ بول سکدی۔"

مگر اوہ نوجوان فِر بھی ماں بولی تھیں دوُر نیہہ رہ سکیا۔ کِیاّں جے اُسدے کہُرے آلے دُوّے افراد اُسدا پیوٗ دادا' پہیّن پہُرا' ماسی' چاچی سارے اوئی بولی بولدے آسے جیہڑی اُسدی ماں بولدی آسی۔ اِسدا مطلب ایہہ ہے کہ ماؤدے بعد اپنے کہُرا' اپنے خاندان یا قبیلے یا محلے یا گراں دا ماحول' ایہہ بھی بولی سکھالن واسطے ذمہ دار ہے۔ فِر سکول یا مدرسہ جِتھا اوہ دُویاں ترقی یافتہ زباناں سِکھدا اے' جیہڑیاں یا تہ سرکاری یا رابطے دی زباناں ہوندیاں ہین۔

ایہہ سعادت اُسکو صرف خالقِ حقیقی بخشی دی ہے کہ اوہ ماں بولی تھیں علاوہ دویاں زباناں جتنیاں کہ اوہ پڑھ لِکھ سکے' سِکھ سکدا اہے۔ ایہہ صلاحیت صرف انساناں کو حاصل ہے۔ دُوّے جاندار یعنی حیوان' چرندے' پرندے تہ حشرات الارض اِس قُدرتی نعمت یا

صلاحیت تھیں محروم ہین۔ اوہ صرف اپنی ماں بولی دے علاوہ ہور کوئی بولی نیہہ بول سکدے نہ لِکھ سکدے ہین نہ پڑھ سکدے ہین۔ مگر اُندے ذریعے قُدرت سُن اَساں توڑیں ایہہ پیغام پُہچا دِتا ہے کہ اسدی پہچان تہ سنجان صرف ماں بولی ہوندی ہے۔ سائنس داناں دا آکھنا ہے کہ جد بچّہ جمدا ہے تہ ماں دے شکم بچوں باہر لی دُنیا بچ آندا ہے تہ اوہ سب تھیں پہلاں جیہڑا کم کردا ہے اوہ ہے رونا۔ ایہہ رونا اُسدے صحیح ہون دا ثبوت ہوندا ہے۔ ڈاکٹر آکھدے ہین کہ بچہ اگر جمے ویلے نہ روئے تہ اوہ جسمانی طور پُر معزور نا اہل یا Abnoral ہوندا ہے۔ اوہ کلا' چھلا' اَنھّا' لُولا یا اُسدا دماغی توازن پیدائش تھیں پہلاں ہی ٹھیک نیہہ ہوندا یعنی (Pre- birth insane) ہوندا ہے۔ اِس واسطے اندازہ ہوندا ہے کہ رونا کتنا ضروری ہے۔ رونے واسطے کسے زبان یا بولی دی ضرورت نیہہ مگر ہر اَواز واسطے ہِک جیبھ ہور تالو دا ہونا ضروری ہے۔ ماں بولی فطرت دا ہِک حصہ ہے۔ اِسدا سبق اَساں کو صرف فطرت تھیں حاصل ہوندا ہے۔ دُنیا بچ جتنے جانور یا پکھرُوں ہین' اوہ صرف ہِک ہی بولی یعنی ماں بولی بولدے ہین' جس نال اُندے سنجان ممکن ہو سکدی ہے۔ بُلبُل دی سنجان اُسدی بولی نال ہوندی ہے تہ کاگا' طوطے' تیتر تہ دُویاں پالتو تہ وحشی پرندیاں دی پہچان اُندیاں بولیاں نال ہوندی ہے۔ بلکہ کُجھاں پرندیاں تہ حیواناں بچ جنس دی پہچان بھی صرف بولی نال ہوندی ہے۔

ایہہ قُدرت دا بنایا دا انظام ہے تہ ساری کائنات بچ ایہہ قانون نافذ ہے۔ اِس بچ نہ کدے کوئی ترمیم ہوئی نہ تبدیلی۔ مثلاً اگر ''گاں'' بکری دی زبان بولسی تہ بچھا پریشان ہو گیسی۔ اوہ گائیں کو اپنی ماء تسلیم نہ کرسی نہ اُس کول گیسی بلکہ اُس تھیں ڈرسی۔ کاگا دی بولی ناپسندیدہ مُنے جُلدی ہے۔ اگر کاگ اپنی بولی چھوڑ کے بُلبُلا یا کوئل ادی بولی بولسی تہ سارے کاگ بٹلے ہو کے احتجاج کرسن ہور اُس کاگا کو کوئی دُشمن یا دُشمن دا ایجنٹ سمجھ کے چُنجاں نال چونٹاں مار مار کے مار چھوڑسن۔ ایہوئی مثال کُتے' بلی' کہوڑے تہ اونٹا دی ہے۔ اوہ کدے دُوّے جانورا دی بولی نیہہ بولدے۔

ایہہ شرف صرف آدمی کو حاصل ہے جیہڑا اشرف المخلوقات ہے تہ اپنے اندر ہِک بہت عظیم دماغ رکھدا ہے تہ ساری دُنیا اُپر راج کردا ہے۔

میں گزشتہ سطراں نچ ہک لطیفہ بیان کیتا جیہڑا سبق آموز بھی آسا تہ چشم کُشا بھی۔ اگر کلی ماں کولوں بچہ ماں بولی نیہہ سِکھ سکدا تہ فِر اوہ کس طراں اوہ بولی بول سکدا آسا۔ اِسدا اِسدھا جواب ایہہ ہے کہ اُس ماؤ دا دُدھ پیتا دا آسا تہ ماں بولی اُسدے جسم نچ اُسدی ماؤ دے دُدھا نال مُنتقل ہوگئی دی آسی۔ مگر جیہڑے بچے کسی وجہ نال ماؤ دے دُدھا تھیں محروم ہوگیندے ہین فِر کس طراں اوہ ماں بولی بول سکدے ہین۔ اِسدا جواب ایہہ ہے کہ اگر اوہ ڈبے دا پاؤڈر دُدھ بوتلا نال پیندے ہین تہ ماں دی بولی ماں دی جیبھا تھیں سُن کے سِکھدے ہین۔ اگر کسے دی ماء بچہ پیدا ہوندیاں ہی مر گئی تہ فِر ماں بولی بچہ اپنے کہر ادیاں دُویاں ٹبراٹبر اں تہ ماحول کولوں سِکھدا ہے۔

بی بی حلیمہ سعدیہ:

پیغمبرِ اسلام نبی کریم ﷺ دی والدی ماجدہ بی بی آمنہ دا انتقال اُندی پیدائش دے چھ مہینے بعد ہوگیا۔ اُس ویلے دے رواج دے مطابق مکے دے قریش خاندان دے آسودہ حال تہ امیر لوک اپنیاں بچیاں کو گراواں دیاں کالسریاں کو دُدھ پیالن واسطے حوالے کردے آسے تہ ایہہ بچے جتنی مُدّت رضائی ماواں کول رہندے آسے' اُندے والدین اُنہاں کو اُسدا معقول معاوضہ دیندے آسے۔ ایہہ رسم عرب نچ قدیم زمانے تھیں رائج آسی۔ مورخاں تہ سماجی علوم دیاں سیانیاں دا آکھنا ہے کہ اِسدے دو فائدے آسے۔ ہک ایہہ کہ شہری علاقیاں دے بچے گراں دے ماحول تھیں واقف ہون نال نال رضائی ماؤ دے دُدھا نال ماں بولی بھی سِکھ جُلدے آسے۔ آکھدے ہین کہ کسے بھی مُلکا دی اصلی تہذیب و تہ ثقافت ہور سماجی روایات گراواں نچ مِلدی ہے۔ شہراں دی زندگی مصنوعی ہوندی ہے۔

اِس روایت پچھا دُوا مقصد ایہہ آسا کہ طبقیاں' قبیلیاں' ذاتاں تہ فرقیاں دے درمیان باہمی پہائی چارہ' محبت تہ عزت دا رشتہ قائم کیتا جُلے۔ دؤریاں تہ نفرتاں ختم ہوون۔ شہری تہ دیہاتی لوکاں نچ تہذیبی' ثقافتی تہ تمدنی زندگی دیاں تفاوتاں مُک جُلن تہ ہر شخص اپنے تھیں بڑی کالسری کو ماں سمجھے۔ اپنے برابر دی کُڑی کو پہین تہ اپنے تھیں نِکی کالسری کو تیہی سمجھے۔ مسلم

فرقے بچ اِس شرعی حکم کو سختی نال منے جُلدا ہے کہ رضائی ماں یا دُدھ ماں سکی ماؤتھیں زیادہ مقدّس تہ باعزت رشتے دی حامل ہوندی ہے تہ رضائی پہین پہرا دی شادی بھی نیہہ ہوسکدی۔

شاعرِ مشرق علامہ اقبالؒ دا شعر کہ ؎

فطرت کے مقاصد کی کرتا ہے نگہبانی

یا بندۂ صحرائی یا مردِ کوہستانی

عرب دے صحراواں تہ کوہستاناں دے لوک محنت کش، جفاکش ہور محنتی ہوندے ہین تہ اوہ کدے اوکڑاں دے سامنے ہتھیار نیہہ سٹدے۔ اُندی طرزِ زندگی ہور معاشرہ فطرت دیاں اصولاں دے عین مطابق ہوندا ہے۔ اوہ خالص ماں بولی بولدے ہین تہ اُندا ادب تہ علم ماں بولی دا موہون مِنت ہوندا ہے۔ اوہ اپنی قوم تہ قبیلے دیاں تہذیبی روایتاں کو ماں بولی دے ذریعے زندہ رکھدے ہین۔

قرآن مجید ہور دُویاں مقدّس کتاباں دا نزول:

قرآن شریف اللہ رب العزت دی کتاب ہے۔ اسدی زبان عربی ہے۔ ایہہ عربی بچ کِیاّں نازل ہویا......؟ عربی صفت نسبتی ہے، یعنی عرب دی۔ عرب بچ ہور بھی زباناں بولے گیندیاں آسیاں، مثلاً عبرانی۔ فر قرآن مجید کِیاّں عربی بچ نازل ہویا؟ اِسدی صرف ایہہ وجہ ہے کہ عربی پیغمبرِ اسلام حضرت محمد ﷺ دی ماں ماں بولی آسی تہ اوہ سچی گل صرف ماں بولی بچ ہی سمجھ سکدے آسے۔ کِیاّں جے ماں بولی سمجھنا باقیاں بولیاں دے مقابلے بچ زیادہ سہل تہ آسان ہے۔ اِسے طراں بائبل، انجیل تہ زبور ساریاں کتاباں اُنہاں رسولاں تہ پیغمبراں دیاں ماں بولیاں بچ نازل ہویاں دیاں ہین۔

زبان اظہار دا ناں ہے۔ ساریاں زباناں انساناں دیاں ہین۔ ساریاں زباناں مِٹھیاں مِٹھیاں ہین۔ ایہہ انسان ہے جیہڑا مٹھی بولی کو کوڑی بنا چھوڑدا ہے۔ زبان تہذیبی شناخت ہے۔ شناخت دا ایہہ مطلب نیہہ جے دُویاں دی سنجان شناخت کو ردّ کر دِتا جاوے یا

تسلیم نہ کیتا جلے ۔شناخت ذات دے باقی رہنے ہوراگے بدھنے داناں ہے۔دُنیا بچ اہلِ زبان دا فیصلہ ہے کہ ذہن وشعور بچ جیہڑے خیالات اُٹھدے ہین اوہ مادری تہ مقامی زبان دے تحت آندے ہین۔معنیٰ'مفہوم'فقرہ'لفظ ہور اشعار بنے بنائے اس زبان بچ نازل ہوندے ہین۔ایہہ الہامی عمل دراصل تُسدی بولی دا فیصلہ کردا ہے۔دُنیا دی قدیم ہور جدید ہر زبان بچ حُسن دیاں ایہہ کارستانیاں ہین۔میاں محمد بخشؒ کو فارسی ہور عربی بھی آندی آسی مگر نزول پہاڑی بچ ہویا۔ [1]

آدم دی زبان:

راجہ کفایت علی پنوار آف جندوٹ ضلع جہلم بچ پوٹھوہار دے ہیرڈ وڈس یعنی بابائے تاریخ وآثار قدیمہ آسے۔اُندی کتاب ''یادداشتیں'' خطہ پوٹھوہار اُپر لکھے گین والی پہلی مربوط ہور مسبوط کتاب ہے۔اُنہاں روزانہ پیش آن والے حالاتاں دے نال نال پوٹھوہار دی تہذیب وتمدن'معاشرت' رسم و رواج 'خصائل'ہر قوم ہور ثقافت اُپر سیر حاصل تبصرہ کیتا ہے۔زبان کے ہے؟ اُسدی ابتداء کس طراں ہوئی قدیم زبان کیہڑی آسی۔کس کس پوٹھوہار اُپر حملہ کیتا تہ اِسدے اثرات کے رہے؟

ہر چند کہ زبان دی ابتداء اُپر ابتدائی سطور بچ ذکر آ گیا ہے تہ اِس موضوع اُپر کوئی حتمی فیصلہ سُنانا معمولی گل نیہہ۔مگر اِس حوالے نال جس جس کتابا بچوں کُجھ اشارے مِلدے ہین'اُنہاں کو صفحۂ قرطاس اُپر ریکارڈ کرنا ضروری ہے۔کفایت علی پنوار آکھدے ہین کہ دُنیا دی قدیم ترین زبان سریانی ہے۔ایہوئی آدمؑ دی زبان آسی۔جنتا بچ آدمؑ تہ فرشتے سریانی زبان بچ ہی کلام کردے آسے۔سریانی زبان دی بگڑی شکل سہانسی زبان ہے۔سہانسی دیاں ترے شاخاں ہین۔شک شنگل' آریک ہور سنسکرت۔ بلکہ شک ہور شنگل بھی الگ الگ زباناں آسیاں مگر علمائے کرام انہاں کو ہکوئی زبان تصور کردے آسے۔ [2]

---

[1]............پیش لفظ''سروش''میاں محمد بخش نمبر'با اہتمام ڈاکٹر محمد رفیع الدین'مرکز تحقیقات وگوشہ تحقیق میاں محمد بخشؒ گورنمنٹ کالج میرپور۔

[2]............تاریخ گکھڑ راجپوت (راجہ سیماب خان)'صفحہ:۷۸

ماں بولی نال پیار تہ لوری دی اھمیت:

ماں بولی بچ قُدرتی پیار تہ کشش دا عُنصر موجود رہندا ہے۔ اگر بچہ روندا ہے یا کسی طبعی تکلیف دی وجہ نال بےقرار جا دِسدا ہے تہ اُسدی ماں یا دُدھ ماں یا فر کوئی ہور رشتہ دار خاتون اُس کو چھو لی بچ چا کے ہولیاں ہولیاں لوری سُناندی ہے تہ ایہہ لوری جیہڑی اُسدی ماں بولی بچ ہوندی ہے، بچے دیاں کنّاں بچ پہچدی ہے تہ اُسکو قرار آنا شروع ہوگیندا ہے تہ فر اُسدے چہرے دے رنگ بچ نکھار آ گیندا ہے۔ اُسدیاں ٹُھڈاں اُپر مُسکان آ گیندی ہے تہ اوہ مٹھی نیندر دی گودی بچ پہچ گیندا ہے۔ لوری کدے کسے دوئی بولی بچ نیہہ دِتے گیندی۔

اسمانی صحیفیاں دا نزول:

مذہبی عقیدیاں دے مطابق خُداوند کریم سُن اپنیاں رسولاں تہ پیغمبراں اُپر جیہڑیاں مقدس کتاباں فرشتے جبرئیلؑ دی معرفت لہاڑیاں، اوہ رسول دی مادری زبان بچ ہی لہاڑیاں گئیاں۔ ایہہ شرف تہ سعادت صرف ماں بولی کو حاصل ہوئی، جیہڑی انسانیت دے منشور دا میڈیم (Medium) بن گئی تہ خُدا تہ بندیاں دے درمیان رابطے دا ذریعہ بنی ہور پروردگار کو سمجھن تہ اُسدیاں ہدایتاں اُپر عمل کیتے دے معاملے بچ موثر تہ کارآمد ثابت ہوئی ہے۔

بانی اسلام نبی آخرزماں سرکارِ دوعالم حضرت محمد ﷺ پر جد وحی نازل ہوئی تہ اُسدا پہلا لفظ آسا ''اِقرا''، جیہڑا اُندی ماں بولی دا لفظ ہے تہ اپنے اندر علما دے سمندر رکھن کے قیامت تکر موجود رہسی۔ حضرت محمد ﷺ دی ماں بولی عربی آسی تہ قرآن مجید (جیہڑی کتابِ ہدایت ہے) عربی بچ ہی پڑھنا لازمی ہے۔ علماء تہ مشائخ تہ ماہرین لسانیت سُن تاں ہی ماں بولی دی اہمیت تہ اِس کو سکھن دی لوڑ اُپر زور دِتا ہے۔

ماں بولی نہ کسے سکولا، کالجا یا مدرسے بچ کجھ کے سِکھے گیندی ہے نہ کتاباں دے ذریعے، بلکہ ایہہ ماؤ کولوں اپنیاں کہر اوالیاں تہ دوستاں کولوں تہ ماحول کولوں سکھے گیندی ہے ہور نہ تہ اسدا گرائمر یا قاعدہ قانون کسے کولوں سکھیا جُلدا۔ بلکہ اَن پڑھ لوک ماں بولی بغیر کسے غلطی دے بالکل صحیح بول سکدے ہین۔ ماں بولی بچ اکھان، محاورے، ضرب المثالاں،

کہاوتاں تہ بُجھارتاں خود بخود شامل ہوندیاں رہندیاں ہین تہ سینہ بہ سینہ ماضی تھیں مستقبل دا ہر منتقل ہوندیاں ہین۔ ماں بولی دا فوک لور یعنی لوک ورثہ مُچ پیارا ہوندا ہے۔ لوک گیت' لوک کہانیاں تہ لوک ناچ ماں بولی نال اِس طراں جُڑے دے رہندے ہین کہ اِس کو کَٹی کر کے دِکھن دے بارے بِچ سوچیا بھی نیہہ جاسکدا۔

اسلامی شریعت دی رو نال ناچ نغمہ تہ موسیقی منع کر دِتے گئے دے ہین' مگر ہِک بدو ناچ دی اجازت رکھے گئی ہے جیہڑا خالص مرداں دا ناچ ہوندا ہے۔ ہِک ڈھول بجان دی بھی اجازت ہے جیہڑا دف یا ڈمرو قسم دا ہوندا ہے جس کو ہِکے پاسے ڈمنے نال کُٹیا گیندا ہے تہ دُوّے پاسے دے چمڑے کو کُٹنا منع ہے تہ اگر کوئی دواں ہتھاں نال دو پاسے ڈھولک کُٹنا چاہندا ہووّے تہ اس کو اِس واسطے ''چھٹی''، تِلی جئی تِھچی استعمال کرن دی اجازت نیہہ' کیاّں جے اِس نال ڈھولک بچوں نسوانی آواز نکلدی ہے جیہڑا شریعتاً حرام ہے (پہاڑی کلچر بِچ بھی صرف ڈھول بجانا رکھیا گیا دا ہے تہ لوک گیت' لوک واراں' سِٹھنیاں' بولیاں' گیتاں وغیرہ) اِسدا ذکر اگے جُل کے تفصیلاً کرنا مقصود ہے۔ روسی دانشور میلسے گودا آکھنا ہے جے ''بولی دا کوئی مذہب نیہہ ہوندا۔''

پہاڑی زبان

پہاڑی دا سِدّ ھا سادا لغوی معنی ہے پہاڑاں دا یا پہاڑاں دی یا نِکا جا پہاڑ۔ جمادات، پتھراں، چٹاناں، مٹی تہ نباتات دا ہک بڑا ٹھیر یا ٹھیری، پہاڑ دا صفتِ نسبتی یا فِر اسمِ تصغیر۔

زباناں دیاں سیانیاں تہ محققاں پہاڑاں نچ بولے گچھن والی زبان کو پہاڑی لِکھیا ہے۔ ایہہ لفظ خالصتاً ہندوستانی ہے۔ لہٰذا اسیں صرف اُنہاں زباناں بچوں اُس پہاڑی زبان کو لوڑ کڈھساں جیہڑ یاں پہاڑاں نچ بولے گیندیاں ہین۔ اِسدا مطلب ایہہ ہے کہ پہاڑاں نچ پہاڑی تھیں علاوہ ہور زباناں بھی بولے گیندیاں ہین۔ لگ بھگ اِنہاں ساریاں زباناں نچ ریسرچ (تحقیقی) شعبے کم کرر ہے ہین تہ علم اللسانیات دیاں ماہراں دی رائے ایہہ ہے کہ ابتداء نچ انہاں پہاڑاں دے اندر صرف ہک بولی بولے گیندی ہوّ ے آ، مگر وقت بدلے نال یہ بدھدے سماجی میل جول، ہجرت تہ آمد نال نال اندے کئی کئی ناں پیندے گئے یا رکھے گئے تہ اِنہاں نچ لہجے اپنے اپنائے گئے تہ بولیاں دے رسم الخط بھی علاقائی تواریخ تہ جغرافیہ دے مطابق جدید علوم اللسانیات دیاں تقاضیاں کو مدنظر رکھ کے ترتیب دِتے گیا یا ایجاد کیتے گیا۔ گریرسن جئے مشہور محقق ہور ماہرِ لسانیات دی تحقیق دے مطابق متحدہ ہندوستان نچ ۱۰۸۰ء نچ علاقائی زباناں بولے گیندیاں آسیاں جنہاں نچ ۵۷ زباناں تہ بولیاں پہاڑی علاقیاں نچ بولے گیندیاں ہین۔ جغرافیائی لحاظ نال موجودہ ہندوستان کو چواں حصیاں نچ بنڈیا گیا دا ہے۔ ایہہ چار بڑے حصے ہین ...... شمالی ہندوستان، وسطی ہندوستان، مغربی ہند تہ مشرقی ہند۔ مشرقی، مغربی ہور وسطی ہندوستان دیاں کُجھاں خطیاں کو جوڑ کے جنوبی ہند دا علاقہ بندا ہے۔ اسے طراں شمالی میدانی علاقے تھیں پرے ہمالیائی خطے کو شمالی پہاڑی علاقہ بھی آکھدے

ہین۔ پہاڑ ہر خطے وچ کم و بیش لبھدے ہین، لیکن شمالی ہندا ۴۵ فیصد علاقہ پہاڑی ہے۔ ایہہ اروناچل پردیش، آسام، ناگالینڈ تہ مشرقی ریاستاں تھیں شروع ہو کے مغرب وچ ایران دیاں سرحداں تکر پھیلیا دا ہے۔ ہندوستان دی ونڈ دے بعد شمال مغربی سرحدی صوبے بلوچستان ہور قلمرو جموں و کشمیر دے گلگت بلتستان تہ چیترال دا علاقہ پاکستان دی ریاست دا حصہ بن گئے تہ ہندوستان وچ آسام، مغربی بنگال، بہار، اُتر پردیش، اُترا کھنڈ، ہماچل پردیش ہور جموں و کشمیر دا پہاڑی علاقہ اَج دی تاریخ تکر موجود ہے۔ اُس ہمالیائی سلسلہ کوہ وچ ۳۲ نکے بڑے پہاڑی علاقے موجود ہین، جنہاں دیاں بولیاں، تہذیب تہ ثقافت کئی کئی ہے مگر اِنہاں علاقیاں دیاں بولیاں دے اپنے اپنے ناں ہون دے باوجود دُویاں میدانی علاقیاں دے لوک اُنہاں کو ''پہاڑی'' آکھدے ہین۔ اِنہاں دی کہانی ہِک ہے۔ اِنہاں دی شناخت پہاڑی دے طور ہوندی ہے۔

میں دسمبر ۱۹۶۹ء وچ پہلی دفعہ جد لکھنو گیاں تہ اُتھاں لفظ پہاڑی سُن کے تعجب ہویا۔ اصل وچ اُتر پردیش دی راجدھانی ہون دی وجہ نال اِس شہر اچ ساری ریاست دیاں لوکاں دا آنا گینا لگیا دا رہندا ہے۔ میں اپنے میزبان ڈاکٹر شکیل ہاشمی مرحوم کولوں ''پہاڑی'' دے حوالے نال کُجھ سوال پچھے۔ میں ایہہ جان کے حیران ہویاں کہ اُتر پردیش دے انتہائی شمالی علاقے کو شہری لوک ترائی آکھدے آسے تہ اتھاں دیاں بسنیکاں کو پہاڑی۔ اِس خطے وچ جتھا نیپال نال لگن والا علاقہ شامل ہے بلکہ موجودہ اُترا کھنڈ سٹیٹ دے ۱۹ ضلعے شامل ہین۔ گورکھالی، کمایوتی، گڑھوالی، سرموری، منڈیالی وغیرہ اِس خطے دیاں تسلیم شُدہ بولیاں ہین۔ اِندا رسم الخط دیوناگری ہے تہ عام لوک اِتھاں دیاں ساریاں بولیاں کو پہاڑی آکھدے ہین تہ اِتھاں دے رہن والیاں کو بھی پہاڑی آکھدے ہین۔ اِتھا تِکر جے اکثر لوک نیپال دیاں گورکھیاں کو بہادر یا پہاڑی آکھدے ہین۔ اِنہاں علاقیاں وچ ڈیرہ ڈون، لینس ڈاون، نَنی تال، الموڑہ، گنگوتری، نندہ دیوی، رشی کیش، شری نگر وغیرہ شامل ہین۔

ریاست بہار دے پورنیہ تہ مغربی بنگال دے شمالی ضلعے دے لوک بھی پہاڑی آکھالدے ہین۔

ہماچل پردیش داوجود آزادی دے بعد ہویا۔ اِس تھیں پہلاں ایہہ ریاست پنجاب' جموں و کشمیر ہور اُتری بھارت دیاں چواں راجواڑیاں وچ بنڈے گئی دی آسی۔ ایہہ الگ ریاست صرف زبان تہ کلچر دی بُنیاد اُپر بنی۔ اِس ریاست دی جنوب مغربی سرحد جموں و کشمیر دے ضلع ڈوڈہ تہ کشتواڑ نال لگدی ہے تہ ڈوڈہ' بھدرواہ' کشتواڑ جس کو خطہ چناب بھی آکھدے ہین' ہماچلی بولی تھیں متاثر ہے بلکہ اِدھر ڈوڈہ' بسنت گڑھ' بھدرواہ' بھلیسہ ہور اُدھر چمبہ تہ کانگڑہ دی تہذیب تہ ثقافت نال مالا مال علاقے صدیاں تھیں سانجھی ثقافتی تاریخ تہ اقدار دے وارث بنے دے ہین۔ اِس علاقے وچ مقبول لوک گیت معمولی جیئے فرق نال ہماچل ہور جموں وچ برابر گائے جُلدے ہین۔ مقامی لوک اپنیاں بولیاں دے ناں بے شک کئی کئی رکھ رکھدے دے ہین لیکن ہور لوک اِنہاں کو بھی پہاڑی آکھدے ہین۔ بھلیسی' کشتواڑی' ٹروی 'بھدرواہی' سراجی' پوگلی' رام بنی' کھڑی کھڑبش (پوگلی دی شاخ)' گدی' کھشالی' پاڈری' بُٹھے (بھوٹا' چمیالی' کانگڑی وغیرہ ساریاں مقامی بولیاں دی شناخت پہاڑی دے طور ہوندی ہے۔ خطۂ چناب دیاں مقامی بولیاں Dialects پہاویں جے مختلف Shades دیاں حامل ہین مگر مسلمان اِنہاں کو شاہ مکھی رسم الخط نال لِکھدے ہین تہ ہندو دیوناگری رسم الخط نال۔

اِدھر شمال مغربی اُتر پردیش دے مغرب وچ کوہ ہمالیہ دے عظیم سلسلے وچ دو ریاستاں ہماچل پردیش ہور جموں و کشمیر پہاڑی ریاستاں ہین۔ ہماچل پردیش وچ کُل مِلا کے ۲۱ زباناں بولے گیندیاں ہین' جنہاں وچ کُلوی' کانغری' چمیالی' ڈوگری' ہماچلی تھیں علاوہ میدانی علاقے وچ پنجابی بھی بولے گیندی ہے۔ مقامی تہ غیر مقامی سارے ہماچلی تہ پنجابی اِنہاں ساریاں بولیاں کو پہاڑی آکھدے ہین۔ لاہول سپتی دی پہاڑی بولی اُپر تبتی تہ چینی بولی دا اثر بھی ہے۔ اِنہاں ساریاں بولیاں دا رسم الخط بھی دیوناگری ہے۔ ہماچلی پہاڑی تہ گڑھوالی پہاڑی وچ واضح فرق ہے۔ ہُن منڈی تہ دھرم سالہ وچ تبتی مہاجراں دی تبتی بولی کو بھی دیوناگری وچ لِکھدے ہین۔

تهذیب هور ثقافت:

اِس سارے علاقے دیاں بسنیکاں دیاں لوک روایتاں بچ قابل لحاظ مماثلت دِکھی جُل سکدی ہے۔ جے تھیں مرے تر اُندے رسم تہ رواج ہکی مذہب ہون دے باوجود بکھرے بکھرے ہین۔

لوک گیت تہ لوک واراں معمولی جئے لہجے تہ تلفظ دے فرق نال سانجھے ہین۔ گُنجو ا ٔجند ٔ ڈولی ٔ چن ٔ متو ا ٔ متر ا ٔ چا چوا مشہور لوک گیت بھی سانجھے ہین۔

منگنی ٔ مہندی ٔ گاہنا ٔ کھارا ٔ بُٹنا لانا ٔ کہوڑی چڑھنا ٔ سہرا بدھنا ٔ ڈھول بجانا ٔ بیر گڑھی پہرنا ٔ نیندرا ٔ پہانگڑہ ٔ مانگا ٔ بنجلی مارنا ٔ شمشیر بازی ٔ بگد رچانا وغیرہ سانجھے ہین۔

کھیتاں کھلیاناں دے کم (بیج بوائی ٔ گوڈائی ٔ نلائی ٔ کٹائی) دیاں موقعیاں اُپر لوک گیت گان تہ ''بولی'' دے بول بھی لگ بھگ سانجھی ثقافتی میراث ہین۔

اِس پاسے یعنی خطۂ چناب بچ جیہڑیاں مقامی بولیاں بولے گیندیاں ہین انہاں بچ سراجی ٔ پوگلی ٔ رام بنی ٔ کھڑی ٔ کھڑ بش (پوگلی دی شاخ) ٔ کشتواڑی ٔ بھدرواہی ٔ گدّی ٔ کھشالی ٔ پاڈری ٔ ڈوگری ٔ بھلیسی هور بھوٹا (بُھٹہ) اِنہاں ساریاں بولیاں دی ہک کئی تاریخ مرتب کرن دی لوڑ ہے۔ ریاستی کلچرل اکیڈیمی بچ اِس ویلے اِنہاں بچوں کسے بولی دا کوئی شعبہ نیہہ (ماسوائے ڈوگری دے) نہ کوئی ادبی تحقیقی مجلّہ شائع کیتے جُلدا اہے۔

پہاڑی: فریڈرک ڈریو ہور بامزئی

کئیاں محققاں سُن پہاڑی بولی دے بارے بچ ناقابل قبول هور غلط معروضے اپنیاں کتاباں بچ تحریر کیتے دے ہین۔ پنڈت بامزئی هور فریڈرک ڈریو دیاں حوالیاں نال معروف پہاڑی سکالراں مرحوم نذیر احمد مسعودی هور کریم اللہ قریشی سُن اپنیاں طویل مقالیاں بچ وادی کشمیر بچ پہاڑی زبان دے حوالے نال لکھیا ہے کہ بارہمولے تھیں تلاں وادئ جہلم (کوہالہ) دے پورے علاقے بچ کھاشہ قوم آباد آسی۔ اِندا مرکز یا دارالسلطنت دوار بدی دے مقام اُپر آسا ٔ جس کو دوراونی بھی آکھیا جُلدا آسا۔ علاقہ کھاوڑہ جتھا اَج بھی کھکھیاں دی اکثریت آباد

ہے۔یقیناً اسے حوالے نال کھاوڑہ آکھالدا ہے۔اسے طراں کئیاں مورخاں سُن پیر پنجال دیاں مغربی ڈھلوائی علاقیاں کو’’پہاڑیاں‘‘ دامسکن آکھیا ہے۔

اِیّے کھاشہ قبیلیاں جیہڑے اِس ویلے الموڑہ‘ گھڑوال‘ کماؤں‘ ڈیرہ ڈون ہور ہماچل تھیں کشمیر تِکر پھیلے دے ہین۔انہاں دی بولی پہاڑی آکھالدی ہے۔ایہہ زبان کدے سنسکرت ہور کدے ایرانی نال ہم آہنگ آسی۔

مندرجہ بالا اقتباس ڈاکٹر کریم اللہ قریشی دے ہک مقالے بچوں کڈھیا گیا ہے جیہڑا شعبہ پاکستانی قومی زبان‘ اسلام آباد اوپن یونیورسٹی دے ایم فل مطالعاتی رہنما کوڈ ۶/۷ بچ شائع ہویا ہے۔اِس اقتباس بچ جیہڑ یاں گلاں غلط تہ صحیح ہین۔اُندی تفصیل اِس طراں ہے۔

غــلــط............:(ا)بارہ مولے تھیں تلاں وادیٔ جہلم دے پورے علاقے بچ کھاشہ قوم آبادآسی۔کھاشہ یا کھش داذکر راج ترنگنی دے علاوہ متعدد تاریخی تذکریاں بچ آیا ہے‘ لیکن اکثر کھش کو قبیلہ لِکھیا گیا ہے۔

(۲)بارہ مولے تھیں اگاں مظفرآباد (سابقہ ناں چکڑی) تِکر کوئی وادی نیہہ بلکہ سارا علاقہ سو فیصد پہاڑی ہے۔بڑے تھیں بڑے گراں دی لمبائی چوڑائی 3x2 کلومیٹر ہے۔باقی صرف پنجاں چھیاں مکاناں اُپر مشتمل ہین۔تواریخ بچ جائی جائی تحریر ہے جے اِس علاقے کو علاقہ’’پہاڑ‘‘ آکھے جُلدا آسا تہ اسکو دواں پھاڑاں بچ بنڈے گیندا آسا۔دریائے جہلم دے سجے پھاڑ (پاسے) کو’’دچھنہ‘‘ تہ کھبے پھاڑ کو’’کھاوڑہ‘‘ آکھے جُلدا آسا۔

(۳) کھاوڑہ کو کھکھیاں دی اکثریت دی وجہ نال کھاوڑہ نہ آکھدے آسے یا کھاشہ قبائل دی رہن دی جا ہون دے سبب‘ بلکہ کھاوڑہ لفظ کشمیری دے لفظ’’کھوور‘‘ یا’’کھاور‘‘ پہاڑی بچ آکھے گیندا ہے‘ کِیاّں کہ کشمیر زبان بچ’’ڑ‘‘ دی جائی’’ر‘‘ استعمال ہوندا ہے۔’’کھاور‘‘ یا’’کھوور‘‘ یا’’کھاوڑہ‘‘ دامطلب ہے بائیاں یا کھبا (جہلم دا کھبا کنڈا) ہور’’دچھن‘‘ کشمیری بچ’’سجے‘‘ کو آکھدے ہین۔اِسے نسبت نال جہلم دے سجے کنڈے کو’’دچھنہ‘‘ تہ کھبے علاقے کو’’کھاوڑہ‘‘ اج دی تاریخ تِکر آکھے گیندا ہے۔

(۴)''راج ترنگنی'' ہور دُویاں تاریخی دستاویزاں وچ دچھنہ ہور کھاوڑہ کو بالترتیب ''بمب'' ہور کھش قبائل دا مسکن لکھیا گیا دا ہے۔ ایہہ بھی غلط ہے' کیاں جے ''بومب'' یا ''بمبہ'' قبیلے دے لوک اپنے آپ کو خالص عربی النسل آکھالدے ہین ہور اپنا شجرہ نسب قبیلہ بنو اُمیہ' بنو ہاشم ہور خلفائے عباسیہ نال جوڑدے ہین جِندی تاریخ صرف ۱۴۰۰ سال دی ہے (ہجر تدے حوالے نال)۔

سچ............: ایہہ سچ ہے کہ ایہہ قبائل صدیاں تھیں پہاڑی بولی بولدے ہین۔

غلط............: اگر کھاشہ تھیں مُراد کھش یا کھکھا ہے تاں ایہہ قبیلے اُتر پردیش دی ترائی ہور ہمالیائی علاقیاں گڑھوال' نیپال' کماؤں وغیرہ وچ نیہہ رہندے نہ کسے تذکرے یا تاریخ وچ ایہہ درج ہے کہ اُتھا کدے ''کھش'' رہندے آسے' بلکہ اُتھاں جیہڑے کھتری دویا ترے فیصد رہندے ہین اوہ بھی ایہہ دعویٰ نیہہ کردے۔ اِنہاں علاقیاں وچ ہندواں دے درجناں تیرتھ استھان ہور مندر ہین ہور نوے فیصدی لوک برہمن آکھالدے ہین' جنہاں کو پنڈت یا پنڈ بھی آکھدے ہین۔

سچ............: کھاوڑہ ہور دچھنہ وچ درجناں پہاڑی قبیلے آباد ہین' جنہاں وچ اکثریت اُنہاں قبیلیاں یا قوماں دی ہے' جیہڑے بہ سلسلہ تجارت یا جنگاں' لڑائیاں' قحط سالی یا بعض دُویاں ناگزیر وجہاں نال ہجرت کرکے ایران' ترکستان' عرب' یونان' تاجکستان' ازبکستان' قزاکستان ہور ہندوکش تھیں آکے اِس علاقے وچ بس گئے دے ہین۔ اِنہاں وچ کُجھ مذہبی مشن رکھن کے تبلیغ تہ پرچار واسطے آئے مگر وادی وچ داخل نہ ہو سکے' جتھا اُنہاں کو مزاحمت دا سامنا کرنا پیا تہ اوہ جہلم دیاں دواں کنڈیاں اُپر آباد ہو گئے۔ اِنہاں قبیلیاں دا ذکر اگے آسی گا۔ اِس طراں اِس علاقے دی محدود جئی پہاڑی بولی اُپر انہاں مزماناں' حملہ آواراں یا دینی مشنریاں دیاں بولیاں دا اثر بھی پیا تہ اِس طراں مقامی بولی وچ عربی' ایرانی الفاظ بھی شامل ہو گئے۔

غلط............: عہدِ قدیم وچ جد کھاشہ قبائل برصغیر وچ آئے' اِس وچ بھی تضاد ہے۔

ایہہ کتھوں آئے؟ پہلاں تہ فاضل مصنف سُن لِکھیا ہے کہ ایہہ اِسے علاقے دے پُشتنی باشندے آسے۔

سچ ....:''راج ترنگنی'' بچ درج کوائف تہ واقعات پنجاں ہزاراں سالاں اُپر محیط ہین۔ ایہہ اوہ دور آسا جد انہاں کو ہاں تہ جنگلاں بچ انتہائی غیر مہذب، پسماندہ تہ ناخواندہ لوک آباد آسے۔ تقریباً ساریاں تاریخاں بچ انہاں کو''ناگ'' لِکھیا گیا دا ہے تہ وادی یا میدانی علاقے دیاں بسنیکاں کو پشاچ (کچا ماس کھان آلے) لکھیا ہے۔ جتھاں تکر پہاڑی قبیلیاں کو ناگ لکھن دا تعلق ہے اِسدیاں بھی کئی وجہاں ہین۔''ناگ'' لفظ خالص سنسکرت دا لفظ ہے جسدا معنی ہے''سپّ''۔ کشمیری بچ ناگ''چشمے'' (مگراد) کو آکھدے ہین۔ چشمہ (چوّا) بھی زِمی یا پڑاں یا چٹاناں بچوں سپّاں دی طراں نکلدا ہے تہ اِسدا حکمران بھی ناگ دیوتا (ہندو فلسفے دے مطابق) آکھالدا ہے۔ آدمی سپّ نیہہ ہوسکدا، مگر جسراں ایہہ سپّاں دی طراں گُٹھاں، تریڑاں، کھمّاں تہ گُپھاں بچ رہندا ہوّے آ تہ اوہ بھی ننگا تہ اِس کو اِسدی طرزِ زندگی دی وجہ نال''ناگ'' (یا نانگ یا ننگا) آکھے گیندا آسا۔ غیر مُلکی سیاحاں سُن جیہڑے سفرنامے لِکھے دے ہین اکثر اِنہاں لوکاں کو غیر مہذب، آدم خور، حشرات الارض جانوراں تہ کیڑیاں مکوڑیاں نال تشبیہہ دِتی ہے۔ ہِک یورپی سیاح سُن اپنی کتاب بچ لِکھیا ہے کہ ایہہ لوک لُٹیرے ہوندے آسے، جیہڑے وادی داہر آن آلیاں مسافراں، کارداناں کو لُٹ رکھندے آسے تہ فر انہاں پہاڑاں دیاں گماں، تریڑاں، گُپھاں بچ چھپ گیندے آسے تہ غیر مُلکی حملہ آوراں کو بڑیاں بڑیاں چٹاناں تہ پتھر روڑ کے ماردے آسے۔ اِسے واسطے وادی بچ رہن آلے لوک کافی محفوظ آسے۔ صرف نیک مِشن رکھن کے آن آلیاں نال ایہہ ناگ نہ چھیڑدے آسے۔ چینی سیاح ہیون سانگ سُن بھی انہاں لوکاں دی تعریف کیتی ہے۔ اِسکاٹ ڈوناں دے ہِکی سفیر سُن لِکھیا ہے کہ انہاں لوکاں کول ذریعۂ معاش نہ ہون دی وجہ نال کھان پین ہور لباس وغیرہ حاصل کرنے دا ذریعہ ایہو ای آسا کہ اوہ انہاں دشوار گزار پہاڑی گُزرگاہواں تہ دریاواں تہ پُرخطر راہواں اُپر آن جان والیاں کولوں ایہہ چیزاں حاصل کرن یا فر لُٹ رکھن۔ تہذیب کو

انہاں راہواں اُپرٹُر کے آن بچ ہزاراں سال لگے دے ہین۔جس طراں اُندا رہن سہن تہ تمدن ترقی کردار ہیا تہ ہر نویں انسان کولوں اُنہاں کُجھ نہ کُجھ ضرور سِکھیا' اسے طراں اُندی نا گا بولی بچ بھی ترقی ہوندی گئی۔ زباناں دے حوالے نال مُج تحقیقی مقالیاں تہ کتاباں بچ شاردا' لُنڈا تہ ٹاکری بولیاں داذکر آیا ہے۔ڈاکٹر گیان چند جین سُن ''لسانی مطالعے' ناں دی کتاب ہی اس پہاڑی خطے دی بولی دے قدیم ناں لِکھے دے ہین۔ وادیٔ نیلم یا کشن گنگا دے کنڈے ہکی گراں داناں اج تِکر ''شاردا'' لِکھیا ہے'جیہڑا شمالی کشمیر دے ضلع کپواڑہ تہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دے انتہائی شمالی مغرب بچ واقع ہے۔ اِس مقام اُپر بودھ مذہب دیاں کُجھ یادگاراں موجود ہین'جنہاں بچ ہک بودھ درس گاہ (یونیورسٹی) شاردا دے ناں نال اَج تِکر موجود ہے۔اِس یونیورسٹی دیاں کندھاں تہ پتھراں اُپر قدیم زبان کُھنّی دی ہے جِسدے بارے بچ آکھے گیندا ہے کہ ایہہ شاردا یا ٹاکری زبان آسی جیہڑی پنجاں اُپروں پندراں ہزار سال پہلاں اِس علاقے بچ بولے گیندی آسی۔ اِسدا رسم الخط بھی کسے ہور زبان نال میل نیہہ کھاندا۔لہٰذا اِس رسم الخط کو بھی ''شاردا'' ہی لِکھیا گیا ہے۔

''تاریخی طور اُپر ایہہ دور پہاڑی زبان دا انتہائی ابتدائی ارتقائی دور آکھال سکدا ہے۔''

اِنہاں گلاں بچ کتنا کنفیوژن تہ تضاد ہے تُسیں آپ اندازہ لا سکدے ہو۔ماہڑا آکھنا صرف ایہہ ہے کہ ''پہاڑی بولی'' اِس خطے دی زبان ظہورِ آدم تھیں ہی رہیئی دی ہے۔ایہہ گل البتہ بکھری ہے کہ ایہہ اتنی ترقی یافتہ نہ آسی ہور الفاظ دے ذخیرے بچ دُویاں بولیاں دے الفاظ بالکل نہ آسے۔

پہاڑی بولی دا Domain جغرافیائی طور اُپر ہک پاسے پشاور تہ دُوّے پاسے شملہ تہ کانگڑہ دیاں پہاڑیاں (شمالی ہمالیائی خطے) تِکر کھنڈیا دا ہے۔پشاور تھیں اگر پہاڑی زبان بولنے والیاں دیاں علاقیاں تھیں وادیٔ کشمیر دیاں کنڈی علاقیاں تِکر پیدل سفر کراں [1] تہ اساں کو نوشہرہ' سوات' کاغان' ہزارہ' پکھلی تہ دُوّے پاسے کھاریاں' گوجر خان' دینہ حسین ابدال' راولپنڈی' اسلام آباد' میرپور' مری' مارگلہ' کوہالہ تہ اگاں کشمیر۔

---

[1]............پشاور' ایبٹ آباد' مانسہرہ' ہزارہ' کاغان' شنکیاری بچ اِس بولی کو ہندکو آکھدے ہین۔

صوبہ سرحد دے پشاور' ایبٹ آباد' مانسہرہ' شنکیاری' ہزارہ' کاغان' سوات تھیں' کہن کے تابرارکوٹ' کہڑی حبیب اللہ تہ لوہار گلی تو ڑیں لوک اپنی بولی کو ہندکو آ کھدے ہین۔ اِسے کو اسیں پہاڑی آ کھدے ہاں۔ بالکل اِسے طراں راولپنڈی' اسلام آباد' بارہ کھوٰ' مارگا' ایوبیہ' میر پور تہ اِسدے نال ہور بُچ سارے علاقیاں تِکر بولے جُلن والی زبان کو پوٹھوہاری آ کھدے ہین ۔مظفرآباد تہ نیلم ضلعیاں دے لوک بھی اپنی پہاڑی زبان کو پوٹھوہاری آ کھدے ہین۔حالانکہ راولپنڈی تہ اسلام آباد تہ اِسدے آس پاس والے علاقے کو پوٹھوہار آ کھدے ہین' اِس رعائت نال اوہ اپنی بولی کو ''پوٹھوہاری'' آ کھدے ہین تہ ایہہ مناسب تہ دُرست ہے' مگر مظفرآبادی بولی پوٹھوہاری نیہہ ہوسکدی کیاں جے مظفرآباد تھیں بارہمولے تِکر درمیانی علاقہ دوابدی آ کھالدا ہے تہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے دورِ حکومت تھیں اِس علاقے کو علاقہ پہاڑ آ کھے گیندا آ سا تہ مہاراجہ ہری سنگھ دے دورِ اقتدار بچ سرکاری ملازماں کو ''پہاڑ'' بچ دوسال ڈیوٹی دینی لازمی قرار دِتا گیا دا آ سا تہ ایہہ پہاڑ کوہالے تھیں بارہمولے تِکر ہوندا آ سا۔اُسے زمانے بچ حالانکہ اسکو گُزریاں ستھراَسّی سال ہوئے دے ہین' جموں تھیں ہماچل تِکر سارے علاقے کو بھی پہاڑ تہ اُتھا دی بولی کو پہاڑی آ کھدے آ سے۔ کتاباں بچ بھی اسکو پہاڑی لِکھیا دا ہے۔ نامور گلوکارہ ملکہ پکھراج سُن جتنے بھی ڈوگری گیت مہاراجہ ہری سنگھ دے دربار بچ گائے دے ہین اُنہاں ساریاں کو آپوں ملکہ ہوراں پہاڑی آ کھیا ہے تہ آخری دم تِکر ملکہ پکھراج تہ طاہرہ سید اِنہاں گیتاں کو پہاڑی گیت آ کھدی رہیاں جنہاں کو ڈوگرے ڈوگری گیت آ کھدے ہین۔

ہماچل پردیش بچ پہاڑی دے مختلف لہجے ہین جنہاں کو کانگڑی' کُلو ی' چمیالی وغیرہ آ کھدے ہین مگر اج بھی ہماچلی بولی کو سرکاری تہ غیر سرکاری سطح اُپر پہاڑی آ کھدے ہین۔ کُجھ لوک ایہہ اعتراض کردے ہین کہ پہاڑی کوئی بولی نیہہ۔ پہاڑی دی نسبت نال بولی داناں نیہہ ہوسکدا۔ بولی دی شناخت لوکاں دی شناخت نال جُڑی دی ہے کہ کسے مخصوص جائی رہن والے لوک ثقافتی طور اُپر کیہڑے سماج نال جُڑے دے ہین۔لیکن اگر پہاڑی بولی دی شناخت اِسے جغرافیائی محل وقوع ہور مقامی علاقائی حیثیت نال جُری دی ہے تاں اِس بچ کوئی حرج نیہہ'

کیاں جے پنجابی بولی دی شناخت پنجاں دریاواں نال ہوندی ہے تہ سندھی دی سندھ نال۔ جس بولی کو اسیں سارے ''پارمی'' آکھدے آسیاں یا آکھدے ہاں' اُسے کو ریاست دے آئین بچ ''پہاڑی'' دے طور تسلیم کیتے گیا دا ہے۔

ہک مخلوط کلچر دی ترجمان ہون دی وجہ نال اِس بولی بچ الفاظ دی تعداد اسدیاں ہمعصر بولیاں تھیں کُجا زیادہ ہے۔ اِس بچ سنسکرت' شاردا' پالی' فارسی' عربی' تُرکی' پشتو' پنجابی' گوجری' کشمیری' سرائیکی' سندھی' ڈوگری' مُلتانی زباناں دے الفاظاں دی ہک بہت بڑی تعداد موجود ہے۔

قلمرو جموں و کشمیر' لداخ' تبت' بیلتستان ہک آزاد تہ خودمختار مملکت دے طور اُپر ۱۹۴۷ء تکر عالمی نقشے اُپر موجود آسے۔ بنڈ تھیں پہلیاں اِس مُلک بچ کشمیری' ڈوگری' تبتی' بلتی' چترالی' پہاڑی' گوجری تہ لداخی بولیاں بولے گیندیاں آسیاں۔ اِس آزاد خطے بچ سرکاری سطح اُپر تسلیم شُدہ بولیاں بچ صرف کشمیری' ڈوگری' لداخی تہ بلتی شامل آسیاں۔ اُردو تہ فارسی سرکاری زباناں دے طور اُپر تسلیم شُدہ بولیاں آسیاں۔ ریاست دے بنڈ وارے (تقسیم) دے بعد جد ہک آئین ساز اسمبلی دا قیام عمل بچ آنے گیا تہ اِس اسمبلی سُن آئین دے اَٹھویں شیڈول بچ دواں قومی زباناں اُردو تہ ہندی کو چھوڑ کے باقی چھ مقامی زباناں شامل کیتیاں۔ دو اہم زباناں بلتی تہ پہاڑی بولن والیاں دا بڑا حصہ پاکستان دے زیر تصرف آ گیا تہ ایہہ بظاہر ریاست بچ اقلیتی زباناں رہ گئیاں۔ حالانکہ پہاڑی زبان اس ویلے بھی قابلِ لحاظ بولی آسی مگر پہاڑی طبقے دی افسوسناک تقسیم نال ایہہ اوہ پائیداری تہ مقبولیت حاصل نہ کرسکی۔ پہاڑی لوکاں دی الگ سنجان تہ شناخت نہ ہوسکی' کیاں جے ریاست دی بنڈ دے بعد جیہڑا دور آیا اُس بچ بھی پہاڑیاں کو ہک کِنی قوم یا قبیلے دے طور تسلیم نہ کیتے گئے دا آسا بلکہ پہاڑیاں تہ گُجر برادری دے باہمی اختلاط ہور ہکی جئے کلچر تہ رہن سہن دی وجہ نال انہاں ساریاں کو ہکی کھاتے بچ گِنے جُلدا رہیا۔ دوئی وجہ ایہہ آسی کہ ریاست دی بنڈ نال سب تھیں زیادہ کہاٹے بچ پہاڑی لوک رہے کیاں جے اندی آبادی دا نوے فیصد حصہ پاکستان دے زیر انتظام علاقے بچ چلا گیا۔ ہک ہور وجہ ایہہ آسی کہ پہاڑی لوکاں دی اکثریت سرحداں اُپر رہندی آسی (ایہہ صورتِ حال اَج بھی ہے) تہ اندی

تہذیبی تہ تعلیمی ترقی دا ہر معقول تہیان نیہہ دِتے گیا۔ غُربت، پُھکھ، بیماریاں تہ جہالت دی ماری ایہہ قوم چ احساسِ کمتری دا شکار آسی تہ روزانہ سرحدی خلاف ورزیاں تہ دواں مُلکاں دے درمیان جنگاں دا اثر سب تھیں زیادہ پہاڑیاں اُپر پیا، جس دے نتیجے چ ۶۰/۵۰ سالاں تِکر متواتر سرحد دے اُس پار ہجرت جاری رہئی، مگر پہاڑی قوم دی غیرت، حوصلے ہور عزم کمزور نہ ہوئے۔ اُنہاں انتہائی نامساعد حالاتاں بچ بھی حالاتاں دا مقابلہ کیتا تہ تعلیم دے مداناں چ قابلِ ذکر ترقی کیتی۔

بنڈی دی ریاست جموں و کشمیر دے ہندوستانی زیرِ انتظام علاقے دے کُل بائی (۲۲) ضلعے ہین، جیہڑے ترواں انتظامی صوبیاں بچ کھنڈے دے ہین:

(۱) جموں
(۲) کشمیر
(۳) لداخ

جموں صوبے بچ دس (۱۰) ضلعے ہین۔ اُندے ناں اِسطراں ہین:

(۱) جموں
(۲) اُدھمپور
(۳) رام بن
(۴) ڈوڈہ
(۵) کشتواڑ
(۶) ریاسی
(۷) سانبہ
(۸) کٹھوعہ
(۹) راجوری
(۱۰) پونچھ

کشمیر صوبے بچ بھی دس (۱۰) ضلعے ہین۔ اُندے ناں ایہہ ہین:

(۱) سرینگر

(۲) گاندربل

(۳) بڈگام

(۴) اننت ناگ

(۵) پلوامہ

(۶) شوپیان

(۷) کولگام

(۸) بارہمولہ

(۹) کپوارہ

(۱۰) بانڈی پورہ

لداخ جس کو ۲۰۱۸ء بچ صوبے دا اسٹیٹس مِلیا' بچ دو ضلعے ہین:

(۱) لیہہ

(۲) کرگل

اِنہاں تروں صوبیاں بچ پہاڑی زبان بغیر لیہہ ہور کرگل دے تقریباً ساریاں ضلعیاں بچ پہاڑی طبقے نال تعلق رکھن والے لوک رہندے ہیٔ جیہڑے پہاڑی بولدے ہین۔

ہکی نجی سروے دے مطابق ضلع سطح اُپر پہاڑیاں دی آبادی دا تناسب کُجھ اِسطراں ہے:

(۱)	سرینگر	۱ فیصد
(۲)	گاندربل	۵ فیصد
(۳)	بڈگام	۳ فیصد
(۴)	اننت ناگ	۹ فیصد
(۵)	پلوامہ	۱ فیصد

(۶)	شوپیان	۵ فیصد
(۷)	کولگام	۷ فیصد
(۸)	بارہمولہ	۱۵ فیصد
(۹)	کپوارہ	۱۴ فیصد
(۱۰)	بانڈی پورہ	۸ فیصد
(۱۱)	جموں	۱ فیصد
(۱۲)	اُدھمپور	۱ فیصد
(۱۳)	رام بن	۱ فیصد
(۱۴)	ڈوڈہ	۱ فیصد
(۱۵)	کشتواڑ	۱ فیصد
(۱۶)	ریاسی	۲ فیصد
(۱۷)	سانبہ	۱ فیصد
(۱۸)	کٹھوعہ	۱ فیصد
(۱۹)	راجوری	۵۰ فیصد
(۲۰)	پونچھ	۶۵ فیصد
(۲۱)	کرگل	صفر فیصد
(۲۲)	لیہہ	صفر فیصد

اِس طراں ریاست جموں و کشمیر بچ پہاڑی بولی بولن والے اوسطاً ۲۷ فیصد ہین۔
گریرسن سُن جموں (ڈُگر دیس) دی زبان کوبھی پہاڑی لِکھیا ہے۔ایہہ گل بڑی دِلچسپ ہے کہ گراواں بچ رہن آلے تہ بزرگ ڈوگرے اج بھی اپنی ڈوگری زبان کو پہاڑی آکھدے ہین تہ اپنیاں ڈوگری لوک گیتاں کو پہاڑی گیت آکھدے ہین۔
برصغیر دی مقبول گلوکارہ ملکہ پکھراج سُن جتنے بھی ڈوگری گیت ۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں تہ

اُسدے بعد پاکستان ہجرت کرن دے بعد گائے دے ہین اُنہاں ساریاں کو اُنہاں پہاڑی گیت آ کھیا ہے۔

جموں صوبے دی ڈوگری بولی کو آئین ساز اسمبلی دی سفارش تھیں پہلاں پہاڑی آ کھدے آسے۔ڈوگری بولی اِس کو آئین جموں وکشمیر بچ درج ہونے دے بعد آکھن لگے۔

ضلع کٹھوعہ دی بنی بسوہلی دے قدیم آرٹ (مصوری) کو اج بھی پہاڑی آرٹ آکھے گیندا ہے۔مرحوم محمد سعید مسعودی نال ہِک مُلاقات دے دوران اُنہاں مکو دَ ہسیا جے جد جموں وکشمیر دی آئین ساز اسمبلی دا اجلاس ہورہیا آسا تہ اُس بچ جموں دیاں ممبراں مطالبہ کیتا آسا کہ سارے جموں دی بولی کو پہاڑی لِکھیا جُلیا' لیکن فِر کُجھاں دانشوراں دی رائے دے مطابق اِس کو ڈوگری لِکھیا گیا تہ صوبہ کشمیر دے ممبر پہاڑی کو ڈوگری دے ناں نال آئین دے مسودے بچ شامل کیتے دے بعد ''پہاڑی'' کو شیڈول اُٹھ (۸) بچ شامل کرن دے مخالف آسے۔اصل بچ اُنہاں کو ''پہاڑی'' دا تصور ایہہ نہ آسا بلکہ اوہ ہر غیر کشمیری کو ''گوجر'' طبقے بچ شمار کیتے دے حق بچ آسے۔

بہر حال ایہہ اَسدا موضوع نیہہ۔اِس طراں کئیاں سالاں دے بعد پہاڑیاں کو اپنے تہ اپنی زبان دے ہون دا احساس ہویا۔

ریاست دا جیہڑا اِحصہ پاکستان دے قبضے بچ ہے' اُس دے اُٹھ (۸) ضلع ہین' جنہاں دے ناں اس طراں ہین:

(۱) مظفر آباد
(۲) ہٹیاں
(۳) نیلم
(۴) میر پور
(۵) کوٹلی
(۶) باغ

(۷) حویلی (بھمبر)

(۸) راولاکوٹ (پونچھ)

اُپر درج اِنہاں ساریاں ضلعیاں بچ جیہڑی پہاڑی بولے گیندی ہے اُتھاں دے مقامی لوک اُس کو پوٹھوہاری، ہندکو، میرپوری تہ پونچھی آکھدے ہین۔ جدکہ سو فیصد پہاڑی ہے جیہڑی مختلف شیڈاں بچ موجود ہے۔

اِنہاں ضلعیاں بچ پہاڑی آبادی دا تناسب کُجھ اِس طراں ہے: [ا]

(ا)	مظفرآباد	۹۵ فیصد
(۲)	ہٹیاں	۹۰ فیصد
(۳)	نیلم	۹۱ فیصد
(۴)	میرپور	۱۰۰ فیصد
(۵)	کوٹلی	۹۰ فیصد
(۶)	باغ	۸۵ فیصد
(۷)	حویلی (بھمبر)	۹۰ فیصد
(۸)	راولاکوٹ (پونچھ)	۹۰ فیصد

کُل مِلا کے پاکستانی قبضے آلے کشمیر بچ ماسوائے گلگت تہ شمالی علاقہ جات دے چھیانوے (۹۶) فیصد لوک پہاڑی بولدے ہین۔

زباناں خصوصاً مادری زبان دے حوالے نال انہاں اَٹھاں ضلعیاں دے نہ صرف ناخواندہ لوک بلکہ اعلیٰ تعلیم یافتہ لوک بھی بے خبر جئے لگدے ہین۔ پچھلیاں کُجھاں سالاں بچ خواندہ طبقے بچ مادری زبان دی اہمیت دا احساس جا گیا ہے تہ ہُن انفرادی سطح اُپر ہی سہی مگر تحقیقی کوششاں ہور ہیاں ہین، جنہاں دا کرکز یا تہ میرپور ہے یا فِر راولاکوٹ۔ پاکستان دے زیرِانتظام کشمیر دے دارالحکومت مظفرآباد بچ حکومت سُن حاتم طائی دی قبر اُپر لتّ مار کے ہِک

[ا]............ملک شوکت مجید، سیکریٹری کمشنر محکمہ اطلاعات وتعلقات

اکیڈیمی قائم کیتی ہے'جس دا ناں کشمیر اکیڈیمی رکھیا گیا دا ہے۔ اِسدی سربراہی ہک چیرمین کرر ہیا ہے تہ اُس نال ترے بندے ہور ہین جیہڑے دفتر دا کم چلا رہے ہین۔ ایہہ اکیڈیمی ہک رسالہ ''تہذیب'' دے عنوان دے تحت چھاپے چاہڑ رہے ہین جس بچ سارا مواد اُردو بچ ہوندا ہے ہور اوہ بھی چیرمین صاحب دیاں غیر مُلکی دورے دیاں رپورٹاں یا فِر سیاسی مضامین۔ کُجھ ذہین' باشعور تہ شوقین عالم' ادیب تہ دانشور نجی کوششاں کرر ہے ہین تہ نجی سطح اُپر اُنہاں کُجھ کتاباں بھی شائع کیتی دیاں ہین تہ برابر تصنیف و تالیف دا کم جاری رکھیا ہویا ہے۔
اِنہاں بچ ڈاکٹر صابر آفاقی (مرحوم)' بابائے گوجری رانا فضل حسین' ملک بشیر مُراد' پروفیسر راجہ نصراللہ خان ناصرؔ' مُظفر احمد ظفر (مرحوم)' راجہ سیماب خان' راجہ سجاد لطیف خان' علامہ جواد جعفری' محمد علی کنول (مرحوم)' احمد شمیم (مرحوم)' مخلص وجدانیؔ' سید سلیم گردیزیؔ' ڈاکٹر محسن شکیلؔ' ڈاکٹر صغیر احمد خان' شاخِ نبات' زاہدہ قاسم' پروفیسر محمد رفیق بھٹی' پروفیسر نذیر انجمؔ' محمد صغیر آسیؔ' حمید کامران' راشد عباسیؔ' محمد منیر عباسی' محمد فاروق جرال' محمد فاروق اسیرؔ' ندیم ایوب' کرامت چوہدری' مظہر جاوید حسین' شمس الرحمٰن' لیاقت لئیق' مختار آذر کربلائی' غلام سرور رانا' محمد سعید ثاقبؔ' عبدالرحمٰن واصفؔ وغیرہ۔

مندرجہ بالا حضرات سُن نثری' شعری' تخلیقی' تحقیقی' تاریخی تہ لسانی موضوعات اُپر قابلِ قدر علمی ادبی ذخیرہ تخلیق کیتا ہے۔ لیکن مظفر آباد ضلعے بچ ادبی تہ علمی ذوق دی مُچ کمی ہے' جیہڑی شِدّت نال محسوس کیتے گیندی ہے۔ اِس ضلعے دیاں پڑھیاں لکھیاں دیاں لوکاں کولوں اگر پُچھسو کہ تُسدی مادری زبان کیہڑی ہے؟ تہ اُندا جواب ہوسی پوٹھوہاری یا ہندکو (پوٹھوہاری فِر بھی صحیح ہے لیکن ہندکو نیہہ)۔ اگر ایہوئی سوال کسے عام ناخواندہ بُزرگ یا نوجوان کولوں پُچھسو تہ اوہ ہکی دُوّے دا مُنہہ دِکھدے رہسن' جس دا مطلب ایہہ ہویا کہ اُنہاں کو ماں بولی دا تصور ہی نیہہ۔ میں درجناں لوکاں کولوں ایہہ سوال پُچھیا۔ جواب ہکوئی مِلیا ''اُردو''۔
اُدھر راولاکوٹ تہ میر پور بچ ادب ہور زبان دے حوالے نال خاصہ کم ہویا ہے تہ ہور رہیا ہے' جیہڑا تسلی بخش بھی ہے تہ حوصلہ افزا بھی۔

پہاڑی زبان و ادب دے حوالے نال پروفیسر ڈاکٹر محمد صغیر خان دا کم قابلِ تعریف ہے۔ اُنہاں پہاڑی زبان ہور ادب اُپر کہٹ تھیں کہٹ اَڈّھا درجن کتاباں تصنیف کیتی دیاں ہین۔ انہاں بچ پہاڑی لوک گیت، پہاڑی اکھان، پہاڑی لوک کہانیاں تہ کُجھ شعری تہ افسانوی مجموعے شامل ہین۔

راولاکوٹ دی تہر تی مردم خیز ہون دے نال نال پہاڑی ثقافت، فن، تمدن ہور ادب دا مرکز ہے۔ ۱۹۴۷ء تھیں پہلاں ایہہ سارا علاقہ (ضلع) جاگیر پونچھ دا حصہ آسا تہ اج بھی اِتھاں دے لوک اپنی مادری زبان کو پونچھی آکھدے ہین۔ کسے حد تکر اُندا آکھنا صحیح ہے کیاں جے اِس علاقے بچ بولے گین والی زبان دا لہجہ کافی مختلف ہے تہ عام پہاڑی دے بجائے ایہہ بولی بکھری لگدی ہے۔ اِسدی وجہ جیہڑی ماہڑی سمجھ بچ آئی کہ اِس ضلعے دا ۷۵ فیصد ایریا Rural یعنی گراواں اُپر مشتمل ہے۔ اِنہاں دؤ ر دراز اندرونی علاقیاں بچ قدیم تہذیب، ثقافت ہور بولی اَج تکر محفوظ ہے ہور بیرونی تہذیبی یلغار تھیں بچی ہوئی ہے۔

ضلع باغ دے بارے بچ بھی ماہڑی ایہوئی رائے ہے کہ اِتھاں پُرانیاں ثقافتی تہ تاریخی قدراں حالیں تکر موجود ہین۔ عام لوک اپنی علاقائی مادری زبان کو پونچھی آکھدے ہین جیہڑی کسے حد تکر صحیح ہے، کیاں جے پونچھی بھی اگر دِکھے جُلا تہ اُسے عظیم تر پہاڑی دی ہک شاخ ہے۔ لیکن اِتھاں دے لوک اِس بولی کو پہاڑی نیہہ آکھدے بلکہ پونچھی ہور بعض چبالی آکھدے ہین۔

پہاڑی لسانی گروہ (قبیلہ)

پہاڑی زبان کو ماہرینِ لسانیات سُن تر واں ذیلی گروپاں نچ بنڈیا دا ہے:

ہند آریائی گروپ　　شمال مغرب گروپ　　پہاڑی

مشرقی　　وسطی　　مغربی

نیپالی　　کمایونی　　گڑھوالی　　منڈیالی　　سرموری　　جموں و کشمیر دی پہاڑی

ڈیرہ ڈون، الموڑہ، نینی تال، شری نگر، لینس ڈاون، ترائی دے شمال مغربی اضلاع

مغربی پہاڑی جانسر، مادر شملہ دی پہاڑی ریاستاں کُلو، منالی، منڈی، سکیت ہور مغربی کشمیر نچ بولے گیندی ہے۔ کشمیر دے شمالی حصے نچ دردستان نچ شینا، بلتی، بروشسکی، کھوار، لداخی ہور پورگیک زباناں بولیاں گیندیاں ہین۔ ایہوئی پشاچی پراکرت بھی ہین۔ جن دے اثرات وادئ سندھ خاص کر لہندا، ہندکو، لمئی، ملتانی، سرائیکی دے علاوہ مغربی پنجابی ہور پوٹھوہاری نچ تھیہندے ہین۔ ڈاکٹر شجاع احمد ناموس دے مطابق پہاڑی زبان اِسے پشاچی گروہ تھیں تعلق رکھدی ہے۔ اِسراں پہاڑی کو دردی بھی آکھ سکدے ہاں۔

معروف پہاڑی سکالر مرحوم نذیر احمد مسعودی سُن اپنے ہک کتابچے نچ جیہڑا سرینگر تھیں اکتوبر ۱۹۸۵ء نچ شائع ہویا نچ اپنی تحقیق دے مطابق پہاڑی زبان دی ابتداء تھیں ارتقاء تکر ذکر کیتا ہے۔ اوہ لِکھدے ہین کہ پہاڑی زبان بولن آلے لوک جموں و کشمیر نچ زیادہ تر

پیر پنجال دیاں پہاڑی سلسلیاں دی چھَول وچ آباد بستیاں، کھئیاں جنگلاں، سرسبز لہاویاں (گھاٹیاں)، سنگلاخ پہاڑاں ہور گُرے زور وشور ہور ہنگامے برپا کردیاں ہویاں ندیاں نالیاں ہور گُرے سُست رفتار نیلیاں نیلیاں دریاواں دیاں کنڈی اُپر آباد ہین۔ مسعودی صاحب مشہور تاریخ دان مِسٹر بین (BEIN) دے حوالے نال رقمطراز ہین کہ پہاڑی لوک اُس عظیم پہاڑی قوم نال تعلق رکھدے ہین جیہڑے ریاست جموں وکشمیر وچ پیر پنجال دی جنوبی لہاویاں مثلاً ضلع ہزارہ تہ کوہ مری، مظفرآباد، میر پور ہور جموں ہور کٹھوعہ تھیں، کہُن کے ہماچل پردیش دیاں بالائی علاقیاں تھیں ہوندیاں ہویاں گڑھوال ہور فِر نیپال دیاں پہاڑی خطیاں تِکر آباد ہے۔ مقامی فرق ہور رنگ تہ رؤپ کو چھوڑ کا انہاں لوکاں دی زبان اندار ہن سہن، طرزِ زندگی دی سماجی ہم آہنگی ہور معاشرتی حالات وچ بُنیادی حد تِکر جیہڑی یکسانیت مِلدی ہے اوہ اندی وحدت دا ثبوت ہے۔

ماہرینِ لسانیات دے مطابق دُنیا دیاں ساریاں زباناں دی گروہ بندی دو طراں نال کیتے گئی ہے۔ اول لفظی ہور حرفی یا صوتی اعتبار نال تہ دوئی نسلی ہور تاریخی تعلقات دی بِنا اُپر۔ اِس اعتبار نال دُنیا دی زباناں کو اُٹھاں بڑیاں گروپاں یا خانداناں وچ بنڈیا گیا دا ہے، جیہڑے اِس طراں ہین:

(۱) سامی
(۲) ہند چینی
(۳) دراوڑی
(۴) مونڑا
(۵) افریقہ دی بانتو (Banto)
(۶) امریکی
(۷) ملایا
(۸) ہند یورپی

دُنیا دیاں زباناں دیاں اِنھاں بڑیاں گروپاں ی خانداناں دی اگے بھی ہور مُچ ساریاں شاخاں تسلیم کیتیاں گئیاں دیاں ہین۔ اِسدا تعلق ہندیورپی گروہ نال ہے۔ اِس گروہ کو بھی اٹھاں ذیلی خانداناں بچ بنڈیا گیا داہےٗ جیھڑیاں علمی لحاظ نال اعلیٰ زباناں تصور کیتے گیندیاں ہین۔ اِنھاں ذیلی گروپاں بچ مندرجہ ذیل زباناں ایندیاں ہین:

(۱) ہندآریائی

(۲) آرمینی

(۳) بلقاتی

(۴) سلانی

(۵) البانوی

(۶) ہیلی

(۷) اطالوی سیلٹک (Celetic)

(۸) ٹیوٹونی

پہاڑی زبان دا تعلق نمبر ہک یعنی ہندیورپی (Indo-Europian) خاندان نال ہے۔ لسانی ماہراں سُن اس کو ہند ایرانی شاخ بھی آکھیا ہے۔ ہند ایرانی شاخ دیاں ہور بھی ترے (۳) ذیلی شاخاں دا حوالہ دِتا ہے:

(۱) ہندآریائی

(۲) پشاچہ

(۳) ایرانی

ڈاکٹر محی الدین قادری زورؔسُن اپنی کتاب ''ہندوستانی لسانیات'' بچ ہند ایرانی زباناں دا نقشہ پیش کردیاں ہویاں ''ہندآریائی'' خاندان دیاں ساریاں زباناں کو جنھاں بچ پہاڑی زبان بھی شامل ہے ''پراکرتیں'' آکھیا ہے۔ اِسدا مطلب ایہہ ہویا جے اِس پہاڑی زبان دا اصلی وطن ڈاکٹر زورؔسُن ہندوستان دا جنوب مغربی حِصّہ یعنی گُجرات، راجستھان وغیرہ دَہسیا

ہے۔جس تھیں ایہہ گل باندے ہوندی ہے جے مُلک دا شمال مغربی حصّہ ہور ہمالہ دے چھَو ل نچ پہاڑی لوکاں دی زباناں تکر ڈاکٹر زوؔر دی پُہّت (رسائی) نامکمل آسی۔

آریائی نسل دا ہندوستان نچ ورود دو ہزار سال قبل مسیح آکھیا جُلدا اہے۔صدیاں پُرانی پہاڑی زبان دے شمال ہندوستان دیاں پہاڑی علاقیاں نچ کھنڈ نے تھیں بعد اِس اُپرچ سارے ثقافتی رنگ چڑھے دی وجہ نال مختلف ناں دِتے گئے۔اِسدا ہک ناں ''ہنکو'' یا ''ہندکو'' ہے۔''ہند'' معنی ہندی ہور''کو'' بمعنی پہاڑ یعنی پہاڑاں نچ بولے گین والی''ہندوستانی''۔

ہک ہور ماہرِ لسانیات سر جارج گریرسؔن سُن بھی محی الدین قادری زوؔر دی طراں پہاڑی زبان کو''کھاشہ''قبیلیاں دی زبان آکھدے ہین۔گریرسؔن پہاڑی کو پشاچہ دی اولاد آکھدے ہین۔ڈاکٹر زوؔر جس زبان کو لہندا (بمعنی مغربی) یعنی مغربی پنجاب دی زبان آکھدے ہین،اوہ اصل نچ پہاڑی داہرا شارہ ہے۔

مغربی پنجابی زبان کئیاں ہور ناواں نال بھی موسوم ہے۔مثلاً ہندکو،پوٹھوہاری،مُلتانی وغیرہ۔ڈاکٹر زوؔر دے تذکرے''ہندکو''یا''پوٹھوہاری''تھیں اِس پہاڑی زبان دے زیرِ اثر علاقیاں دی وُسعت دا اندازہ ہوسکدا اہے۔

اِس طراں ماہرِ لسانیات بیؔن سُن پہاڑی بولی کو ترواں حصیاں نچ بیان کیتا ہے۔یعنی مشرقی پہاڑی،وسطی پہاڑی تہ مغربی پہاڑی(اِسداذکر گذشتہ باب نچ آ گیا دا ہے)۔ریاست جموں وکشمیر دیہور مری تکر بولے گچھن والی پہاڑی مغربی پہاڑی ہے۔وادیٔ کشمیر دے نواح نچ پہاڑی بولے والیاں دا علاقہ گریز دی وادی تھیں کہَن کے علاقہ پھولا والی،جانوالی،کیل،شاردا،جی،کھری گام، چانگن،دواریاں ہور دریائے کشن گنگا(نیلم) دیاں نویاں کنڈیاں اُپر کھنڈے دے علاقہ دراوہ،سرگن،جمعہ گُنڈ،دودنیال،لوات،انگدر،کیرن،کٹھ میراں،جاگراں،کئیاں شریف،کوٹن،گُنڈل شاہی،اٹھ مقام،کپواڑہ،مظفرآباد،وادیٔ لیپہ،ٹنگڈار،ٹیٹوال،گچھر اٹ،نوسدہ،نوسیری،پھیڈیکا،کوٹلہ، سچیاں،کہوڑی،کوہالہ،علاقہ اوڑی،ڈنہ،چکار،کٹھائی،نالہ،بونیار،پہلی پورہ ہور ضلع پونچھ ہور راجوری ہور ضلع میر پور دے علاقے تھیں علاوہ کوٹلی،بھمبر،نوشہرہ،بدھل وادی،چناب دے علاقے رام بن،

بانہال' ڈوڈہ' بھدرواہ' کشتواڑ ہور اِسدے اندرونی علاقے چھاتر ؤپاڈر ہور وادئ مڑوہ دچھن تکر کھنڈ یا ہویا ہے۔ اِسے طراں ضلع اُدھمپور دے علاقے چنینی' ڈوڈوبسنت گڑھ' بلاور ہور بسوہلی بچ بھی لوک پہاڑی بولدے ہین۔ جموں تہ کٹھوعہ ضلعیاں بچ بھی پہاویں جے بُنیادی زبان پہاڑی پوٹھوہاری ہے مگر مداناں دی قُربت بچ بسنے والیاں اُپر پنجابی دا رنگ قدرے نمایاں ہے۔

الغرض ریاست کشمیر دے اِس خطے ہور ڈوگری خطے دے درمیان ہور اِسدے سجے کھبے کُرے کُرے لفظ ہور تلفظ دے معمولی جئے فرق پھیر کو چھوڑ کے ہکوئی زبان بولے گیندی ہے۔ اِسکو اِتھاں دی مقامی آبادی پہاڑی آکھدی ہے ہور اِسے لحاظ نال آئین جموں و کشمیر بچ دویاں ریاستی زباناں کشمیری ہور ڈوگری زبان دے نال اس کو بھی ۱۹۵۰ء بچ تسلیم شُدہ زبان درج کیتے گیا ہے۔ اِسدا حوالہ میں ''بسوہلی دی پہاڑی مصوری'' دے باب بچ دِتا ہے۔

اِتھاں کُجھ ایسے الفاظاں دا بیان ضروری سمجھدا ہاں جیہڑے اِس خطے بچ معمولی پھیر فرق نال بولے گیندے ہین:

اُردو	ہندی	کشمیری	ڈوگری	پنجابی	پہاڑی
آنکھ	آنکھ	اچھ	اَکھ	اَکھ	اَکھ
آنتڑی	انتڑی	اندرم	آندر	آندر	آندر
تھا	تھا	اوس	سا	سا	سا/آسا
اُنگلی	اُنگلی	اونگج	انگلی	انگل	انگلی/انگل
آرا	آرا	آرَہ	آرا	آرا	آرا
امیر	امیر	امیر	امیر	امیر	امیر
اندھا	اندھا	اونہ	انّھا	انّھا	انّھا
آدمی	جن	زَن	جنّاں	جنّاں	جنّاں
آنگن	آنگن	آں گُن	آنگن	آنگن	آنگن
آواز	آواز	آلوٗ	آواز	آواز	واز/آلا/ہک

اُٹھ	اُٹھ	وتھ	اُٹھ	اُٹھ	اُٹھ
کوّا	کوّا	کاؤ	کاگ	کاگ	کاگ
دودھ	دودھ	دود	دُدھ	دُوھ	دُوھ
بازار	بازار	بازر	بجار	بزار	بزار
خوش	خوش	کھوشہ	خُش	خُش	خُش
خُدا	خُدا	خودائے	خُدا	خُدا	خُدا
غلام	غلام	غولام	غلام	غلام	غلام
کھلیان	کھلیان	کھل	کھلیاں	کھلیاں	کھلاڑہ
ناف	ناف	تُنہ	تُہنی	تُہنی	تُہنی
بچہ سوگیا	بچہ سوگیا	بچہ شونگ	بچہ سُتا	بچہ سُتا	نِکا سُتا
دباؤ	دباؤ	ژیلہ	دباؤ	دباؤ	چاڑ
نمک	نمک	نُون	لُون	لُون	لُون
پتھر	پتھر	پل	وٹ	بٹ (بٹا)	بٹا
بال	بال	وال (جتھ)	بال	بال	بال (جت)
موٹا	موٹا	مُوٹہ	موٹا	موٹا	موٹا (ٹُھلا)
غش	غش	گائلہ	غش	غش	غرش/زاپھ
منزل	منزل	پوہر	منزل	منزل	پور/منزل
ہاں	ہاں	آ (اوے)	ہاں	ہاں جی	جی
اناج	اَن	اَن	ان	ان	اناج
بھکاری	بھکاری	بیچھ وُن	پہنکھاری	پہنکھاری	پنوکڑ/پہنکھاری
لنگڑا	لنگڑا	لوّنگہ	لنگا	لنگا	لنگا
چائے	چائے	چائے	چاء	چاء	چاء

رنگ	رنگ	رنگ	رنگ	رنگ	رنگ
کھجور	چھوہارے	کھزر	چھوہارے	چھوہارے	کھجور/چھوہارے
جنت	سورگ	جنتھ	سورگ	سورگ	جنت
لُولا			لُولا	لُولا	لُولا
تپ	تاپ	چپھ	تاپ	تاپ	تپ
میرا	میرا	میون	ماہڑا	میرا	ماہڑا
مجھے	مجھے	مہ	مِگی/مِی	مینوں	مُکو/مِی/مِگی
نائی	نائی	نايد	نائی	نائی	نائی
دانت	دانت	دند	دند	دند	دند
بات	بات	کتھ	گل	گل	گل
دروازہ	کواڑ	بَر	بوہا	بوہا	بوہا/پہَت
ٹانگ	جھانگ	زنگ	جنگھ	جھانگ/ٹنگ	جنگھ
آہلنا/گھونسلہ	گھونسلہ	اول	آہلنا	آہلنا	آہلنا
پانی	پانی	آب	پانی	پانی	پانی
کاغذ	کاغذ	کاکُد	کاغذ	کاغذ	کاغذ
کھاٹ	کھاٹ	کھٹھ	کھٹ	کھٹ	کھٹ
چاند	چاند	زُون	چن	چن	چن
بہت زیادہ	ادھِک	واریاہ	بہَوں	بہَوں/مُچ	بہَوں/مُچ
تھوتھلا	تھوتھلا	تھوتھ	تھتھا	تھتھا	تھتھا
گونگا	گونگا	کولہَ	کلا	کلا	کلا
شیر	باگھ/سینہہ	سِہ	سینہہ/شنگھ	سینہہ/شنگھ	سینہہ
مینڈھا		کھُٹ	ہنڈو	ہنڈو	ہنڈو

درد	پپڑا	دود	درد/پپڑ	درد/پپڑ	درد/پپڑ
بچہ	بالک	بچّ	بچہ	بچہ	بچہ/نِکا
چھوٹا	چھوٹا	لوکُٹ/نیوکہ	نِکا	نِکا	نِکا
چڑیا	چڑیا	ژرٗ	چڑی	چڑی	چڑی
گانٹھ	گانٹھ	گنڈ	گنڈ	گنڈ	گنڈ
		ارسر			ارےسرے
گلا ہوا		گولہ/مُت	گلیادا	گلیادا	گلیادا/گلیانا
سینگ	سینگ	ہنگ	سِنگ	سِنگ	سِنگ
پیاس	ترشنا	تریش	تریہہ	تریہہ	تریہہ
گیا	گیا	گو	گیا	گیا	گیا

نیپالی، گڑھوالی بچ بھی ''چھوٹے یا چھوٹی'' کو'' کانچھی یا کانسی'' آکھدے ہین ہور ''بڑے ہور بڑی'' کو'' بالترتیب ''ٹُھلا ہور ٹُھلی'' آکھدے ہین۔ ''ٹُھلا اماں'' بڑی ماء یعنی ماؤ دی بڑی پہئین (ماسی) کوآ آکھدے ہین تہ'' کانجھی اماں'' نِکی ماء یعنی ماؤ دی نِکی پہئین (ماسی) کوآ آکھدے ہین۔

کُجھ ہورالفاظ جیہڑے اِس خطے دیاں زباناں بچ ساجھے ہین:

رِشتے

ماں	مائی/اماں/مائے/ماء
باپ	پے/پیو/پِتا/ابّا/ابّو/باوا
دادا	دادا/بڑاابّا/دادو
نانا	نانا/نانو
بیٹا	پُتر/پُوت/بِٹوا
بیٹی	تِہی/بیٹکی/نِکی

خالو	ماسڑا/ماسو
خالہ	ماسی/موسی
دیور(کہر ے والے دا نِکا پہَرا	دیر
جیٹھ(کہَر ے والے د بڑا پہرا)	جیٹھ
دیورانی (دیر دی کہَر والی)	درانی
جیٹھانی (جیٹھ نی کہَر والی)	جیٹھانی
نند(کہَر والے دی پہئین)	ننان
بہو	نُہہ
بھابھی	پہاوی/پہَر جائی/بھاوج
داماد	جمائی/جماترا
بُوا	پھوپھی
بیوی	کہَر والی/زنانی/رَن
سوتیلی ماں	اوڑھ ماء/ماترے
خاوند	شوہر/خصمی/کہَر والا
چاچا	چاچا
تایا	تایا/باوا
تائی	تائی

الفاظ جنہاں نال پہئین ...... پہَر ا ماء...... پیوٗ دادا...... دادی چاچا......تایا وغیرہ کو مخاطب کیتا گیندا:

پیو...... باپ، بابا، ابا، پاپا، ابوٗ ڈیڈی، ٹاٹھیا (کشمیری)

ماء...... ماں، اماں، امی، مائی، ممی، مما، موجی (کشمیری)

چاچا...... چاچوٗ تاوٗ، تایا، انکل،

چاچی...... تائی، آنٹی، پیچن (کشمیری)

نانا...... ابا، بڑا ابا، نانا ابا

نانی...... اماں، بڑی اماں، نانی اماں

دادا...... ابا، بڑا ابا، بڑی اماں

دادی...... ابا، بڑا ابا، دادا ابا

پُتر...... بیٹا، پُترا، بچہ، سُنی، گدرا

تہی...... بیٹی، گدری، کُڑی، تہیّے، بچی، بے بی

پہرا...... پہائی جان، پہائی صاحب، بیر، ویر، پہا جی، لالا، برادر جی

پہین...... باجی، دیدی، بوبو، بہن جی، سسٹر

دُوّے متفرق سانجھے الفاظ:

بُلبُل، کُہگی، کوئل، کاگ، ہِل، کالچینٹھ، کُکو، تینتھ، چنجیاری، کاگنی، شارک (مینا)، کبوتر (کلبوتر)، چِڑی، شوڑی (صرف سرد علاقیاں نچ ہوندی ہے)، ہُدہُد، مور، گُل ٹونچو، بن ٹہڈ، نیل کنٹھ، سپ، ڈڈھ، بچھو، چُوّا، بوجنا، بلی، کُتا، اونٹ، پہیڈ، ہنڈو، بکری، کھوتا، کہوڑا، منج، داند، گاں، بچھا، بکروٹہ، رِچھ، شیر، سینہہ، تیندوا، پھنڈ، کُکڑ، کُکڑی، بطخ، انج وغیرہ وغیرہ۔

سنسکرت دے کُجھ الفاظ جیہڑے پوٹھواری نچ معمولی جئے پھیر فرق نال بولے گیندے ہین:

تریوں	اتروں (پرسوں)
دِہاں	تہیاں
ٹھڈیاں	ٹھنڈیاں (چیچک)
ڈِلی	ڈِلی (ڈَلی)
گَس	گَس (بخار)
پینی	پیرنی (قمیض)

اِسے طراں انگریزی دے کُجھ ایجے الفاظ جیہڑے سانجھے ہین:

ریڈیوٗ، ٹی وی، موبائل، فون، سگریٹ، ڈاکٹر، ہیٹر، برائیلر، ہیلی کاپٹر، ویکن کار، بس، ٹیکسی، بائیک، سائیکل، اسکوٹر، کپ، پلیٹ، روڈ، چکن، ماسٹر، کمپیوٹر، کی پیڈ، ماؤس، مونیٹر وغیرہ۔

اُردو/ہندی دے کُجھ ایجے الفاظ جیہڑے پہاڑی بچ وی اُسی صورت بچ بولے گیندے ہین:

ہنیرا، لوہ، ٹھنڈ، سہت، گرمی، شرارت، غُصہ، لیر، سُتھن، پیرنی، قمیض، کُرتا، شلوار، پاجامہ، بوٹ، جُتی، چپل، کہڑی، موزے، جراب، رَت، رتا، رتی، چٹا، چٹی، کالا، کالی، بولی، بول، نخرے، مٹی، خاک، تہوڑ، تھُواں، گارا، چکڑ، لوئی، پینڈا، پنڈ، دُراڈے، تازہ، رات، تہیاڑ، ٹبر، بزار، ہک، زمی، باڑی، سٹھ، نو، اُٹھ، پنج، ست وغیرہ۔

ہُن میں اِتھے ہک گیت دا ذکر کرنا ضرور سمجھداں جیہڑا پہاڑیاں ہور ڈوگریاں دا سانجھا گیت ہے:

چن ماہڑا چڑھیا اُپر راجوریئے   بنی جاواں پکھڑوں تہ مِلی آواں چوریئے

مِلنا ضرور ماہڑی جان او

ملکہ پکھراج سُن جیہڑے ڈوگری گیت گائے دے ہین اوہ اَسدے پہاڑی لوک بھی گاندے ہین تہ انہاں کو اپنا سمجھدے ہین۔ جِیّاں ایہہ گیت:

☆..........نورپور ہری پور ٹھنڈیاں نے چھانواں

☆..........ماہڑے بانکے نیا چاچوا

اِسے طراں ہماچل پردیش دے لوک گیت جموں و کشمیر دے پہاڑی لوک بھی گاندے ہین۔ جِیّاں

اَج دی راتی رو میرے ہتوا، اَج دی راتی رو
چاول بھی دیندیاں میں، گوشت بھی دیندیاں
تڑکے نوں پاندیاں کہیو

اَج دی راتی رو

منجا بھی دیندیاں تہ بستر بھی دیندیاں
مِٹھی مِٹھی نِہندر توں سو
اَج دی راتی رو
اَج دی راتی رو میرے ہِتوا، اَج دی راتی رو

☆

☆............اُڈ بھلا کونجڑ یئے

☆............کونجاں اُڈر گئیاں

ایہہ گیت ہماچل پردیش تھیں مانسہرے تکر گائے جُلدے ہین تہ پہاڑی لوکاں دے مقبول تہ ہردلعزیز گیت ہین۔

عملی ثبوت:

بے جا نہ ہوسی اگر ہِکی مثالا دے ذریعے میں اپنا نکتہ نظر قارئین اُپر وضاحت واسطے پیش کراں۔ ''اگر وادئ کشن گنگا، وادئ جہلم ہور وادئ راوی یا چناب دیاں آبادیاں بچوں ہر ہِکی علاقے دیاں کُجھاں لوکاں کوآن کا ہِک مجلس بچ بہا دِتا جُلے ہور اپنی اپنی علاقائی بولیاں بچ گل بات شروع کرن تہ اُنہاں کو ہِک دُوّے دی گل سمجھن ہور سمجھان بچ ذری برابر بھی دِقت محسوس نہ ہوسی۔ میں ۱۹۴۰ء تھیں ۱۹۸۲ء تکر اِنہاں ساریاں علاقیاں بچ ٹُر پھر کا دکھیا ہے ہور ایہہ ماہڑا نہیہ بلکہ ساریاں دا ہمیش تھیں ہی تجربہ رہیا ہے کہ مختلف علاقیاں دے پہاڑی لوک جد بھی آپاں بچوں مِلدے ہین تہ بے تکلف ہور بے تامل ہِک دُوّے نال گل بات شروع کر دیندے ہین ہور لب ولہجہ دے اختلاف دے باوجود لغات ہور الفاظ دا نوے فیصد اشتراک انہاں کو کدے بھی ایہہ محسوس نیہہ ہون دیندا کہ اوہ ہِک دُوّے تھیں سینکڑے میل دؤر رہندے ہین۔

اِنہاں واقعاتاں ہور تجربیاں دی لوءٗ بچ ہر منصف مزاج تعلیم یافتہ شخص اندازہ لاسکدا ہے کہ پہاڑی زبان دے حدود ہور دائرہ استعمال ریاست جموں وکشمیر بچ کتنے بڑے رقبے اُپر پھیلیا ہویا ہے ہور ریاست دی آبادی دا کتنا بڑا حصہ پہاڑی زبان بولدا ہے۔ بلکہ اس روزمرہ دی عام فہم زبان کو پہاڑی خطہ یا پہاڑی بستیاں بچ رہن آلے دُوّے گروہ جندی مادری زبان ڈوگری، ٹھیٹھ پنجابی، گوجری یا کشمیری بھی ہوّے آ، اوہ بھی پہاڑی زبان سمجھدے ہین ہور انہاں بچ اکثر لوک پہاڑی بولدے بھی ہین۔ اندازہ ہے کہ پہاڑی زبان بولن والے سب تھیں زیادہ لوک ہین۔[1]

۲۰۰۹۔۲۰۰۸ء تھیں رکہن کے ستمبر ۲۰۱۴ء توڑیں جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز دے پہاڑی شعبے بچ پہاڑی/اُردو ڈکشنری تیار کرنے تہ ترتیب دین دی ورکشاپ چل رہئی آسی۔ اِس بچ جموں وکشمیر دے اضلاع راجوری، پونچھ، شوپیان، بارہمولہ، کپواڑہ تھیں ماہرینِ لسانیات دی ہک کمیٹی کم کر رہئی آسی۔ اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے ممبراں سید اقبال ملنگامیؔ، ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ، محمد ایوب میر تہ عبدالواحد منہاس تھیں علاوہ اِس کمیٹی دیاں ممبراں بچ نثار حسین راہی، راجہ نذرؔ بونیاری، شیخ آزاد احمد آزادؔ، مرحوم عبدالرشید نائیک (فدؔا راجوروی)، عبدالرشید قریشی، ڈاکٹر صابر مرزا (مرحوم)، شیخ منیر حسین (مرحوم)، ڈاکٹر جہانگیر دانش، مرحوم محمد سرور ریحانؔ تہ محمد یوسف مسعودی شامل آسے۔ ڈکشنری ترتیب دِتے دے عمل دے دوران مکو اِس زبان دے بارے بچ حیرت انگیز معلومات دا اضافہ ہویا۔ میں ایہہ گل وثوق نال آکھ سکدا اں کہ اِس زبان (پہاڑی) بچ الفاظ دی تعداد اسدیاں علاقائی بانی بولیاں تھیں کئی گُنا زیادہ ہے۔ اتنے خوبصورت، مٹھے تہ ہر حالت بچ جدید تہ قدیم تقاضیاں کو پورے کردے ہوئے الفاظ دا ذخیرہ بدرجہ اُتم موجود ہے، جس دا اندازہ اسدیاں قارئین حضرات کو ڈکشنری دے مکمل ہون دے بعد ہوسی۔ (رن ب)

[1]..........جموں وکشمیر دے پہاڑی لوک: زبان، کلچر، معیشت تہ مسائل......نذیر احمد مسعودی

پہاڑی دے متعلق ہک محققانہ رائے:

مسٹر فریڈرک ڈریوسن اپنی کتاب "Northern Barriors of India" وچ پہاڑی بولن آلیاں کو ڈوگریاں تھیں بکھ دَسیا ہے۔ اُنہاں پہاڑیاں دی سنجان تہ پچھان واسطے اُندیاں چند امتیازی نشانیاں دَسیاں ہین۔ جیّاں کہ ایہہ لوک بڑے قد آور، ہٹے کٹے، شوخ، جوان ہور خوبصورت ہوندے ہین، جیہڑے پیر پنجال دیاں پہاڑیاں لہاویاں وچ آباد ہین ہور اُندی اپنی زبان پہاڑی ہے۔ پہاڑی زبان جس طراں کہ پہلاں ذکر کیتا گیا ہے کہ دُنیا دی بڑی زباناں دے لسانی قبیلے ہند یورپی دی بڑی شاخ ہندایرانی دی ہک ذیلی شاخ ہے۔[1]

[1] ....جموں وکشمیر دے پہاڑی لوک: زبان، کلچر، معیشت تہ مسائل......نذیر احمد مسعودی

پہاڑی زبان کس طراں وجود بچ آئی

پنڈت پی این کے بامزئی سُن ہسٹری آف کشمیر بچ لکھیا ہے کہ مہاراجہ اشوک دے دور بچ بُدھ مذہب پورے خطۂ کشمیر بچ اپنے عروج اُپر آسا ہور اِس مذہب دی کھوج تہ تحقیق واسطے ہک بڑا علمی تہ ادبی مرکز بھی قائم کیتا گیا داسا۔ جتھا ہما چل نیپال ہور تبت وغیرہ دور دراز علاقیاں تھیں بودھ عالم، بکھشو، طالب، مبلغ وغیرہ آندے رہندے آسے ہور بودھ تہرم دے علمی تہ مذہبی خزانے تھیں فیضیاب ہوندے آسے۔ اِس مرکز یا تعلیمی درس گاہ داناں شاردا پیٹھ آسا۔[1] بودھ عالم شاردا پیٹھ بچ اپنے سر جوڑ کا بدھ مذہب کو اِس سارے پہاڑی خطے بچ ہور اطراف بچ پھیلائے دِیاں تدبیراں سوچدے رہندے آسے۔ شاردا پیٹھ کو وقت دے شاہی دربار دی سرپرستی بھی حاصل آسی۔ اِس مقصد واسطے شاہی دربار دا ہروں بودھ عالماں دی ہک کونسل بھی قائم کیتے گئی دی آسی، جس کو بودھی سکول آکھدے آسے۔ اِس زمانے بچ شاردا پیٹھ علم ودانش واسطے سارے ملک بچ مشہور آسی۔ جتھا ''اشوگھوش'' جے بودھ عالم تحقیق ہور تدریس تے مامور آسے۔ کیاں جے اُس زمانے بچ مسئلہ بودھ عالماں دے سامنے بُدھ مت کو اِس پورے پہاڑی خطے بچ پھیلانے دامسئلہ درپیش آسا۔ کیاں جے بُدھ دور تھیں پہلاں پروں کشمیر بچ سنسکرت زبان درس وتدریس واسطے رائج آسی۔ سنسکرت زبان عام آدمی واسطے پڑھنا تہ لکھنا ہور روزمرہ دے استعمال بچ اختیار کرنا بڑا اوکھا کم آسا۔ بودھ عالماں سُن ایہہ گل محسوس کر کہدی تہ ہور حلِ مشکلات بچ مصروف ہو گئے۔ اوہ لوک اِس گلا تھیں بخوبی واقف آسے کہ سنسکرت زبان دی وساطت نال بودھ مذہب کو عوام تک آسانی نال نیہہ پُہچایا جاسکدا، اِس واسطے ضروری آسا علمی، تعلیمی ہور تحریری مقاصد واسطے ہک ایہجی عام فہم ہور سہل زبان اختیار کیتی جُلے جیہڑی عام آدمی دی روزمرہ دی

[1]..... شاردا یونیورسٹی کو دِکھن دا منگو چار مرتبہ شرف حاصل ہویا ہے۔ (رج ب)

بولی تھیں قریب ہووّے ہور عام فہم ہووّے۔ چنانچہ بودھ عالماں سُن شاردا پیٹھ نچ نج کا بڑے سوچ وبچار تہ محنت نال کُجھ سنسکرت اصطلاحاں ہور زیادہ تر مقامی ہور علاقائی بولیاں نچ آسان الفاظ جمع کیتے ہور سنسکرت دے دقیق الفاظ کو ترک کرکا اِسدے بجائے عوامی زبان دا استعمال کرن لگے۔ بلکہ اُنہاں سُن اِس نویں تعلیمی زبان واسطے ہِک نواں ہور آسان رسم الخط Script بھی ایجاد کر رکہیا اجسداناں پچھا شاردا لپی رکھیا گیا۔

نذیر احمد مسعودی دا تعلق کیاں جے اِسے علاقے نال آسا' اوہ شاردا گراں دے بارے نچ رقمطراز ہین:

''شاردا گراں جسکو کُجھ لوک شاردا جی آکھ کا اُسدا ذکر کردے ہین' اج بھی ہِک جانیاں پچھانیاں داگراں ہے۔ ایہہ مقام دریائے کشن گنگا دے کھبے کنڈے تے علاقہ دراوہ نچ واقع ہے۔

اِس مقام دے اگدے دریا دے سجے پاسے تھیں نالہ سورگن یا سورن گراں آ کا مِلدا اے۔ انہاں پہاڑاں دِیاں کھائیاں تے دریاں نچ شاردا جی دا گراں کسے قدر سیرا تہ میدانی قطعہ ہے' جتھا کُجھاں قدیم عمارتاں تہ قلعیاں دے آثار اج دی تاریخ تِکر موجود ہین۔ ایہہ گراں جس علاقے نچ پیندا اے اُتھا تِکر پُہچے واسطے وادی کشمیر تھیں کپواڑہ ہور اُتھوں براستہ نالہ کلاروس ہور موہری ٹاپ (سنجلی گلی) لنگھ کا وادی کشن گنگا نچ داخل ہونا پیندا اے۔ اِس درّے دے شمال دے پاسے نانگا پربت دی اسماناں نال چھوندیاں ہوئیاں چوٹیاں دِسدیاں ہین۔ کوہِ ہمالیہ دا ایہہ تریا اُچا پہاڑ نانگا پربت دشوار سلسلہ کوہ ہے۔ دُوّے پاسے اُتھوں اَگاٹُر کا براستہ کیل نالہ شونٹھر دی ٹاپ (شونٹھر گلی) تھیں علاقہ چلاس ہور گلگت ہنزہ ہور درۂ ہائے قراقرام تھیں سنکیانگ ہور تبت تِکر رسائی ہوندی ہے۔ شاردا صدیاں تھیں بدھ مت دی تبلیغ دا مرکز رہیا ہے۔ اِس گراں دی علمی مرکزیت اُپر صدیاں لنگھن دے بعد بھی اَجا تکر شاردا گراں کو مقامی لوک شاردا جی آکھ کا عزت نال ناں رکہندے ہین۔

بُدھ مت دے زوال دے بعد شاردا پیٹھ بھی زوال پذیر ہوگیا۔ ہندو مت دے پھیلے نال نال شاردا پیٹھ کو ہندو مندراں وچ تبدیل ہونا پیا ہور پُجاریاں سُن شاردا پیٹھ کو شاردا دیوی دے ناں نال پکارنا شروع کیتا۔ دسویں صدی وچ کلھن سُن راج ترنگنی وچ اِسدا شاردا مندرناں نال ذکر کیتا ہے' جس تھیں پتہ چلدا ہے کہ بُدھاں دے زوال دے بعد شاردا پیٹھ کو مندراں وچ تبدیل کیتا گیا ہے۔ ایہہ بھی ذکر ملدا کہ بارویں صدی عیسوی تکر اُتھا یک بڑی لائبریری آسی۔ اسے صدی وچ راجہ جے سنگھ والئی گجرات سُن عظیم جین عالم کو گرامر تیار کیتے واسطے شاردا مندر کشمیر ٹور یا۔ کیاں جے اُتھا دا کتب خانہ بڑا مشہور آسا۔ ظاہر ہے کہ اِس لائبریری وچ سنسکرت ہور دوئیاں زباناں دِیاں کتاباں تھیں زیادہ بڑا ذخیرہ پہاڑی زبان دی ادبیات دا ہوۓ دے آ' جیہڑا زمانے دے دست بُرد ہتھوں نابود ہوگیا۔

بُدھ عالماں دی اس تحقیقاتی ضرورت سُن جد شاردا رسم الخط کو جنم دِتا' تاں اِس آسان پہاڑی زبان وچ نویں لپی اختیار کر کا مُچ ساریاں مذہبی کتاباں تصنیف کیتیاں جان لگیاں۔ شاردا رسم الخط دے بارے وچ آکھے گیندا ہے کہ ایہہ سنسکرت لپی تھیں مختلف بھی ہے تہ سہل بھی۔ اِس نویں لپی وچ جیہڑی زبان لکھے گین لگی' اِس کو عوامی زباناں وچ پراکرت ہور سنسکرت بھی وقت دی ادبی زبان وچ بھی کُجھ عام فہم الفاظ تھیں علاوہ پیر پنچال ہور خطہ کوہِ ہمالیہ دی چھوٗل وچ بولے گینے آلی مختلف مقامی ''بولیاں'' تھیں بے شمار الفاظ بھی چُن کا شامل کیتے گئے۔ اِیاں مقامی بولیاں ہور وقت دی ادبی زباناں دے میل جول نال جیہڑی سہل ہور سلیس زبان تیار ہوئی اُس کو بُدھ بھکشواں سُن اپنے مذہب کو پھیلائے واسطے اپنا رکہدا۔ اس زبان دی وساطت نال ہزارہ' کشمیر' ہماچل' کماؤں دِیاں پہاڑاں تھیں نیپال تکر پہاڑی علاقیاں وچ بُدھ مت دے عالم گراں گراں پھر کا پرچار کرن لگے۔''

کوہِ ہمالیہ دے پُورے پہاڑی خطے دِیاں لوکاں سُن بُدھ مت دے نال نال شاردا لپی والی اِس زبان کو اپنا رکھیدا۔ اِس طراں دِکھدیاں دِکھدیاں ایہہ زبان کشمیر تھیں رکھین کا نیپال تکر تمام پہاڑی خِطیاں بچ رکھنڈ گئی ہور پہاڑاں بچ رہن آلیاں لوکاں دی مشترک زبان بن گئی۔ کشمیر دے آس پاس پہاڑاں بچ بُدھ مت دے عروج دا زمانہ شاردا رسم الخط والی اِس پہاڑی زبان دے عروج دا زمانہ منیا گیندا ہے۔

پھر ثبات اِک تغیر کو ہے زمانے میں:

نوویں صدی عیسوی بچ ہندو عالم میدان بچ نکل آئے۔ اُنہاں ہندو تہرم کو دوبارہ جیند یاں کرن واسطے ملک دے طول وعراض بچ دورے کرنے شروع کر دِتے۔ کمار بھٹ ہور شنکر اچاریہ جنوبی ہندوستان تھیں ویدک تہرم دا پرچم چا کا اُٹھے ہور انتہائی شمال تکر اپنا مشن رکھین کا پہنچ گئے۔ بودھ عالم جیہڑے اُس ویلے درباری سرپرستی دے عادی ہو گئے دے آسے۔تن آسانی، کھوکھلی زہد وعبادت دی وجہ نال مردہ دل بن گئے دے آسے۔اوہ شنکر اچاریہ ہور اُندیاں سنگیاں نال بحث ومباحثے نہ کر سکے ہور ہار کھاندے گئے۔اِس طراں ہندومت دا دوبارہ احیاء نوتہ بول بالا ہو گیا۔

پہاڑی زبان دا تنزل:

ہندومت دا بول بالا ہون نال سنسکرت دا عروج دوبارہ ہون لگا ہور شاردا رسم الخط بچ لکھی گئی دی پہاڑی زبان جیہڑے بودھ مذہب کو پھیلائے واسطے رائج کیتے گئی دی آسی۔ہولیاں ہولیاں شہراں بچوں اپنا بوریا بستر بنھ کا دور افتادہ پہاڑی دریاواں، لہاویاں ہور دُشوار گذار علاقیاں تکر ہی ایہہ محدود ہو کا رہ گئی۔تحریر ہور تصنیف دا سلسلہ رُک بند ہو گیا۔

ہک بکھی اِس عوامی بولی دی ترقی رُک گئی ہور ایہہ زبان دے بجائے بولی بن کا سمٹ گئی' دوئی بکھی انتہا پسند پنڈتاں ہور پُجاریاں سُن تصنیف شدہ تمام ادبی ہور مذہبی علم دے خزانے ساڑ پُھوک سٹے۔اِس طراں بُدھ مذہب دے خاتمے دے نال نال پہاڑی زبان دا ادبی سرمایہ بھی لُٹ گیا ہور اِس زبان کو بولن والے ہور پیار کرن والے لوک شہراں ہور نزدیکی گراواں تھیں نکل کا

اُنہاں پہاڑاں بچ جا بسے جتھا ایہہ زبان قدرے محفوظ آسی۔ ایہہ لوک اپنی قدیم زبان پہاڑی بولدے رہے جیہڑ ی شاردا لپی بچ لکھے گیندی آسی۔

اِس زبان بچ لکھن پڑھن دا سلسلہ ختم ہوگیا دا آسا' اِس واسطے لوکاں اپنی ماں بولی (پہاڑی) کو سینہ بسینہ جیند یاں رکھیا۔ ایہہ زبان صرف ماء دے دُدھ نال ہک پیڑی تھیں دوئی پیڑی' ہک نسل تھیں دوئی نسل منتقل ہوندی رہئی ہور حکومتاں ہور مذہبی بندشاں دا اثر بھی اس تے نہ پے سکیا' جیہجا کہ ہر زندہ زبان دا طریقہ ہے۔ وقت دے نال نال پہاڑی زبان بچ بھی مقامی بولیوں دے الفاظ اانقلاب دیاں آندھیاں نال اِدھروں اُدھروں آ آ کا شامل ہوندے رہے ہور دوئیاں لُجیاں دا استعمال ہوندا گیا۔ الغرض پہاڑی زبان سُن ہک ایجے جاری وساری دریا دی صورت اختیار کر کہدی جس بچ سجے کھبے لر سارے ندی نالے آ ملدے رہے ہور ایہہ دریا اپنیاں کنڈیاں اُپر بسنے والیاں دی زندگی دی طراں رواں دواں اگابدھدا رہیا۔

پہاڑی زبان دا ایہہ ناں:[1]

ایہہ زبان بولن آلے لوک زیادہ تر پہاڑاں بچ گزربسر کردے آسے۔ لوکاں اِس زبان

[1] .....نذیر احمد مسعودی

نوٹ.......مگر مسعودی صاحب دے اِس دعوے نال مکو اختلاف ہے۔ دراصل پہاڑاں بچ رہن آلیاں دی بولی کو ''پہاڑی'' داناں اُنہاں نیہہ دِتا' بلکہ انہاں لوکاں جیہڑے پہاڑاں بچ نہ رہندے آسے۔ وادی کشمیر دے لوک پہاڑی بولی کو اج دی تاریخ تِکر ''پارمی'' آکھدے ہین۔ یعنی ''پار'' یا پہاڑاں دے پار دی بولی۔ اِس بولی کو سرکاری طور تسلیم کیتا گیا نہ شناخت مِلی۔ پہاڑی لوک بے حد مفلس' مفلوک الحال ہور پسماندہ آسے۔ اُنہاں بچ خواندگی دی شرح نہ ہون دے برابر آسی۔ سیاحاں تہ سفرنامے لکھن آلیاں سُن اپنے تذکریاں بچ اُندی بدحالی تہ پسماندگی دا ہر جائی ذکر کیتا دا ہے۔ سرکاری سرپرستی حاصل نہ ہون دی وجہ نال ہور ریونیو (مال) دے ریکارڈ بچ بھی اُندی بولی کو پہاڑی لکھیا ہے۔ ریاست دی پہلی مردم شماری بچ انہاں لوکاں دی زبان کو پہاڑاں دی نسبت نال پہاڑی لکھیا ہے۔ پہاڑ دا صفتِ نسبتی ایہہ لفظ اج صرف کشمیر دی وادی نال ملحق پہاڑی زبان اُپر استعمال ہوندا ہے۔ پونچھ' ہزارہ' کاغان' مانسہرہ دے لوک اپنی بولی کو ''ہندکو'' لکھدے ہین۔ مری' مظفرآباد' راولپنڈی' اسلام آباد والے پوٹھواری لکھدے ہین۔

کو مجموعی طور پر پہاڑی آکھنا شروع کیتا ہوراَج اَساں تو ڑیں جیہڑی زبان پُجدی ہے پہاڑی زبان دے ناں نال جانے گیندی ہے۔ اُپر تذکرے بچ بیان ہویا ہے کہ بڑی مُدت تھیں درباری زبان دادرجہ گم جان بعد ہور اسداادبی سرمایہ لٹ گچھے دے بعد اِس زبان بچ لکھاپڑھی داکم بالکل ہی نیہہ ہویا۔ اگر کُرے کِسے ''پہاڑیئے'' اپنی شاعری کو لفظاں دا لباس لا کا صفحہ قرطاس پر کھلیارہ بھی ہوسی تہ اُسدا کوئی ناں نشان یا ثبوت اج نیہہ مِلدا۔ عوامی زبان ہون دی وجہ نال ہوسکدا کہ جیہڑے اَکھان' لوک ادب' منظوم مثنویاں' کہاوتاں' بُجھارتاں وغیرہ اج دے زمانے بچ بنائے گیندے ہین' ایہہ سینہ بسینہ اَساں تِکر پُجے ہوون۔ اَسیں اج کل جیہڑیاں دیو مالائی قصے کہانیاں Legendary Tales یا مثنویاں سُندے ہاں جِندے کردار مافوق الفطرت ہوندے ہین ہور نا قابل یقین فرضی گلاں اُپر مشتمل ہوندے ہین' ایہئی پہاڑی دا قدیم کلاسیکی ادب ہے جیہڑا اَسدا اِک مُچ بڑا علمی ادبی سرمایہ ہے۔ اِس بچ اَسدی تاریخ' جغرافیہ' تہذیب وتمدن' ثقافت' دین ہور فکر وفلسفے دی مکمل داستان موجود ہے۔ اَسدیاں پہاڑی علاقیاں بچ اَسدیاں اسلاف دِیاں چھوڑیاں دِیاں نادر ونایاب نشانیاں مندراں' وہاراں' مُورتیاں' پتھراں اُپر کُھنیاں دِیاں تحریراں تہ قلعیاں' کندھاں ہور پچیاں ٹُرٹیاں دِیاں کھنڈراں دی صورت بچ موجود اَسدی ماضی دِیاں کہانیاں سُنا رہیاں ہین۔ انہاں بچ وادی کشمیر دے بونیا رمہورہ ہور پرن پیلاں دے آثار قدیمہ' شاردا دی یونیورسٹی دے موجودہ آثار ٹیکسلا ہری پور ہور حسن ابدال دے قلعے کندھاں' مجسمے ہور تاریخی ومذہبی آثار' اسلامی دور دے بعد آن والیاں مسلمان صوفیائے کرام ہور بزرگاں دے آستانے ہور خانقاہاں' کھڑی شریف میرپور بچ مرکز روحانیت وغیرہ۔

پہاڑی زبان دارسم الخط:[1]

شمال مغربی ہندوستان بچ اسلامی دور دے نال نال فارسی زبان ہور فارسی رسم الخط جد جاری ہویا تہ پہاڑی زبان واسطے بھی اِسے رسم الخط دا استعمال کیتا جُلن لگیا جیہڑا ابدلے دیاں

[1]......نذیراحمد مسعودی

حالاتاں دا لازمی نتیجہ آسا۔ اج کل دی مغربی پہاڑی[1] اسے رسم الخط بچ لکھی جا رہئی ہے۔ جس بچ اُردو ہور مغربی پنجابی لکھیاں جُلد یاں ہین ہور انہاں دوّاں زباناں دے الفاظ بھی پہاڑی زبان دی لغت دے سرمایہ ہور خزانۂ ادبیات بچ باہدا کر رہئے ہین۔ جدید تعلیم دے اثر نال کُجھ انگریزی الفاظ بھی مستعمل بندے جا رہے ہین۔

درباری سرپرستی ہور درسی لکھا پڑھی تھیں محروم ہوکا بھی اس زبان دا منظوم سرمایہ کِسے بھی دوئی زبان دے مقابلے بچ پیش کیتا جُل سکدا ہے۔ اِسدا ذکر تفصیل نال اَگا آسی۔ پہاویں جے ایہہ ادبی شہ پارے پہاڑی قوم بچ سینہ بسینہ منتقل ہوندے رہئے ہین، مگر ضبط تحریر بچ بھی ایسا کوئی سرمایہ ملدا ہے۔ الغرض پچھلیاں ہِکی دوّاں صدیاں تھیں جد کہ پہاڑی زبان سُن ملک دے شمالی مغربی خطے بچ فارسی رسم الخط کو اپنایا، جیجا کہ پنجابی، سندھی، پشتو ہور ہندوستان دی نویں زبان اُردو سُن کر رِکہدا ہے، کُجھ پہاڑی ادیب اِس زبان دا ادب دیوناگری ہور گور مُکھی بچ بھی لِکھ رہے ہین۔

ٹاکری تہ لُنڈا خط:

ماہر لسانیات سُکھ دیو سنگھ سُن اپنی ہِکی کتاب دے ہماچل ایڈیشن بچ لکھیا ہے کہ پہاڑی زبان ''شورسینی'' تھیں نکلی ہے جیہڑی ناگری اُپ بھرنش دا ہی ہِک حصہ منے گیندی ہے۔ مگر اُنہاں بھی اس زبان دے رسم الخط کو شاردا یا ٹاکری ہی دہسیا ہے ہور لکھیا ہے کہ اِس خط بچ اج بھی ایہہ زبان ہماچل بچ لِکھے گیندی ہے۔

---

[1]۔۔۔۔۔مغربی پہاڑی تھیں مراد اوہ پہاڑی ہے جیہڑی ریاست جموں و کشمیر دیاں اُنہاں علاقیاں بچ بولے گیندی ہے جِتھا مسلمان رہندے ہین یا غیر مسلم شاہ مکھی رسم الخط لکھدے ہین یا اُردو پڑھے لکھے دے ہین۔ انہاں علاقیاں بچ پونچھ، راجوری، کپواڑہ تہ بارہمولہ دے اضلاع ہور جنوبی کشمیر تہ وسطی کشمیر دے پلوامہ، اننت ناگ، شوپیاں، کلگام، بڈگام، گاندربل، سرینگر، بانڈی پورہ دے اوہ علاقے جِتھا پہاڑی بولن والے لوک اقلیت بچ رہندے ہین۔ پونچھ تہ راجوری اضلاع دے مسلمان سوفی صد ہور غیر مسلم پنج دس فیصد شاہ مکھی رسم الخط بچ پہاڑی لکھدے ہین۔ اوہ شاہ مُکھی رسم الخط بچ لکھی دِیاں پہاڑی کتاباں نیہہ پڑھ سکدے جیہڑا اِس زبان واسطے ہِک مُچ بڑا المیہ ہے۔

رسم الخط ہور اِملا دے بارے بچ ماہراں دی آراء:

جموں وکشمیر بچ بھی پُرانے مہاجن ساہوکار تہ بنئے اپنا بہی کھاتہ اسے مخصوص زبان بچ ٹاکری یالُنڈا حروف ہور ہندسیاں بچ لکھدے ہین۔ ہماچل بچ کُجھ کتاباں ٹاکری رسم الخط بچ ملدیاں ہین۔ پُرانی پہاڑی زبان شاردا یا ٹاکری رسم الخط بچ ملدیاں ہین۔ پُرانی پہاڑی زبان ہور اسدے شاردا یا ٹاکری رسم الخط دے بارے بچ ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی کہ موجودہ گُرمکھی یا پنجابی رسم الخط تھیں ایہہ بہت ملدا اجُلدا اہے۔ بلکہ سردار بلدیو سنگھ دی کتاب دے مطابق ٹاکری دے ۷۵ فیصد حروف تہجی گُورمکھی حروف نال ملدے جُلدے ہین۔

آکھدے ہین کہ گورونانک دے زمانے تھیں قبل پہاڑاں دی چھُول بچ ایہہ رسم الخط ہور زبان ''سُدھ ماترا'' ناں تھیں موسوم دَہسے جُلدی ہے۔

پہاڑی زبان تے لکھی گئی تحقیقی کتاب دے مصنف سکھد یو سنگھ دا آکھنا کہ مغربی ہندوستان دے اکثر پہاڑی علاقیاں بچ اِسدے مقامی رنگ یعنی الفاظ بچ کُجھ ہیر پھیر ہور لب ولہجہ بچ فرق دے باوجود اس زبان دی مرکزی یکسانیت موجود رہئی۔ مقامی طور تے بھی اِس زبان دے مختلف ناں پیندے گئے جیہڑے اسدی جغرافیائی حیثیت دی وجہ نال رکھے گئے۔ مثلاً ہزارہ بچ ہزاروی' کاغان بچ کاغانی' وادی کشن گنگا (دراوہ) بچ اِس کو ہنکو یا ہندکو ہور کوہِ مری دیاں پہاڑیاں ہور راولپنڈی ہور جہلم دے آر پار اِسکو''پوٹھوہاری'' آکھدے ہین۔ حالاں کہ کُجھاں تحریراں بچ پونچھ ہور راجوری دی بولی کو چب راجگاں دی وجہ نال''چبھالی'' داناں دِتا گیا ہے ہور ہماچل بچ''ہماچلی''۔

''بیوٹی فُل انڈیا'' دے مصنف سکھد یو سنگھ ایہہ بھی لکھدے ہین کہ پہاڑی زبان بچ کُجھ ایسیاں خوبیاں تہ خصوصیات ہین جیہڑیاں دوئیاں زباناں بچ موجود نیہہ یا ملنیاں محال ہین۔ مثلاً (۱) پہاڑی زبان بچ ہندی تھیں زیادہ صوتی اجزاء PHONESIS پائے جاندے ہین۔ (۲) پہاڑی بچ ہندی ہور پنجابی تھیں زیادہ ٹھوس حروف کھ' گھ' خ' ٹ' ٹھ' ڈ' ڈھ' ڑھ Consonants ملدے ہین۔ (۳) پہاڑی بچ کرخت حروف Hard Consonants کو

Soft Consonants بچ بولے داخاص مادہ موجود ہے۔مثلاً!''اِسکا''''اِس نا''وغیرہ۔

اِنہاں گلاں تھیں صاف ظاہر ہے کہ پہاڑی زبان اپنے آپ بچ ہک مکمل زبان ہے۔

اِسدا ہک تاریخی پس منظر ہے ہور اپنا رسم الخط ہے۔[1]

عبدالخالق ٹاک زینہ گیری:

کشمیری زبان ہور ادب دے ہک سرکردہ ادیب تہ محقق دی ہک کتاب'' کاشر زبانیہ منز علاقہ وار پھیر'' بچ مصنف سُن پہاویں جے تحقیقی کم کشمیری دے حوالے نال کیتا ہے مگر ایہہ بھی سچ ہے کہ اُندی تحقیق دا اَسدی زبان نال بھی خاصہ تعلق ہے۔اوہ اِس طراں کہ اوہ لکھدے ہین کہ وادی کشمیر بچ ہر 15 یا 20 میل دے بعد کشمیری زبان دا لب ولہجہ قدرے بدل جُلدا ہے۔ وادی کو جغرافیائی لحاظ نال ترواں خطیاں بچ بنڈیا گیا دا ہے۔ (1) جنوبی کشمیر (2) وسطی کشمیر (3) شمالی کشمیر۔جنوبی کشمیر دِیاں چواں ضلعیاں اننت ناگ' کلگام' شوپیاں ہور پلوامہ بچ 80 فیصد کشمیری بولن آلے لوک رہندے ہین مگر زبان دے لحاظ نال نہ صرف اِنہاں چواں ضلعیاں دی کشمیری آبادی کو اعتراف ہے کہ اننت ناگ تہ پلوامہ' شوپیاں ہور کلگام دِیاں گراواں بچ (دیہی آبادی) دی بول چال بچ نمایاں فرق محسوس کیتے جُلدا ہے۔ اِنہاں لوکاں بچ جیہڑیاں گلاں مشترک ہین اوہ اس تجریدی ذہن ہور ثقافت نال جُڑے دے الفاظ مقدس ناں وغیرہ۔مصادر بچ (ا) الف دے استعمال بچ بھی اختلاف یائے معروف ہور یائے مجہول دی دوہری آواز۔ کھلے''الف'' دی دوہری آواز۔ اکثر مصادر اسم فاعل بچوں الف تقریباً غیب دِسدا ہے جس نال الفاظ دی صوتیات تے اثر پیندا ہے۔مثال دے طور پُر''دپان' کھیوان' ونان' چیوان' بنان ہور ایہے ہی مصادر بچوں جنوبی کشمیری بچوں''الف'' خدف کر دِتے گیندے ہے۔مثلاً''دپان''(کہتے ہیں) بچوں الف کڈھ کا ایہہ لفظ''دپن'' رہ گیندا ہے۔اِسی طراں'' کھیوان'' بچوں''ا'' حزف کر کا''کھیون'' رہ گیندا ہے۔ چیوان کو چیون' بنان کو بنن بولدے تہ لکھدے ہین۔تلفظ دے پھیر تھیں علاوہ جنوبی کشمیر بچ''ژ' با قاعدہ استعمال ہوندا ہے' جدکہ وسطی

[1]............نذیر احمد مسعودی

کشمیر بلکہ شمالی کشمیر نِچ ''ڑ'' دا استعمال کسے بھی ایسے لفظ نِچ نیہہ ہوندا ہے' جس نِچ کشمیری تھیں علاوہ دوئیاں علاقائی بولیاں نِچ ہوندا ہوۓ ے۔

جنوبی کشمیر	وسطی وشمالی کشمیر	اُردو پہاڑی
سڑک	سرک	سڑک
گُھڑ (گھوڑا)	گُھر' گُر	گھوڑا' کہوڑا
گوڑ	گور	گُڑ
چاڑ	چار	چاڑھ' دباؤ
لڑائی	لڈائی (ڈ)	لڑائی
شڑاکھ	شراکھ	چاقو' چُھری

اِسی طراں وادی دی کشمیری ہور خطہ چناب دِیاں کشتواڑ' رام بن' ڈوڈہ' بٹوٹ' بھدرواہ' چھاترو۔ ڈوڈہ' بسنت گڑھ' بھلیسہ وغیرہ نِچ کشمیری بولن والیاں دے نہ صرف تلفظ کئی کئی ہین بلکہ لہجہ بھی بکھرا ہے۔ خطہ چناب کِیاّں جے ہماچل پردیش ہور علاقہ ڈُگرنال مِلدا ہے' اِس واسطے اِتھا دی کشمیری پُر ہماچلی پہاڑی ہور ڈوگری دا زبردست اثر لبھدا ہے۔ اِسدا ذکر مطلوب نیہہ۔ پونچھ تہ راجوری ضلعیاں نِچ جیہڑے کشمیری ذاتاں تہ قبیلیاں دے لوک بسدے ہین اُندی کشمیری تے پہاڑی' ڈوگری تہ گوجری دا اثر ہے۔

وادی کشمیر دِیاں چوّاں ضلعیاں پونچھ' راجوری' بارہمولہ تہ کپواڑہ نِچ پہاڑی زبان دے چار شیڈ Shade ہین۔ انہاں چوّاں شیڈاں نِچ بھی شیڈ ہین۔ مثلاً پونچھ تہ راجوری دی پہاڑی تے ڈوگری دا اثر نمایاں ہے تہ کپواڑہ تہ بارہ مولے دی پہاڑی تے کشمیری دا۔ کُرے کُرے گوجری دے الفاظ بھی پہاڑی نِچ آبڑھے دے ہین۔

ایہہ فرق تھلے تحریر کیتے دِیاں لفظاں نِچ تُسیں دِکھ سکدے او:

پونچھ	راجوری	کپواڑہ	بارہمولہ	شوپیان	کشمیری
تکنا	تکنا	دِکھنا	دِکھنا	دکھنا/تکنا	وُچھن

اچھنا/اشنا	اچھنا/اشنا	اینا	آنا	اچھنا/اشنا	اِی وَن
گچھنا/جانا	گشنا/جانا	گچھنا/گینا	جُلنا/گینا/گچھنا	جانا/جُلنا	گسُن
جُل/جا	جُل/جا	جُل/گچھ	جُل/پچھ	جُل/جا	گرشھ
دِسنا	دِسنا	دِسدا	دِسدا	دِسنا	وُچھ
کھانا	کھانا	کھینا/کھانا	کھینا/کھانا	کھانا	کھیون
اساہڑا	اساہڑا	اَسدا	اَسدا	اساہڑا	سون
ماہڑا	ماہڑا	ماہڑا	ماہڑا	ماہڑا	میون
تساہڑا	تساہڑا	تُسدا	تُسدا	تساہڑا	تیوہند
بُو/بیٹھ	بُو/بیٹھ	بُو/بیٹھ	بُو/بیٹھ/بجو	بُو/بیٹھ	بہہ
ٹھُٹھا	ٹھُٹھا	چھُڑیا	چھُڑیا	ٹھُٹھا	پیو
نا/نی	نا/نی	دا/دی	دا/دی	نا/نی	
اکبرنی کھوتی	اکبرنی کھوتی	اکبردی کھوتی	کبردی کھوتی	کبرنی کھوتی	

ضلع بارہ مولہ دے سب ڈیویژن اُوڑی دِیاں دوّاں تحصیلاں اُوڑی تہ بونیار بِچ جیہُڑے پہاڑی رہندے ہین' اُندے جغرافیائی اعتبار نال دو حصے ہین۔ جغرافیائی بنڈ نال اِنہاں دوّاں پھاڑاں دیاں لوکاں دے لب ولہجہ بِچ بھی فرق نظر آندا ہے۔

دریائے جہلم انہاں دواں تحصیلاں کو دوّاں حصیاں بِچ بنڈ دا ہے۔ جہلم دے سجے ہتھ والے کو''دچھنہ'' یا'' دچھن پارہ'' قدیم تواریخ تہ جغرافیہ دی کتاباں بِچ لکھیا ہے۔'' دچھن'' دا مطلب کشمیری بِچ ''سجا'' یا'' دائیاں'' ہوندا ہے جد کہ کھاوڑ'' کھبے'' کو آکھدے ہین۔'' دچھنے'' بِچ رہن آلیاں پہاڑی ہور'' کھاوڑے'' دِیاں پہاڑی دے لب ولہجہ بِچ بھی نمایاں فرق دِس سکدا ہے:

دچھن	کھاوڑ
اینا	آنا

کھینا	کھانا
رُٹی	ٹکڑا،ٹوکرا
فردا(فرضا)	کل
سنجاں	شام
طاق/رباری/درواڑی	طاق/رباری

اوڑی دے تھاجل گراں دی ساری آبادی پونچھی مہاجراں اُپر مشتمل ہے ہور ایہہ گراں پونچھ دے حاجی پیر تہ بساں شریف دے نزدیک ہون دی وجہ نال اتھاں دے سارے لوک اَج دی تاریخ تک پونچھی تہ چبالی بولدے ہین۔ بارہ مولے دی ٹنگمرگ، چندوسہ، بابا ریشی دی پہاڑی اُپر بھی پونچھی لہجہ غالب ہے۔

زبان دی صوتیات، حرفاں تہ لفظاں نچ اُندی بُنت ہور حروف تہجی دی تشکیل بہت وسیع موضوع ہے۔ اَسیں اِس ویلے صرف ''پہاڑی'' زبان دے حوالے نال گل کرساں۔

شاررداوالی قدیم پہاڑی دا جنازہ پتہ نیہہ کدوں اُٹھیا تہ دبے گیا، مگر ایہہ زبان کتنیاں پتھراں تہ چٹاناں اُپر جیندی رہئی تہ مر نہ سکی تہ ہزاراں سالاں دے بعد اِسدی ٹھنڈی ٹھار لاش نچ جان پیدا کیتے دِیاں کوششاں شروع کیتے گئیاں۔ اللہ دا شُکر ہے کہ ایہہ کوششاں بار آور ثابت ہوئیاں تہ ہک پہُو لی بسری دی مٹھی بولی ہک واری فر اَج دے مہذب سماج نچ موضوع بحث بن گئی۔ دراصل خواندگی دی شرح نچ بادھے ہور تہذیبی تہ ثقافتی موضوعات اُپر تحقیق کیتے نال ہور تعلیمی شعبے نچ زبردست ترقی نال زباناں دی اہمیت دا شعور اُجاگر ہویا۔ پتھراں، کتبیاں، مجسمیاں تھیں تحقیق دی Inspiration طالب علماں خصوصاً لسانیات اُپر ریسرچ کرنے آلیاں لوکاں اُپر بدھی تہ عالمی سطح اُپر بھی لسانیات دِیاں جڑاں لوڑن دا کم اُچے پیمانے تے شروع ہویا۔ ایشیاء خصوصاً برصغیر نچ کُل زباناں دی اکثریت دِکھدیاں ہویاں مغربی مفکراں، یورپی مستشرقین ہور دُنیا ساری دیاں دانشوراں تہ لسانیات دیاں ماہراں دا رُخ ہندوستان دا ہر ہوگیا۔ ایہہ تہُرتی جنوبی ایشیاء دیاں زباناں دی ماں سنسکرت دا مسکن ہے تہ دُنیا دیاں ساریاں مذہباں دی باڑی یا جنم

بھومی ایشیاء ہے۔مگر قدیم مذاہب تہ تہذیباں چین' مصر' روم' اٹلی دے بعد ہندوستان منے گیا دا ہے۔لازماً اِتھادِیاں سکالراں سُن اِس موضوع اُپر مُچ کم کیتا ہے۔اِسے دا نتیجہ ہے کہ اَساں کو اپنی مادری زبان کو دریافت کرن دے عمل بچ زیادہ وقت نیہہ لگیا۔سندھ تھیں لے کے نیپال تک قدیم تاریخی یادگاراں اَسدی بڑی مدد کیتی ہور محققاں کو سرکاری تعاون بھی حاصل رہیا۔ اجتماعی تہ انفرادی کوششاں دے نتیجے بچ اَج زباناں دے حوالے نال اَسدا ثقافتی ہور تہذیبی نقشہ واضح ہو گیا ہے۔

اج تھیں پنجاہ سٹھ سال پہلیاں پہاڑی لوکاں دیاں کہَراں بچ اَبل تہ قرآن شریف کو چھوڑ کا کوئی ہور کتاب مشکل نال ہی تھہَاندی آسی۔اگر کِسے خواندہ کہَر انے بچ کوئی کتاب ہوندی بھی آسی تہ اوہ یا تہ پنجابی ہوندی آسی یا اُردو یا فارسی۔اُردو بچ عموماً کوئی دینی علمی کتاب مثلاً تاریخِ اسلام' تذکرہ اولیاء کرام' تذکرہ انبیائے کرام' نماز دانہ' حدیث' بخاری شریف وغیرہ۔عام کہَراں بچ دینیات' پکی روٹی' اُردو ہور پنجابی دِیاں رزمیہ بزمیہ مثنویاں مثلاً سیف الملوک' الف لیلیٰ ہزار داستان' قصص الحسنین (مثنوی یوسف زلیخا) احوال الآخرت' سی حرفیاں (مولوی محمد دلپذیر' ہدایت اللہ تہ محمد بوٹا)' ہیر وارث شاہ' سسی پُنوں' سوہنی مہیوال' جنگ نامہ امیر حمزہ' جنگ نامہ زیتون' جنگ نامہ حضرت علیؑ' جنگ نامہ امام حسینؑ' جنگ نامہ خیبر' وفات نامہ' میلاد اکبر وغیرہ۔اِندے علاوہ اُردو دِیاں نثری داستاناں گُل بکاولی' گل صنوبر' طوطا مینا' دیو مالائی قصے' داستاناں ہور کہانیاں تے مشتمل کتاباں وغیرہ۔

ماسوائے میاں محمد بخشؒ دی کتاب سفر العشق المعروف ''سیف الملوک'' باقی کتاباں نال پہاڑیاں کو زیادہ دِلچسپی نہ آسی۔میں اپنیاں کئیاں تحقیقی مقالیاں بچ اِس حقیقت دا واشگاف طریقے نال ذکر کیتا ہے کہ مسلمان پہاڑی کہَراں بچ قرآن شریف دے بعد اگر کوئی ہور کتاب ہوندی آسی تہ اوہ فقط سیف الملوک ہے۔جس کو میں پہاڑی قوم دا قومی ترانہ بھی قرار دِتا ہے۔ایہہ کتاب راتیں تہَیاڑی پڑھے جُلدی آسی تہ پڑھن والے اِسکو مٹھی رسیلی واز بچ گا کا سُناندے آسے۔اُسدی صدائے سرمد نال نہ صرف سُنن والیاں اُپر عجیب روحانی

کیفیت طاری ہوگیندی آسی بلکہ اکثر مرد کُڑیاں سیف الملوک دے اشعار زبانی یاد کر لیندے آسے تہ وقتاً فوقتاً گل بات بچ اندے حوالے بھی دیندے آسے۔ مولوی، واعظ تہ مُلّاں وعظاں بچ بلکہ مسجداں دِیاں منبراں تے سیف الملوک بچوں منتخب اشعار سُناندے آسے تہ اکثر لوک جذباتی ہوگیندے آسے۔ ایہہ سلسلہ اج تک جاری تہ ساری ہے۔ اج ہر خواندہ کہُرانے بچ کتاباں دِکھسو مگر اکثر سکولاں یونیورسٹیاں دِیاں نصابی کتاباں۔ صرف پہاڑی زبان وادب نال تعلق رکھن آلیاں ادیباں، شاعراں، محققاں ہور شوقین لوکاں دِیاں طاقاں اُپر اپنی ماں بولی بچ لکھیاں دِیاں کتاباں بھی ہوندیاں ہین۔

برطانیہ تھیں شائع ہون والے پہاڑی زبان دے مشہور موقر رسالے ''چٹکا'' دے ''میلینئم نمبر'' بچ ''سدھراں نے پُھل'' ناں دا مضمون پہاڑی دے نامور ادیب ہور محقق شمس الرّحمان سُن لکھیا ہے، جس بچ اوہ رقمطراز ہین کہ 1993ء تھیں پہلاں پاکستان یا برطانیہ بچ پہاڑی دی کوئی نثری کتاب چھپی دی نہ سی۔ ایہہ صورتِ حال اُس مُلکا دی ہے جتھا سو فی صد پڑھے لکھے دے پہاڑی رہندے ہین۔ ماہڑا اِشارہ برطانیہ دا ہر ہے۔ برطانیہ بچ بسدے پہاڑی سارے پاکستانی ہین، جیہڑے پاکستان دِیاں اسلام آباد، راولپنڈی، جہلم، گُجرات، کھاریاں، مری، ایبٹ آباد، مانسہرہ، ہزارہ، کاغان تہ پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دیاں میرپور، کوٹلی اضلاع دے رہن آلے ہین۔ یورپ خصوصاً برطانیہ بچ اِس ویلے 16 لکھ ایسے لوک رہندے ہین جندی ماں بولی پہاڑی ہے۔ دُنیا دے ہِک انتہائی ترقی یافتہ ملک بلکہ Super Power برطانیہ بچ رہن آلے پہاڑیاں کو کس چیز دی کمی آسی۔ اوہ لندن (ولایت) مانچسٹر، بریڈفورڈ جیاں بنائے دے بڑیاں بڑیاں شہراں دے بسنیک بنن دے بعد بھی جس چیز دی کمی محسوس کر دے ہین اوہ ہے اپنے وطن دی تہُرتی تہ ماں بولی اپنے پیارے تہ سوہنے وطن دی مٹی دی سوندھی سوندھی خوشبو ہور اپنی ماں بولی دی مٹھاس ہور روحانی نشہ اُنہاں واسطے ہِک تحریک بن گیا ہور اِس تحریک سُن اُنہاں کو اپنی پیاری ماں دی بولی بولن ہور اِس بولی بچ لکھن پڑھن دا ہِک غیبی شوق اُبھاریا۔ چنانچہ کُجھاں پہاڑاں دِیاں شیراں تہ پہاڑی ماں دِیاں پُتراں سُن

انٹرنیشنل پہاڑی لڑیسی سوسائٹی IPLS دا قیام عمل نچ آندا تہ نہ صرف برطانیہ England بلکہ ہا لینڈ' آئر لینڈ' ناروے' جرمنی' فن لینڈ' ڈنمارک ہور دؤر براعظم امریکہ نچ بھی اپنیاں شاخاں قائم کیتیاں۔ ''پہاڑی ادبی سنگت'' دے ناں نال اِسدا ہک دفتر میر پور تہ دوّامظفرآباد نچ بھی قائم کیتا گیا ہے۔

انگلینڈ دِیاں دوئیاں صوبیاں دے ہر شہر نچ پہاڑی سرگرم ہو گئے دے ہین تہ اُندیاں کوششاں کو ہر پاسوں پذیرائی حاصل ہو رہئی ہے۔ پہاڑی زبان دے مورخ' محقق تہ شاعر سرجن ڈاکٹر محسن شکیل جیہڑے مظفرآباد میڈکل کالج نچ شعبۂ یورالوجی Urology دے پروفیسر ہین' برطانیہ تھیں پاکستان تکراس اِدارے دی قیادت کرر ہے ہین۔ اِس اِدارے سُن کُجھاں مقامی تہ غیر ملکی پہاڑی دانشوراں تہ ماہرین لسانیات دی مدد نال پہاڑی زبان دے اِملا تہ گرائمر ترتیب دین دا بیڑہ چایا ہے۔ اس سلسلے نچ آر پار مشاورت تہ مصالحت دا سلسلہ جاری ہے۔ کُجھاں اوکڑاں کو چھوڑ کا باقی معاملیاں نچ اتفاق رائے لبھدا۔ انشاء اللہ اِملے والا مسئلہ جلدی حل ہوگیسی۔

جدید انفارمیشن اینڈ ٹیکنالوجی دے دور نچ حالانکہ کتاباں دی اہمیت ہرگز کہٹ نیہہ ہوئی دی تاہم کمپیوٹر ہور کی بورڈ Key Board دے ریکارڈ دے ستعمال دی وجہ نال اَسدی نویں نسل نچ کُتب بنی دا شوق کہٹدا جارہیا ہے۔ اُندی توجہ برقی ابلاغ عامہ دے ذریعے اپنی ماں بولی تہ اِس نچ لکھے جان والے ادب دا ہر موڑن واسطے TV ہک اہم تہ موثر ذریعہ منے گیندا ہے۔ کِسے سچ ہی آکھیا ہے کہ اَسدیاں کہراں نچ دو واشنگ مشیناں موجود ہین۔ ہک کہڑے تہوُن آلی دوجی دماغ تہوُن آلی۔ دماغ تہوُن آلی مشین یعنی TV' اَسدا زبردست برین واش کرسکدی ہے۔ اِسے واسطے کُجھاں پہاڑی دانشوراں برمنگھم انگلینڈ نچ ہک پہاری ٹی وی چینل بھی کھولی آسی۔ اِسدے پروگرام صرف برمنگھم تک ہی محدود آسے۔

اِس نچ اِس چینل دے ڈائریکٹر پرڈویوسر پہاڑی زبان دے ادب' شاعری' موسیقی ہور پہاڑی آرٹ تہ کلچر نال جُڑے دے اصناف تے پروگرام ٹیلی کاسٹ کردے ہین۔ جس دی

وجہ نال اتھا دِیاں پہاڑیاں نِچ اپنی ماں بولی نال محبت کرن ہور اسدے ثقافتی تہ تہذیبی سرمائے کومحفوظ رکھن داشوق پیدا ہو گیا ہے۔

میں پاکستان نِچ کُجھاں نکیاں نال پہاڑی نِچ گل کر کا بڑا خوش ہویاں' جیہڑے انگلینڈ نِچ جمے پلے دے آسے۔

رابطے واسطے علامتی زبان دا استعمال:

ہر سماج تہ ملک نِچ آپسی رابطے واسطے کُجھ ترکیباں تہ علاماتاں ہوندیاں آسیاں تہ اَج تکراُندا نہ صرف اپنی شکل وصورت نِچ استعمال ہورہیا ہے بلکہ '' رابطیاں'' کمیونکیشن Communication واسطے نویں نویں طریقے استعمال ہورہے ہین ہور پرانیاں طور طریقیاں نِچ جدّت پیدا کیتی جارہئی ہے۔

قارئین کرام تُساں کتبیاں' سنگ تراشی' لکڑی اُپر نقاشی تہ کندہ کاری دے بارے نِچ تاریخی تذکریاں نِچ پڑھیا ہوسی۔ کاغذ' قلم' تختی دے عدم تحفظ دے احساس دی وجہ نال پُرانیاں لوکاں اُس ویلے دی مروّجہ زبان دے رسم الخط نِچ پتھراں' چٹاناں' سِلاں' کندھاں اُپر تحریراں لِکھ چھوڑیاں' تاں جے مستقبل نِچ اُس ویلے دے لوک انہاں کو پڑھن تہ قدیم زمانے دے بارے نِچ معلومات حاصل کرسکن۔ اِس قسم دیاں تاریخی تختیاں' کتبے' سنگ مزار' لوح تربت' مجسمے تہ انہاں اُپر تراشی دی تحریراں قدیم مصر' چین' روم' ہندوستان جیاں قدیم تہذیب رکھن آلیاں ملکاں دِیاں تواریخی یادگاراں' عجائب کہراں نِچ اج تکر محفوظ کیتے گئیاں دِیاں ہین۔ قدیم ہندوستان نِچ وادی سندھ دی تہذیب دے آثار اج تک موہنجوداڑو ہور ہڑپہ نِچ موجود ہین۔ ایہہ کمیونی کیشن Communication دے منفرد نمونے ہین۔ بھوج پتراں (اصلی کاغذ) جیہڑا اُو ٹیاں دا چمڑہ ہوندا ہے' شمالی ہندوستان دِیاں جنگلاں تھیں حاصل ہوندا آسا' تے لکھیاں دِیاں تحریراں بھی آثار قدیمہ دِیاں محفوظ مرکزاں نِچ موجود ہین۔

تُساں سُنیا ہوسی پُرانے زمانے نِچ (مغلیہ دور تکر) پیغام یا چِٹھی رسائی دا کم کبوتراں

کولوں بھی کہئنے جُلدا آسا۔ کمیونی کیشن دا ایہہ ذریعہ وی پچھلی صدی تکر موجود آسا۔ تار برقی Telegraphic System پچھلیاں سالاں تکر موجود آسا۔ ہوسکدا اج بھی کُرے نہ کُرے موجود ہووّے۔ چِٹھیاں ٹہُون واسطے چِٹھی رسان ہرکارے تہ ڈاکئے حکومت دی طرفوں تعینات ہوندے آسے۔ زبانی پیغام کھڑے آنے واسطے پیارے تہ خواجہ سرا مقرر آسے۔ معمولی پینڈے تکر چِٹھی، چیز یا سنیہا پہنچنے بچ کئی کئی تہیاڑے لگ گیندے آسے۔

پہاڑی علاقیاں بچ قدیم کمیونی کیشن دا نظام:

قدیم تذکریاں، داستاناں، قصیاں، کہانیاں بچ ایہجیاں ذرائع دا ذکر ٹھہاندا جنہاں کو اسیں کمیونی کیشن دے ذریعے آکھ سکدے ہاں۔

اُچیاں نکیاں یا ماہلیاں ہور پہاڑیاں تے کھل کے ٹہُول بجانا، اُگ بالنا، تہُواں تہنگھانا، ٹین یا دہات دی کوئی چیز کُٹنا، مُٹھا بال کے اِدھر اُدھر ہلانا، شیٹیاں (سیٹّے) مارنا، ڈنڈاں کرنا، رولا کرنا، آلے دینا، رونا، بے مطلب واز اں کڈھنا، بوگ یا بین بجانا، بندوقاں دی سٹ چلانا، پٹانخے یا داروں (بارود) والے گولے پھٹانا، ایہہ رابطے یا مواسلاتی نظام دے سِدھے سادھے ذریعے آسے۔ جس طراں اَج دے دور بچ گڈی تہ ڈیر دی زبان ہارن، سگنل سسٹم، پولیس والے دی سیٹی مارنی، فوجی بینڈ پیغام رسانی دے ذریعے ہین۔ ٹریفک دی ڈیوٹی تے مامور پولیس اہلکار ہتھاں نال کُجھ ایہجے اشارے کردے ہین جس کو صرف ڈرائیور ہی سمجھ سکدے ہین کہ اَگے جانا، رُک جانا، کھبے ٹُرنا، سجے مُڑنا۔ رَتی بتی دا کہہ مطلب ہے؟ اوہ پہاویں کِسے چوراہے تے بلدی ہووّے یا آپریشن تھیٹر دے بوہے تے .... اِسے طراں نیلی بتی کو دِکھ کے دِکھن والے دے چہرے تے خوشی آگیندی ہے۔ ایہہ کوئی زبان نیہہ بلکہ رابطے یا پیغام رسانی دا ہِک ذریعہ ہوندی ہے۔

پہاڑی علاقیاں بچ کِیاّں جے آبادیاں دؤر دؤر کھنڈریاں دیاں ہوندیاں ہین۔ نکیاں تے دو ہِک کہُر، نکے دے پردے ہِک مکان، اگلی ماہلی تے ہِک ٹہارا، تلاں دا ہر کسے سیری جائی ہِک شاندار کوٹھی، میل دو میل دے فاصلے تے دو ترے کہُر .... اِس طراں آبادی

کھلری دی رہندی ہے۔ اِنہاں لوکاں کو آپا بچوں کوئی رابطہ نہ ہوندا آسا۔ سدّن واسطے یا تہ ڈنڈ کرنا یا رولا شور دا سہارا' تاں جے ہمسائے گھمانڈی ڈنڈ کڑیک تہ رولا سُنن تہ اُندی توجہ اُنہاں دا ہر ہو جُلے۔ پہاویں دِن ہووّے یا رات' ٹھُول بجا کا بھی چنگی یا مندی خبر گھمانڈیاں کو دِتے گیندی آسی۔ اِسدا پتہ ٹھُولا دی لکڑ یا تھَپن نال لگدا آسا۔ اگر کوئی مر گیندا تہ نکے اُپر تھُواں تہکھائے گیندا آسا۔ تھُواں دِکھ کا اگلے سمجھ کہندے آسے کہ کوئی مر گیا۔ اگر کوئی بچہ جمدا تہ اگ بال کا اُسدے آس پاس نچنا گانا اِس گل دی علامت منے گیندا آسا کہ کوئی نواں مزمان اِس دُنیا بچ آیا ہے۔ ڈنڈ کلوک تہ ڈنڈ کڑک کرن نال یا ٹھین مارن یا مُٹھے بال کا ہلانے دا مطلب اگلا بندہ ایہہ سمجھدا آسا کہ گھمانڈی کِسے آوارہ جنگلی جانور تھیں ہوشیار تہ خبر دار رہن واسطے آکھ رہیا ہے' جیہڑا کسی لنگھ کا اُندے محلے یا پتی دا ہر آ رہیا ہے۔ شیٹیاں مارنیاں تہ چینکاں دا مطلب بھی لگ بھگ ایہوئی ہوندا آسا۔ اَج کل ہک کمرے تھیں دُوّے کمرے تکر موبائل فون استعمال ہوندا ہے۔

ایہہ کمیونی کیشن دے بالکل سوکھے ذریعے آسے' جنہاں دا ورتن عام طور پہاڑی لوک کردے آسے۔ کِیاّں جے اُنہاں کو اُندی جغرافیائی پوزیشن ہی سب ہاڑے کیتے پُر مجبور کر دی آسی۔ اِس تھیں تُساں کو اندازہ ہو گیا ہوسی کہ پہاڑی لوک پسماندگی دے باوجود پہاویں جے اپنی زبان دا استعمال تحریری یا تقریری طور نہ کر سکدے آسے۔ مگر اُنہاں کول رابطے دے فطری ذریعے ہمیشہ موجود رہے تہ اوہ بھی ترقی یافتہ قوماں تہ قبیلیاں نال نال اِس منزل تک پہچے' مگر مُشکل حالاتاں تہ اوکڑاں بچ بھی پہاڑیاں اپنی پیاری ماں بولی دا پلو نیہہ چھوڑیا بلکہ مضبوطی نال اس دا لڑ کو پکڑ کا رکھیا۔

پہاڑی لوک ادب:

لوک ادب اُس ثقافتی ورثے دا حصہ منے گیندا ہے جیہڑا نہ تہ کسے دوئی بولی بچ مُنتقل ہو کا اپنے قبیلے کو محفوظ کر سکدا تہ نہ اس کو اُس مخصوص ماحول تھیں کنی کر کا دِکھیا جُل سکدا' بلکہ ایہہ اپنی جائے پیدائش محل وقوع مقامیت نال ہمیشہ جُڑیا رہندا ہے۔ یونانی لوک ادب دا ماخذ یونان آسا تہ اُندیاں لوک روایتاں اَج بھی اپنے ماحول تہ مقام نال جُڑیاں دیاں ہین۔ ایلیڈ اوڈیسی

دا بطال Beatles صرف اُسے سماج' ماحول تہ منظر نال مطابقت رکھدا ہے۔ کسے ہور مُلک وچ ماسوائے کشمیر دے Beatles یا بطال دا تصور بالکل بھی نیہہ۔ Beatle یا بطال اگر سمجھنے ہوون تہ اتھاں دیاں پہاڑیاں کو دِکھ گِھنو۔

پہاڑی دا لوک ادب اگر کُرے کسے ہور سماجی اکائی دا ہر کشش رکھدا ہے تہ اوہ پنجابی ہے۔ کِیاں جے اگر پنجابی کوئی لوک گیت گاندے ہین تہ پہاڑیاں دیاں ٹُھڈاں پُر اوہ بول اپنے آپ آ گیندے ہین۔ انہاں وچ ہک لوک گیت ماہیا ہے' جیہڑا لفظ تہ پنجابی زبان دا ہے' مگر جس پرندے نال ایہہ منسوب ہے اوہ پہاڑاں وچ ہوندا ہے تہ ہمیشہ بوٹے دی کھلی ڈاہلی نال لمی چُنج نال پتہ نیہہ کہہ چگدا رہندا ہے تہ اِسدا سر تہ کلغی ہمیشہ اُبھراں دا ہر یعنی اسمانا دا ہر ہوندی ہے۔

پنجابی اگر پہا نگڑہ کھیڈ دے ہین تہ پہاڑیاں دا مضبوط تہ سڈول جسم اپنے آپوں تھرکنا شروع کر گِھندا ہے۔

☆☆☆

نوٹ: پہاڑی فوک لور (لوک ادب) تہ کلاسیکی ادب دا ذکر ہک الگ باب وچ اگا چل ہو ہوسی۔

پہاڑی رسم الخط ہور اِملا تے چھڑی دی بحث:

پہاڑی دُنیا دی پہلی تہ کہلی زبان نیہہ جسدا اج کوئی رسم الخط نیہہ۔ اِسدے ابتدائی رسم الخط دے حوالے نال اِس اہم مسئلے تے ریاست جموں وکشمیر بچ (سرحد دے آر پار) سنجیدہ بحث چھڑی دی ہے تہ پہاڑی زبان دِیاں ریسرچ سکالراں تہ زباناں دِیاں ماہراں سُن پہاڑی زبان دے رسم الخط دی عدم موجودگی کومحسوس کر دیاں ہوئیاں تحقیقی مقالے (برائے ایم فِل) ہور مضامین بھی لکھے دے ہین؛ جنہاں بچ انہاں عالماں مفید مشورے بھی دِتے دے ہین تہ کُجھ گلاں نا قابل قبول بھی ہین۔ حالانکہ انہاں بچ وزن موجود ہے مگر ایہہ قبل از وقت ہین۔ پہاڑی دا ابتدائی قدیم ترین رسم الخط شاردا لپی، ٹاکری، لُنڈا وغیرہ آسا۔ ایہہ گلاں دہرائے دی ضرورت نیہہ۔ کیاں جے نہ صرف پہاڑی بچ لکھیاں گیاں دِیاں تحقیقی کتاباں بچ اِسدا ذکر بار بار آندا ہے بلکہ برصغیر دِیاں دوئیاں زباناں مثلاً اُردو تہ پنجابی دِیاں کتاباں بچ بھی ایہوئی گلاں بار بار دُہرائے گیاں دِیاں ہین۔ مگر اِس ویلے اسیں پہاڑی دے ماضی تہ مستقبل تے تحقیق کر رہے ہاں۔

ٹھیک ہے......اج تھیں ہزار دو ہزار یا پنج ہزار سال پہلاں پہاڑی دا شاردا رسم الخط آسا، جیہڑا کھبے تھیں سجے سنسکرت یا دیوناگری دی طراں لکھیا جُلدا آسا تہ اِسدے حروف چالیاں تھیں زیادہ آسے۔

فر پہاویں اوہ بُدھ مت دا زوال آسا یا سنسکرت دا عروج کہ رسم الخط دے غیب ہون نال ہی اِس بچ لکھا پڑھی دا سلسلہ بھی ختم ہو گیا تہ اج تک نہ ایہہ تصوّر رجیندا ہو سکیا تہ نہ اِسدے احیائے نو دی کوئی کوشش کیتے گئی؛ جسدے نتیجے بچ اِس زبان بچ نہ تہ کوئی ادب تصنیف ہویا تہ نہ ہور کوئی علمی یا تحقیقی کم ہویا۔ جنہاں علاقیاں بچ ایہہ زبان بولے گیندی آسی۔ اِتھا دے لوک انتہائی پسماندہ تہ ناخواندہ رہے تہ تخلیقی شعور ہور صلاحیت دے باوجود اوہ نہ تہ کُجھ لکھ سکے نہ پڑھ سکے۔ جنہاں پہاڑاں دی کوکھ بچ غریبی، بے کاری، بُھکھ، بیماریاں، آفات سماوی دی مار، ظلم تہ بربریت پلدی ہووّے، اُتھاں بولی صرف بولی دی حد تک رہندی ہے زبان نیہہ بن سکدی۔

بولی جیہڑی فقط Communication دا ہک ذریعہ ہوندی ہے۔ سماجی اختلاط Social Interaction ہور معاہدہ عمرانی یا Social Contact تھیوری دی پاسداری دا سب تھیں بڑا وسیلہ زبان منے گیندی ہے۔ژان ژاک روسو JEAN ROUSSEAU دے نظریئے دے مطابق حیواناں دی طراں انساناں دِیاں بولیاں بھی کئی کئی ہوندیاں ہین؛ مگر انسان کو اشرف المخلوقات ہور حیوانِ ناطق دا درجہ ملیا ہے۔ایہہ اپنی بولی کو مختلف ادوار بچ ترقی دیندا رہیا۔مختلف علوم بچ سائنسی ترقی دی بدولت زبان دے شعبے بچ قابل تعریف تہ حیرت انگیز ترقی ہوئی ہے؛ مگر پہاڑی بولی بولن والیاں دی بےبسی تہ بےحسی دی وجہ نال جیہڑی اُندی ہک مجبوری آسی۔ اج تک اسیں کوئی متبادل رسم الخط تے متفق نہ ہو سکے دے۔ جہالت دا دور ختم ہو گیا ہے۔اج پہاڑیاں دِیاں بستیاں علم و دانش دی روشنی نال فرمنور ہو گیاں دیاں ہین۔خواندگی دی شرح بچ زبردست باہدے ہور اجتاعی ترقی ہور خصوصاً تخلیقی شعور بچ باہدے نال ''ماں بولی'' دے کلاسیکی ادب ہور گم گشتہ تاریخ دی لوڑ از سرنو شروع ہو گئی دی ہے۔اج دے مہذب سماج بچ قومی سنجان ہور شناخت لازمی سمجھے جُلدی ہے؛ جسدے نتیجے بچ ہر پڑھیا لکھیا دا تہ تخلیقی ذہن دا مالک بندہ اپنا ماضی الضمیر تہ اپنے دماغ بچ جمع کیتے دے علمی ذخیرے کو بنی نوع انسان تکر پُہچائے واسطے بولے تھیں علاوہ لکھنا ضروری سمجھدا ہے۔اِس واسطے ادب اُس زمانے بچ مروج ہر اُس زبان بچ لکھدا ہے؛ جیہڑی لکھنی تہ پڑھنی سہل ہووے۔اکثر لوک اپنی مادری زبان چھوڑ کا دوئی کسے ترقی یافتہ بولی دا سہارا کہندے ہین۔حالانکہ ایہہ کوئی بڑی گل یا ممنوع چیز نیہہ مگر جیہڑی گل اسیں اپنی ماں بولی بچ بیان کر سکدے ہاں؛ اوہ دوئی بولی بچ نیہہ کر سکدے۔اللہ تعالیٰ سُن قرآن دا نزول اپنے رسول کریم ﷺ دی بولی عربی بچ کیتا؛ جیہڑی رسول اللہ ﷺ دی ماں بولی آسی تہ اِسے بولی بچ آنحضرت ﷺ سُن قرآن شریف اَن پڑھ تہ جاہل عربیاں اگدے رکھیا؛ جیہڑ اسِد ھا اُندیاں دِلاں بچ لہہ گیا تہ اُندی نجات دا سبب بنیا۔

خواندگی بچ بتدریج باہدے نال نال پہاڑی بچ لکھن پڑھن دا سلسلہ شروع ہویا۔سرحد دے اِس پاسے اِس زبان کو شاہ مکھی بچ لکھنے دا سلسلہ شروع ہویا۔

رسم الخط تہ اِملا دے معاملے کوثانوی مسئلہ قرار دے کا پہاڑی ادیباں اوہی رسم الخط تہ اِملا اپنایا جیہڑا پنجابی تہ پہاڑی کلاسیکی ادب دا رسم الخط آسا ہور اوہ رسم الخط برصغیر بچ فارسی تہ اُردو تھیں حاصل کیتا دا آسا۔ اتھاں ہک ضروری گل دی وضاحت کرنا لازمی ہے کہ ہندوستان بچ اسلام دی آمد تھیں پہلاں عام زبان سنسکرت آسی جیہڑی لاتعداد لہجیاں اُپر اثر انداز آسی۔ ایہہ لہجے ہندآریائی زباناں دے لہجے آسے تہ بولن والے خالص (نِچھ) ہندو یا دوئیاں ذیل فرقیاں دے لوک آسے۔ اسلام دی آمد نال اِس مُلکا بچ عربی پہنچی' فر عبرانی فر فارسی تہ جنہاں لوکاں اسلام قبول کیتا اُنہاں عربی تہ فارسی کوترجیح دِتی۔ رسم الخط بھی قدرتی انہاں دوّاں زباناں دا قبول کیتے گیا۔ سنسکرت تہ زوال پذیرائی ہوگئی کِیاں جے ایہہ زبان خالی مذہبی زبان بن گئی دی آسی تہ جیہڑی زبان مذہبی معاملیاں واسطے مستعمل ہووّے' اوہ عام عوامی زندگی بچ مُچ مُدّت تکر جیندی نیہہ رہ سکدی۔ نتیجتاً عربی عام بول چال دی زبان نیہہ بن سکی تہ ایہہ درجہ فارسی کومل گیا' جیہڑ ادہلی تہ لاہور دِیاں درباراں دی درباری یا سرکاری زبان بن گئی تہ فِر بلیں بلیں گردش لیل ونہار نال نال ایہہ زبان بھی مدرسیاں تہ علمی کہرانیاں دی زبان بن کا رہ گئی تہ ہک مقبول عام لشکری زبان ''اُردو'' دے ناں نال وجود بچ آ گئی۔ ایہہ زبان ہِکی راتیں وجود بچ نیہہ آئی بلکہ اِسکو بھی کئی سال لگ گئے۔ اِس زبان دے رسم الخط واسطے فارسی دا انتخاب کیتا گیا' جیہڑ اابتدائی دور بچ مقبول ہویا۔ اِس رسم الخط بچ فارسی دے حروف تہ علامتاں کئیاں سالاں تکر موجود رہیاں۔ جدکہ فِر اِس بچ ہندی تہ ہندوستانی زباناں دے حروف تہ لہجے ہور تلفظ آندے گئے جس نال ایہہ زبان ترقی کردی رہئی تہ اِسکو ہندوستانی بھی آکھے گین لگیا۔ ڈاکٹر پروفیسر نریش سُن جیہڑے پنجاب یونیورسٹی ہور بھاشا وبھاگ دے صدر تہ سیکریٹری بھی رہے۔ اُردو کو ہندوستانی لکھیا ہے۔ کِیاّں جے اِس زبان کو ہر ہندوستانی بلالحاظ مذہب وملت' رنگ ونسل ہور فرقہ چنگی طراں بول ہور سمجھ سکدا ہے۔

اِسدی مقبولیت اِسدے رسم الخط نال نیہہ بلکہ مختلف تہذیباں تہ مذہباں نال جُڑیاں دِیاں روایتاں ہور الفاظ دا مرکب ذخیرہ ہور ہر ہندوستانی زبان دِیاں لفظاں دی آمیزش ہور

مٹھی شاعری نال وابستہ ہے۔ ہندوستان دی مجموعی آبادی دا ۵۱ ے فیصد حصہ اس مٹھی زبان کو سمجھ سکدا ہے تہ بول بھی سکدا ہے۔ ایہہ گل بکھری ہے کہ صرف بارہ تھیں دس کروڑ لوک اِس زبان بچ لکھ پڑھ سکدے ہین، جسدی وجہ اِسدا ''شاہ مکھی'' رسم الخط ہے۔ اِس رسم الخط کو ''شاہ مکھی'' کیاں آکھے گیندا؟ اِسدی کسے بھی جائی کوئی وضاحت نیہہ۔ بلکہ شاید لفظ شاہ دا سابقہ اس نال اس واسطے لائے گیا دا ہے کہ فارسی بادشاہواں دی درباری زبان رہئی ہے ہور فارسی یا عربی دا کوئی ناں غیر مسلمان واسطے نا قابل قبول آسا۔ لہٰذا پنجابی دے مذہبی رسم الخط ''گورمکھی'' نال نال فارسی رسم الخط کو ''شاہ مکھی'' ناں رکھیا گیا۔

پنجابی زبان دیاں مسلمان شاعراں تہ ادیباں سُن ''شاہ مکھی'' رسم الخط اپنا رکھیدا۔ جدکہ غیر مسلم شاعراں خصوصاً سکھ (خالصہ) طبقے سُن گورمکھی ہندو پنجابی کو دیوناگری بچ لکھدے ہین۔ حالانکہ ریاست پنجاب دے دستور دے مطابق گورمکھی دسمیں جماعت تک لازمی زبان قرار دِتے گئی ہے۔

1947ء ملک دے بٹوارے تک پنجاب بچ غیر مسلم ادیب تہ شاعر بھی شاہ مکھی بچ لکھدے رہے۔ 1930ء دے آس پاس ہندوستان بچ ہک بے چینی دی لہر جئی پھیل گئی۔ ملک دی تقسیم دِیاں گلاں ہون لگیاں۔ فرقہ ورانہ ماحول خراب ہون لگیا۔ آپسی منافرت دی ہوا چُھلن لگی، دوریاں بدھن لگیاں۔ اِس ماحول دا اثر زباناں پُر بھی پئے گیا۔ اُردو زبان تہ شاہ مُکھی رسم الخط اُپر مسلمان ہون دا لیبل لگ گیا تہ نعرہ لگن لگیا ''اُردو ہور شاہ مکھی کو ہندوستان سے جلاوطن کرو''۔ اُس ویلے تکر پنجاب تہ دہلی دے سارے غیر مسلم پبلشر ہور تاجران کُتب آسے۔ اوہ پنجابی تہ اُردو کتاباں شاہ مُکھی بچ چھاپدے آسے تہ ہر مذہب دے لوک ایہہ کتاباں مُل رکھندے تہ پڑھدے آسے۔ تقسیم نال اسدا سانجھا ثقافتی ورثہ سب تھیں زیادہ متاثر ہویا۔ 1970ء بچ جد میں جالندھر گیاں تہ کُجھاں پبلشراں تہ کتاباں دیاں تاجراں دِیاں ہٹیاں تے بھی گیاں۔ مکو اتھا ایہہ دِکھ کا بڑی خوشی ہوئی کہ کئیاں ہٹیاں اُپر پنجابی دِیاں شاہ مُکھی سکرپٹ والیاں کتاباں لڑھکدیاں آسیاں۔ میں ہٹی دے مالک کلیان سنگھ کو پچھیا کہ ایہہ کتاباں اِتھوں کوئی خریدا بھی ہے۔ سردار جی مایوسی دا اظہار کیتا تہ آکھن لگا ''بہت گھٹ، نہ ہون دے برابر۔ پنڈاں وچوں کوئی بُزرگ

ہندو سِکھ یا مسلمان آندا ہے تہ لے جاندے ہین۔'' کُجھ نو دس کتاباں میں خرید رکھدیاں۔ بُک سیلرسُن قیمت اوہی رکھدی جیہڑی اُنہاں تے لکھی دی آسی۔ کُل ملا کا ے روپے بنے۔ کتاباں دے ناں ہین ''احوال الآخرت' سوہنی مہیوال' سی حرفی' محمد بوٹا' سخن بابا بُھلے شاہ''۔

سردار جی آکھیا کہ 1967ء بچ اُندے پتا جی (سنت سنگھ دے پتر) لاہور تہ حسن ابدال گئے سن تہ دو سو کتاباں دے آرڈر رکھن کا آئے سن' مگر ڈاک خرچے دی وجہ نال کتاباں نیہہ پہنچ سکے۔

پاکستانی پنجاب بچ اج پنجابی زبان شاہ مکھی رسم الخط بچ لکھے پڑھے گیندی ہے۔ مگر پنجاب یونیورسٹی لاہور سُن ''شاہ مکھی'' دا ہک شعبہ بھی قائم کیتا ہے' جیہڑا اوارث شاہ دے ناں نال جانے گیندا ہے۔

پہاڑی لوک بھی ایہوئی کتاباں بڑے شوق نال پڑھدے رہندے آسے' جیہڑیاں پنجابی ناشراں چھاپیاں دِیاں ہوندیاں آسیاں۔ پنجابی تہ پہاڑی دا فرق سمجھے بغیر لوک ایہہ کتاباں اِس واسطے پڑھدے آسے کہ اوہ اس زبان کو چنگی طراں لِکھ تہ بول سکدے آسے۔ اِس واسطے ماہرین لسانیات دا ایہہ دعویٰ کہ پنجابی تہ پہاڑی پہئیناں پہئیناں ہین' سچ لگدا ہے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ دی تصنیف ''سفر العشق'' موسوم بہ ''سیف الملوک'' واحد مثنوی ہے جس کو پہاڑی لوک سب تھیں زیادہ پڑھدے ہور سُندے آسے۔ پہاڑی لوک ''سیف الملوک'' کو پہاڑی مثنوی آکھدے ہین جدکہ پنجابی اِسکو پنجابی آکھدے ہین جدکہ پنجابی تہ پہاڑی ادیباں' محققاں تہ ماہرینِ لسانیات دا متفقہ فیصلہ ایہہ ہے کہ میاں محمد بخشؒ دِیاں ساریاں کتاباں بچوں صرف سیف الملوک ''پہاڑی'' بچ ہے۔ اِس مشہور مثنوی دا رسم الخط بھی ''شاہ مکھی'' ہے۔ پنجابی دِیاں قدیم شاعراں بابا فرید' صوفی شاعر سلطان باہو' بابا بُھلے شاہ' وارث شاہ' احمد یار' قادر یار' ہاشم شاہ' میاں محمد بوٹا' مولوی غلام رسول عالپوری' دائم اقبال دائم' بابو کرم الدین امرتسری ہور گاموں خان' امیر خسرو ہور بابا گورونانک تھیں علاوہ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی شعبہ ایم فل برائے پاکستانی زبانیں کورس کوڈ 2724 یونٹ 1 تا 9 بچ ڈاکٹر انعام الحق جاوید سن جنھاں پنجابی شاعراں دے نال تحریر کیتے دے ہین' اُنہاں بچ میاں محمد بخشؒ بھی شامل

ہین تہ انہاں ''سیف الملوک'' کو پنجابی شاعری نچ شمار کیتا ہے۔ پنجابی زبان دِیاں دوئیاں مثنویاں دا ذکر علاقائی Dialect نچ معمولی جے پھیر فرق نال واضح کیتا ہے۔ جس نال ظاہر ہوندا ہے کہ پہاڑی تہ پنجابی الفاظ دا تقریباً 40 فی صد ذخیرہ سانجھا ہے۔ کُجھ مثالاں ''مشتے نمونہ از خروارے'':

اُردو	پنجابی	پراکرت	پہاڑی	کشمیری
اونچا	اُچا	اُچ	اُچا	تھود
بھوک	پُھکھ	پُھکھ	پُھکھ	بوچھ
پوُت	پُت	پُت	پوت	نیچو
دودھ	دُدھ	دُدھ	دُدھ	دودہہ
میٹھا	مِٹھا	مِٹھا	مِٹھا	مودر
پانی	پانی	پانی	پانی	آب
آگ	اَگ	اَگ	اَگ	ژونگ
چچا	چاچا	چاچا	چاچا	پیتر
مچھر	مچھر	ماچھر	مچھر	موہ
سچ	سچ	سچ (سانچ)	سچ	پوز
بیچنا	ویچنا	بیچنا	بیچنا	کنُن
بال	وال	بال	بال	وال،مَس
بکاؤ	وکاؤ	بکاؤ	بکاؤ	
بسنا	وسنا	وسنا	بسنا/بسنا	روزن

کشمیری الفاظ جیہڑے پہاڑی لوک استعمال کردے ہین:

کھوسی لد،لقوہ لد، تپالی جوگا، مرض لد، مرے جوگا، جان مرگ، اپر چھٹ، نحوست لد وغیرہ۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید دی تحقیقی دے مطابق فارسی دے بے شمار الفاظ بھی پنجابی نچ رائج ہین (مغربی پنجابی تہ پہاڑی نچ)۔ جِیّاں آزمودہ، امام، امامت، انب، انجیر، انگور، اوزار، بانگ،

پابند' پرہیز' پریشان' پیدائش' پیر' مرید' پیری' پیغمبر' جناب' چابک' چادر' چارہ' چاقو' چربی' چوراہا' خاک' خانہ' خدا' خوراک' داغ' دانا' دانہ' دفتر' دیدار' روزی' زعفران' سبز' سپاہی' سمندر' کمان' قیمہ' گناہ' گورا' ہوش' یار' یارانہ' یخنی وغیرہ وغیرہ۔

ترکی زبان دے الفاظ جیہڑے پہاڑی بچ رائج ہین:

شاگرد' بہادر' سلوار' قابو' قینچی' چاقو' چلمچی' جُراب' طمانچہ' توپ' بازار' لاش' خان' بیگم' باجی' بی بی' کاشک وغیرہ۔

یونانی الفاظ جیہڑے اُسیں تھوڑے جئے فرق پھیر نال (تلفظ بدل کا) بولدے ہاں:

پہاڑی	یونانی
قانون/کنون	کانانوس
دفتر	ڈیفتھیرا
صوفی	سوفوس
بلغم	بھیلگم
کفن	کافینوس

پہاڑی/پنجابی/پرتگیزی دے تھوڑے جئے پھیر فرق نال سانجھے الفاظ:

پہاڑی/پنجابی	پُرتگیزی
کاجو	کاجو
تماکوں	تمباکو
گوبھی	گوبھی
الماری	الماری
بالٹی	بالٹی
چابی	چابی
انچار	اچار

پیپا	پیپا
انگریز	انگریز
کپتان	کپتان
میز	میز
پادری	پادری
گرجا	گرجا
تولیہ	تولیہ
بلٹی	بلٹی
بمبا	بمبا
لیلام/نیلام	نیلام
کمرہ	کمرہ
پیسہ	پیسہ

عربی دے کُجھ الفاظ جیہڑے پہاڑی زبان نچ بھی ہین:

کتاب، مال، رب، رزق، علم، توبہ، شفاء، قوم، آخرت، ندامت، خیر، غلام، فضل، حکیم، خادم، قسط، حاکم، صادق، وکیل، حق، موت، عذاب، نفس، صبر، عمل، لعنت، ظلم، صاحب، شہید، جُرم، خوف، دُنیا، توکل وغیرہ وغیرہ۔

اِسے طراں انگریزی زبان دے سینکڑے الفاظ بھی پہاڑی نِچ بذریعہ پنجابی اَساں تِکر پُہچے۔ مثلاً ڈاکٹر، ہسپتال، ٹکٹ، انجن، پمپ، سائیکل، ریڈیو، ٹیلی ویژن، سنیما، فلم، ایکسرے، ٹیسٹ، سکول، یونیورسٹی، کالج، موبائل، کمپیوٹر، لیپ ٹاپ، کی بورڈ، الٹرا ساؤنڈ، الٹرا سونوگرافی، سرجن، آپریشن، ریل، جوس وغیرہ۔

مصنف دا آکھنا ہے کہ اِسی طراں دے ہزاراں الفاظ پنجابی تھیں پہاڑی، پوٹھواری، ہندکو، سرائیکی ہور اُردو نچ منتقل ہوئے دے ہین۔ اُردو آپ لشکری زبان ہے۔ اِس نچ دُنیا

دِیاں نِکیاں بڑیاں 37 زباناں دے الفاظ ہین تہ انہاں نِچ روز بابدا بھی ہور ہیا ہے۔

قدیم کلاسیکی زباناں دے علاوہ ہندوستان دِیاں 15 علاقائی زباناں اپنا بکھرلا رسم الخط رکھدیاں ہین۔ انہاں نِچ پنجابی زبان بھی شامل ہے۔ لداخی دا بھی اپنا الگ رسم الخط ہے۔ اُردو، مغربی پنجابی، پشتو، سندھی، بلوچی ہور پہاڑی نستعلیق نِچ لکھے گیندیاں ہین، جسدا ماخذ دراصل فارسی ہے۔

پنجابی یا پہاڑی دِیاں کہنہ مشق تہ کلاسیکل ادب دِیاں معروف تخلیق کاراں بچوں کسے بھی اَجا تک ایہہ گل نیہہ آکھی کہ پہاڑی دا ہک نوّاں یاپُرانا رسم الخط بنانا چاہیدا۔ نہ اُنہاں اِس گل دی خواہش دا کدے اظہار کیتا۔ کیاں جے ایہہ بے حد مشکل کم ہے ہور اِس واسطے اَساں کو ہزاراں سال پچھا گینا پیسی۔ نالے کوئی ہور رسم الخط اپنان نال اِس زبان کو کوئی فائدہ بھی نہ ہوسی۔ پہاڑی دا موجودہ رسم الخط شاہ مکھی یا نستعلیق لوکاں دیاں دِلاں نِچ اِس طراں پیوست ہویا دا ہے کہ اِسکو کڈھ کا کوئی ہور لپی اِس جائی استعمال کرنی، ایہہ نہ کوئی منسی ہور نہ ہی ایہہ لازم ہے۔ نستعلیق نِچ اَسیں پہاڑی، اُردو، فارسی، کشمیری، شینا ہور مغربی پنجابی پہلاں تھیں ہی لکھ رہے ہاں تہ لوک اِس نال پہلے تھیں ہی مانوس ہین۔ البتہ علامتاں تہ کُجھاں مصوتیاں ہور اوازاں تھیں علاوہ حروف دی شمولیت نال الفاظ دی ہئیت دِیاں مشکلاں تہ رُکاوٹاں دوُر ہوگیسن۔ اِس عمل نال اِسدے موجودہ اِملے نِچ کُجھ فرق ضرور آسی مگر اوہ بھی گِنے چُنے دِیاں لفظاں دی ہئیت بدل گیسی۔

اپنے ہکی مقالے نِچ پہاڑی دے معروف تہ کہنہ مشق ادیب تہ محقق میاں کریم اللہ قریشی لکھدے ہین:

> ''ہک پاسے اِس زبان نِچ انگریزی، اُردو ہور دوئیاں زباناں دے الفاظ اپنی جا بنا رہے ہین جدکہ دُوّے پاسے ایہہ خود مستعار (دھارے) رسم الخط دے زیرِ اثر اپنے ہی لفظاں کو تبدیل کر رہئی ہے یا فرترک کر رہئی ہے۔ پہاڑی زبان دے رسم الخط دے معاملے نِچ اِس ویلے اوہ مشکلاں پیش ہین جیہڑیاں کدے فارسی کو عربی رسم الخط دے استعمال نال پیش آسیاں۔''

میاں کریم اللہ قریشی جیہڑے پہاڑی رسم الخط دے حوالے نال اِس نظریئے دے ہِک کٹر حامی یا وکیل منے جُلدے ہین کہ پہاڑی زبان واسطے ہِک بکھرلے رسم الخط دا ہونا ضروری ہے۔ اپنے مقالے ''پہاڑی رسم الخط دا دھارا رسم الخط ہور اِسدیاں دشواریاں'' بچ اوہ رقمطراز ہین:

''فارسی دے ناں سُن اپنی زبان دِیاں اوازاں دے صحیح تلفظ واسطے اِس بچ ٹ ر ڈ ر ز ہور ہائے دے حرفاں دے باہدے نال اُردو رسم الخط بنا رکھیدا۔ اِس اعتبار نال پہاڑی دے موجوہ رسم الخط کو اُردو رسم الخط بھی آکھیا جُلدا ہے' رکیاں جے اِس بچ عربی' فارسی ہور اُردو ترواں زباناں دے سارے حروف شامل ہین۔'' [۱]

ڈاکٹر گیان چند جین اپنی تصنیف ''لسانی مطالعے'' بچ مشترکہ رسم الخط دے زیرِ عنوان بچ اُردو رسم الخط دے حوالے نال لکھدے ہین:

''اُردو رسم الخط میں کچھ لکھا جائے تو اسی صورت میں صحیح پڑھا جا سکتا ہے جب کہ ہم پہلے سے اِس تلفظ اور مفہوم کو جانتے ہوں۔ اِس کے معنی یہ ہیں کہ یہ رسم الخط اہلِ زبان ہی کے مصرف کا ہے۔ دوسری زبان والا اگر محض کتاب کی مدد سے اُردو سیکھے تو تلفظ کے معاملے میں کیا کیا گل نہ کھلائے گا۔ [۲]

میاں کریم اللہ قریشی سُن اپنے مقالے بچ ہِک ہور ماہرِ لسانیات خواجہ محمد صدیق دے خیال دا حوالہ دیندیاں ہویاں لکھدے ہین' جیہڑا اُردو ہور لاطنی رسم الخط دے موضوع تے فاضل مصنف نے پیش کیتا ہے:

''دُنیا دی کسے بھی زبان دا رسم الخط ایہجا نیہہ کہ اُسکو ہر لحاظ تھیں مکمل ہور نقائیص تھیں پاک سمجھیا جُلے' رکیاں جے اہلِ زبان سُن ایہہ رسم الخط اُس ویلے واضع کیتا آسا جدا اوہ موجودہ تہذیب وتمدن ہور ترقی تھیں کوساں دوُر

[۱]......شیرازہ (پہاڑی)' جلد:۳۳' شمارہ:۲۔ا' برائے سال:۲۰۱۱ء

[۲]......شیرازہ (پہاڑی)' جلد:۳۳' شمارہ:۲۔ا' برائے سال:۲۰۱۱ء' ص:۱۴

آسے ہور انہاں کو اپنے رسم الخط دے جُملہ عیوب ومحاسن تے غور کیتے د
اخیال بھی نہ آسکدا آسا۔ جد اُنہاں سُن ترقی دِیاں منزلاں طے کر، کہد یاں
تاں جُل کا اُنہاں کومحسوس ہویا جے اُندا رسم متعدد حیثیتاں نال ناقص ہے۔
اہلِ یورپ اپنے رسم الخط دے تعائین کو بخوبی جاندے ہین۔ جد کہ اِس بچ
تغیر وتبدّل کرنا مناسب نیہہ سمجھدے۔''[1]

اِتھا میں میاں کریم اللہ قریشی دے مقالے ''پہاڑی زبان دا دھارا رسم الخط ہور اِسدیاں دُشواریاں'' بچ ہک ہور ماہرلسانیاں وارث سرہندی دے مضمون'' قواعد املا کی باعث'' دے حوالے نال ایہہ اقتباس نقل کرنا ضروری سمجھداں جس بچ مصنف سُن رسم الخط ہور قواعد وضوابط (گرامر) اُپر زبان کوترجیح دِتی ہے:

''کسی زبان میں قواعد وقیاس کی اتنی اہمیت نہیں ہوتی جتنی رواج اور چلن
کی۔ یہاں رائج الوقت سکہ ہی چلتا ہے۔ یوں بھی کوئی زبان قواعد کی تابع
نہیں ہوتی، بلکہ قواعد زبان کے تابع ہوتی ہے۔ کیونکہ ہر زبان کی تعبیر
وترکیب میں قواعد کا کوئی دخل نہیں ہوتا۔ اِسی لئے کوئی زبان قواعد کی مدد سے
معرض وجود میں نہیں آتی۔ زبان کا نشر وارتقاء ایک غیر شعوری عمل ہے۔ جبکہ
قواعد کی تدوین ایک شعوری کوشش ہے۔ یہی وجہ ہے کہ زبان پہلے بنتی ہے
اور بعد میں زبان کے عام رُجحان اور چلن کے مطابق کچھ قاعدے واضع
کر لئے جاتے ہیں۔ دُنیا کی کسی بھی زبان سے یہ مثال پیش نہیں کی جاسکتی
کہ پہلے قواعد واضع ہوئے ہوں اور اُن کے مطابق زبان بنائی گئی ہو۔ اُسکے
برعکس دُنیا کی ایسی صدہا زبانوں یا بولیوں کی مثال پیش کی جاسکتی ہے، جن
کے قواعد مدون نہیں اور وہ برابر ترقی کرتی چلی جارہی ہیں۔ چونکہ زبان کسی
خودساختہ قاعدے کی پوری طرح پابند نہیں ہوتی۔ اِس لئے ہر زبان میں

[1]......شیرازہ (پہاڑی)، جلد:۳۳، شمارہ:۲۔اُبرائے سال:۲۰۱۱ء، ص:۲۵

قاعدے سے استثنٰی مثالیں مل جاتی ہیں اور ماہرین زبان وقواعد رواج کو

قیاس اوراہلِ زبان کے روزمرہ کےقواعد پرترجیح پرمجبور ہیں۔'' [1]

قریشی صاحب اپنے مقالے بچ تضادات دے شکار دِسدے ہین۔اوہ لکھدے ہین کہ مستعاررسم الخط خواہ کسے بھی زبان دا ہووّے' زبان واسطے مشکلاں پیدا کردا ہے۔اُردو اتنی ترقی یافتہ ہونے دے بعد بھی رسم الخط دے معاملے بچ اکثر اُساتذہ دے ہاں زیرِ بحث رہندی ہے ہور اِس دے رسم الخط ہور حروف تہجی بچ اجاں بھی کئی ماہرین دے مطابق ترمیم ہور باہدے دی گنجائش بلکہ ضرورت ہے۔کیاں جے بعض لفظاں دی ادائیگی بچ تحریروتکلم دا تضاد زیرِ بحث آہی گیندا ہے۔

ایہہ قریشی صاحب دِیاں ''رسم الخط''خصوصاً پہاڑی رسم الخط دے بارے بچ خیالات دا جواب ہے۔اُردو زبان دی عمر چوّاں پروں پنج سوسالاں دے درمیان ہے۔اِسدا اپنا کوئی رسم الخط نیہہ۔اِسدے باوجود ایہہ زندہ ہے ہور ترقی کر رہئی ہے۔اس بچ اِملا دے حوالے نال بڑیاں بڑیاں بحثاں ہوئیاں' کانفرنساں منعقد کیتے گئیاں' واضع اصطلاحات ہور املا نویسی تے بین الاقوامی سطح دے سیمنار ہوئے' مگر اُندا کے نتیجہ نکلیا۔

اِملا نویسی دے سلسلے بچ نویاں نویاں سفارشاں کیتے گیاں۔اُردو دے تلفظاں ہور اوازاں بچ ترامیم کرن دِیاں تجویزاں تہ سفارشاں پیش کیتیاں گیاں۔اِس نال بے شمار مشکلاں تہ پریشانیاں جنم رکہئدا۔محکمہ ہیومن ریسورسز Human Resources سُن سکولاں تہ یونیورسٹیاں بچ منظور شدہ اُردو دِیاں نصابی کتاباں بدل دِتیاں' تاں جے ایہہ نویں اِملے دے مطابق دوبارہ چھاپیاں جُلن۔پندراں سال دی جدوجہد ہور ترمیمات دے بعد فِر ماہرین لسانیات تہ ماہرین تعلیم اِس نتیجے تے پُہچے کہ جس علاقے بچ اُردو دا جیہڑا الہجہ جیہڑا تلفظ جیہڑا اِملا موجود ہے اِسکو اُسے طراں رہن دیو۔

راقم الحروف سُن بھی اِس موضوع تے سدھے گیاں دِیاں کئیاں ورکشاپاں بچ حصہ رکہئدیا۔خیالات دا تبادلہ ہویا۔اِملے بچ تبدیلی' حروفِ تہجی بچ اضافے یا باہدے دِیاں

[1]......شیرازہ(پہاڑی)' جلد:۳۳' شمارہ:۲۔اپرائے سال:۲۰۱۱ء

تجویزاں آئیاں، سٹیٹ انسٹی چیوٹ تہ ضلع تعلیمی ہور تربیتی اِداریاں دے ذریعے کروڑاں روپے خرچ کیتے گئے۔ ایہہ خاکسار RP یعنی Resource Person بھی بنایا گیا، مگر سب کوششاں بےکار ثابت ہوئیاں۔

''اُردو اِملا''، رشید حسن خان دے ابتدائیہ دِیاں کُجھ سطراں اِس ضمن بچ پیش کرنیاں مفید ثابت ہوسن:

''ہر زبان کے لئے ضروری ہے کہ اُس کے اِملا کے قاعدے موجود ہوں اور اُن قاعدوں کی بنیاد صحیح اصول پر ہوں۔ اگر قاعدے معین نہ ہوں تو زبان کی یک رنگی اور یکسانی کو سخت صدمہ پہنچنے کا اندیشہ ہوگا۔ عربی، فارسی، انگریزی، غرض ہر شائستہ زبان میں جو قاعدے مقرر ہیں، ہر لکھنے والا اُن کی پابندی کرتا ہے۔ اِملا کی خرابی یا بے ضابطگی کی صورتیں جب کسی متمدن قوم کو پیش آئیں، تو اُس زبان کے زبان دانوں نے فوراً اس خرابی یا بےضابطگی کی اصلاح کی۔ ترقی کرنے والی قومیں اس زمانے میں بھی اپنی زبان کے لفظوں کی لکھاوٹ میں ضروری ترمیم اور مناسب اصلاح کرتی رہتی ہیں۔ عام طور پر اصلاح کی ضرورت اِس لئے پڑتی ہے کہ ایک لکھنے والا اپنی رائے کو دخل دے کر ایک غلط راہ اختیار کرلیتا ہے اور دوسرے بغیر تحقیق کئے ہوئے اُس غلطی کی پیروی کرنے لگتے ہیں۔ جہاں کسی غلطی کی تکرار ہوئی یا وہ کتابوں اور اخباروں میں راہ پا گئی، عوام کیلئے یہ ایک بڑی سند ہوگئی کہ فلاں لفظ ایک کتاب یا کسی اخبار میں یوں لکھا ہوا دیکھا ہے۔ بڑی مشکل یہ ہوتی ہے کہ اُن لوگوں کی تعداد بہت کم ہوتی ہے جو صحت اور اصول پر نظر رکھتے ہیں۔ بڑا گروہ مقلدوں یا عادت کے بندوں کا ہوتا ہے اور تدارک یا اصلاح کی ذمہ داری اہلِ تحقیق پر عائد کی جاتی ہے۔ بس ایسی خرابیوں کا انسداد اِس طرح ہوسکتا ہے کہ علمی انجمنیں اپنے فرائض کا احساس کرکے نہ صرف قاعدے بنائیں بلکہ ہر ممکن ذریعے سے انہیں عملانے کی کوشش کریں۔

(ڈاکٹر عبدالستار صدیقی مرحوم)

ا.........مطبوعہ قومی کونسل برائے فروغ زبان اُردو۔ دہلی

''رسم الخط[۱]'' کسے زبان کو لِکھنے دی معیاری صورت دا ناں ہے ہور رسم الخط دے مطابق صحت نال لکھنے دا ناں ''اِملا'' ہے۔ پچ ساریاں بحثاں ایجیاں ہوئیاں جیہڑ یاں دراصل اِملا دے مسائل نال تعلق رکھدیاں آسیاں مگر اوہ رسم الخط دے عنوان نال شروع ہوئیاں۔

اِس خلط مبحث (بے فائدہ اُلجھاؤ) سُن بھی اِملا دے مسائل دی واقعی اہمیت کو نمایاں نیہہ ہون دِتا۔ کیہڑے لفظ کو کیہڑ یاں حروفاں نال مرکب ہونا چاہیئے یا لفظ پچ اُندی ترتیب کے ہونی چاہیدی' ایہہ مسئلہ رسم الخط دانیہہ یا ایہہ کہ کیہڑے کیہڑے حروف تہجی ختم کر دِتے جُلن یا کسے خاص اواز واسطے کِسے نویں علامت دا ہابدا کیتا جُلے' ایہہ بھی املا دے متعلقات ہین۔ فرض کر رکہناں کہ تُساں کسے زبان دے حروف تہجی بچوں اٹھ حرف کڈھ رکہد ے یا پنج نویں حرف یا چار نویاں علامتاں بدھا دِتیاں مگر اِس نال رسم الخط دی صورت تہ نیہہ بدلی۔ لفظاں کو لکھنے یا پڑھنے پچ کوئی مشکل پیش آئی تہ ایہہ آکھیا گیا کہ رسم الخط پچ اصلاح دی ضرورت ہے ہور اِس بُنیادی گل کو بِسرا چھوڑیا گیا کہ اصلاح اِملا پچ ہوسکدی ہے' رسم الخط پچ نیہہ۔ اوہ یا تہ رہسی یا نہ رہسی۔ دوئیاں لفظاں پچ ایہہ آکھیا جاسکدا کہ رسم الخط پچ تغیر ہوسکدا ہے' اصلاح نیہہ ہوسکدی۔

پہاڑی دے بے شمار الفاظ ایجے ہین جیہڑے اُردو اِملے پچ حرفاں دی ترکیب دے محتاج ہین۔ مثلاً ہِک لفظ ہے ''خبر''۔ خبر پہاڑی پچ اُردو تھیں آیا ہے تہ اُردو پچ فارسی تھیں۔ ایہہ اُردو فارسی پچ ''خ+ب+ر'' ترواں حرفاں دا مرکب ہے۔ اگر اسیں اِسکو ''کھ+ب+ر'' ''کھبر'' لکھاں تہ ایہہ ہرگز مستعمل نہ رہ سکسی۔ رکیاں جے جنہاں زباناں دا ایہہ لفظ ہے اوہ تہ اِسدے اِملے پچ تبدیلی نیہہ آنن لگے۔ ایہہ مشکل سمجھنا ضروری ہے۔ جیہڑا لفظ خالصتاً پہاڑی دا ہوسی اُس دے بارے پچ پہاڑی لوک قاعدے قانون دے مطابق مناسب فیصلہ کرسکدے ہین ہور اُنہاں کو ایہہ اختیار حاصل ہے' مگر اِس پچ بھی ایہہ گل مدنظر رکھنی ہے کہ لفظ ساریاں لِجیاں پچ ہئیت تہ اِملے دے اعتبار نال ہکو جیئا رہوے۔ ورنہ اگر پونچھی پچ اسیں ''گاں'' لکھاں تہ

[۱]۔۔۔۔۔رشید حسن خان ''اُردو اِملا'' ص:۱۲

مظفرآبادی بچ ''غاں'' تہ کپواڑے والے اِسکو''گھاں'' یا'' گاہنہ'' لکھن تہ فِر ایہہ زبان واسطے ناسور بن گیسی۔''ڈھوک'' تہ ''ٹھوک''، ''آلا'' تہ '' آلہ''، ''روگن'' تہ ''روغن''، ''جھانگیا'' تہ '' جانگیہ''، ''بگار'' تہ '' بگھار'' یا ''بغار'' اِسدا فیصلہ اَساں کرنا۔تولیہ تُرکی دالفظ ہے۔انگریزی بچ Towel ہے۔ اِسدا فیصلہ اَساں نیہہ کرنا ِکیاں جے ایہہ لفظ بہت دؤر دی ہِک خودمختار زبان دا ہے تہ لما سفر کرکا اسدی بستی دا باسی بنیا ہے۔

میں اُردو اِملانویسی بچ ترمیمات دی تجاویز داذکر کردا آساں۔اُردو دِیاں بڑیاں بڑیاں ماہرینِ تعلیم تہ لسانیات سُن پہلے کُجھاں لفظاں دے اِملے بچ ترمیم کرن دی سفارش کیتی مگر کُجھاں سالاں دے بعد اُنہاں لفظاں نال چھیڑ چھاڑ کرن دا روّیہ ترک کر چھوڑیا۔مثلاً پہلی سفارش ایہہ آسی کہ موسیٰ کوموسا' عیسا کو عیسیٰ 'مصطفٰے کومصطفا' اعلیٰ کواعلا' رحمٰن کو رحمان' مولینا کو مولانا' حتٰی کو حتّا لِکھیا جائے۔

اُردو اِملا کمیٹی دی ابتدائی رپورٹ بچ آکھیا گیا آسا کہ عربی دا طریقۂ کتابت ایہہ آسا کہ لفظ دے آخر بچ ''الف'' دی جگہ ''ی'' لکھیا جُلے' مگر اِس لفظ کو پڑھیا اِس طراں جُلے کہ جس طراں اِسدے آخر بچ ''ا'' لکھیا داہووّے۔فارسی بچ ایہجے متعدد لفظ تلفظ دے مطابق ''الف'' نال لکھے جان لگے جس طراں ماجرا' دعوا' مُدّ عا' مالا وغیرہ۔

اسی طراں جنہاں دوئیاں سینکڑیاں لفظاں دا اِملا بدلا ن دی سفارش کیتی گئی اوہ ہین:

ہُدیٰ' مّعر ا' ماوا' مُصلاّ 'لیلا' نصارا' ہولا' علاحدہ' مجلاّ' منقا' تقاضا' تماشا' تمنا' حُسنا' سلما' تقوا' متبنٰی ہور بے شمار الفاظ۔

اصلاح رسم الخط کمیٹی دی اِس تجویز کو اُردو کانفرنس بچ واضع تہ دوٹوک لفظاں بچ منظور کیتے گیا کہ ''عربی ناموں اور عام الفاظ میں ''الف مقصورہ'' کی بجائے پورا الف (ا) لکھا جائے۔جیسے ابراہیم' سلیمان' حیات وغیرہ۔

اِس فہرست دے ترے الفاظ عیساؑ ' موسیٰؑ' یحییٰؑ خاص ناں ہین۔ایہہ بھی بلا تکلف الف (ا) نال لکھے جُل سکدے ہین۔انہاں اَگا (ع) دا نشاں امتیاز واسطے کافی ہے۔فِر بھی

رپورٹ بچ آکھیا گیا کہ قرآنی تہ مقدس ناں اگر اپنی عربی قاعدے دے مطابق لکھے جُلن تہ کوئی اعتراض یا غلط نیہہ۔

بعض عربی الفاظ نویں اِملے کو بدلن دی سفارش بچ رقم ہین۔عربی فارسی دِیاں متعدد لفظاں بچ ''الف'' ہے مگر لوک اُندے آخر بچ ''ہ'' لاندے ہین جیہڑا صحیح نیہہ مثلاً (معمہ' تمغہ' ناشتہ وغیرہ۔الجبرا' بقایا' تماشا' تقاضا' حلوا صحیح الفاظ ہین۔

کُجھاں ہندوستانی لفظاں دے اِملے بچ بھی اصلاح دی سفارش کیتے گئی۔جس طراں گاؤں دی جائی گانو صحیح لفظ ہے۔لالہ کو لالا۔

''جاؤنا''''نہ جاؤ'' کھاؤنا''''نہ کھاؤ''فعل امر میں''نا''اخیر بچ تہ نفی یا منع کرن دے معنی بچ ''''نا'' نہ بلکہ''نہ''لفظ دے پہلے استعمال ہوندا ہے۔

غلط اِملا	صحیح اِملا
گاؤں	گانو
پاؤں	پانو
پھوہار	پھوار
ہندوستاں	ہندستاں
دوگنا	دُگنا
سرہانہ	سرھانہ
جانگیہ	جھانگیہ (کِیاں کہ ایہہ جھنگ (ٹانگ نال منسوب ہے۔
باڑ	باڑھ
بلکہ	بل کہ
بیباک	بے باک
بیجان	بے جان
بیدم	بے دم

بیدماغ	بے دماغ
بیوقوف	بے وقوف
بمشکل	بہ مشکل
بیکار	بے کار
بقیدحیات	بہ قیدحیات
دم بدم	دم بہ دم
منزل بمنزل	منزل بہ منزل
انجان	اَن جان

''اَن'' سابقے والے الفاظ:

انگنت	اَ گنت
انمول	اَن مول

''شاہ'' یا ''شہ'' سابقے والے الفاظ:

شہ رگ	شاہ رگ
شاہ تیر	شہ تیر
شاہزادی	شہزادی
شاہکار	شاہ کار
شاہزور	شہ زور

''ہم'' سابقہ والے الفاظ:

ہمنوا	ہم نوا
ہمراز	ہم راز

''خوش'' سابقہ والے الفاظ:

خوشبو	خوش بو

خوشخبری خوش خبری

''بُت خانہ'' سابقہ والے الفاظ:

بتخانہ بُت خانہ

''گاہ'' لاحقے والے الفاظ:

قیامگاہ قیام گاہ

''مند'' لاحقے والے الفاظ:

عقلمند عقل مند

''ناک'' لاحقے والے الفاظ:

غمناک غم ناک

اِسے طراں کدہ، خانہ، ور، گر، بان، دان، خانہ، نیم، نامہ، آب، یک، کار، راج، صاحب۔ کُجھ تہ زبان دے جتنے بھی سابقے تہ لاحقے ہین اُنہاں کو اُندے اصلی مرکب لفظ نال جوڑنا غلط اِملا منّے گیندا ہے۔

جوٹھ /جھوٹ، ٹھٹھا/ ٹھٹّھا، ہاتھ /ہات، جونہیں /جو ہیں، طوطا/ توتا، تیشہ /طیشہ، آیندہ/ آئندہ، سائیل/ سائل/ مسائیل/ مسائل، تپش/ طپش، رہ گُزر / رہگزر جئے ہزاراں لفظاں دی نشاندہی کیتے گئی ہے۔ جیہڑے الفاظ لکھن والا اپنی مرضی نال لکھدا ہے، پہا ویں صحیح ہووّے یا غلط۔ اِس موضوع اُپر مولانا وحیدالدین سلیم، رشید حسین خان، گیان چند جین، یوسف حسین خان تہ گوپی چند نارنگ دِیاں اُنہاں کتاباں، جیہڑیاں اُردو اِملا بچ اصلاح کرن والی کمیٹی سُن چھاپیاں دیاں ہین کو پڑھن دی لوڑ ہے۔ ایہہ گل قابل ذکر ہے کہ 1991 بچ اِملا کمیٹی سُن اپنیاں سفارشاں بچ فِرترمیماں کیتیاں جس نال اُردو دان طبقے بچ کنفیوژن پیدا ہو گیا تہ سکولی نصاب دِیاں کتاباں بچ دوبارہ ترمیم کرنی پئی۔

(ء) حمزہ کو اُردو کمیٹی والیاں بحثیت حرف تہ بحثیت علامت دواں صورتاں بچ تسلیم کر رکھیا۔ اِسے طراں ''ھ'' ''ۃ'' ''ہ'' ہور ''ہہ'' ''ہا'' لٹکن (ہ) دے طور تسلیم کر رکھیا ہور زبان دے

صوتیاتی نظام نچ انہاں کو اہم مقام عطا کیتے گیا۔ ''ڑ'' تہ ''ڑھ'' دامسئلہ بھی حل ہو گیا ہے۔ کمیٹی آکھیا کہ ''ژ'' اُردو نچ صرف درجن بھر لفظاں نچ استعمال ہوندا ہے مگر اِسدی اواز استعمال ہون دے بعد بدل گینندی ہے۔ دوئیاں ہندوستانی زباناں نچ بھی ''ژ'' دا استعمال بڑا محدود ہے۔ ایہہ ہِک فطری عمل ہے۔ کہ ''ژ'' دی اصلی اواز ''روس'' تہ ''چین'' نچ کافی ساریاں الفاظ نچ نمایاں دِسدی ہے۔

اِس نال ایہہ ثابت ہوندا ہے کہ اپنی زبان دے رسم الخط' اِملا' تر کیبات' صرف ونحو ہور قواعد نچ ترمیمات کرن واسطے (کہٹائے یا بدھائے واسطے) اَساں کو اُنہاں زباناں دے اصول وقواعد تہ ضوابط اپنانے پیسن' جِندے الفاظ دیاں ذخیریاں بچوں بے شمار الفاظ اَسدی زبان دا ہر منتقل ہوئے دے ہین۔ اَسیں کہئلے ایہہ فیصلہ کرنے دے مجاز نہ۔ جد کہ اِسدا ایہہ مطلب نیہہ کہ اَساں کو اپنی زبان امیر ہور خوب صورت بنان واسطے کوششاں ترک کر چھوڑیاں ہین۔ ایہہ کوئی ہِک راتیں یا تہیاڑی دا کم نیہہ۔ اَساں کول ترقی یافتہ تہ ترقی پذیر زباناں دِیاں مثالاں موجود ہین' جنہاں کو اپنی اپنی بولی دی نوک پلک سنوارے دے کم نچ صدیاں لگ گیاں۔

اَساں کو اپنی پہاڑی زبان کو از سرِ نو دریافت کیتیاں ہوئیاں اَجاں کُجھ سال ہوئے ہین تہ اَسیں اِنہاں بحثاں نچ اُلجھ کا بجائے اَگا بدھے دے Reverse گیر نچ چُل رہے ہاں۔ اِس واسطے بہتر ایہہ ہی رہسی کہ لکھاریاں تہ محققاں کو لکھن دیؤ پہا ویں اوہ جس لہجے' جس اِملے یا جس رسم الخط نچ بھی لکھ رہے ہین۔ اگر اَسیں کجھ لکھے تھیں پہلاں رسم الخط ہور اِملے دِیاں مشکل مرحلیاں نچ اُلجھ کا رہ گیاں تہ اَسدے تخلیقی خزانے نچ بجائے باہدے دے کہاٹا ہوندا رہسی۔ ہِک مزاحیہ گیت اِس صورتِ حال واسطے حسبِ حال ہے:

سکندر نے پورس سے کی تھی لڑائی
جو کی تھی لڑائی تو میں کیا کروں ؟
جو بی یو ٹی But بٹ ہے

اور پی یو ٹی Put پُٹ ہے
زمانے کا دستور کتنا اُلٹ ہے
پڑھاتے ہیں ہم کو یہ اُلٹی پڑھائی
جو اُلٹی پڑھائی تو میں کیا کروں ؟

ایہہ معاملہ چھڑ السانیات دِیاں ماہراں دا ہے۔ انہاں کو چاہیدا کہ ہک اصلاحی کمیٹی دی تشکیل کرن جس بچ پہاڑی زبان دِیاں ساریاں شیڈاں (علاقائی لہجیاں) بچ لکھن پڑھن والیاں دی نمائندگی ہووے۔ ریاست جموں وکشمیر دِیاں دواں پاسیاں کھنڈی دی پہاڑی بولن والیاں دی سانجھی کوشش نال جیہڑا فیصلہ سامنے آسی' ایہہ پہاڑی' پوٹھوہاری' ہندکو' چھاچھی' سرائیکی وغیرہ ساریاں ذیلی اکائیاں دِیاں لوکاں کو منظور کر لینی چاہی دیاں ہین' تاں جے اگلا ادب جیہڑا ابھی تخلیق کیتا جُلا' اوہ نویں اِملا دے مطابق ہووّے۔ رسم الخط جیہڑا اِس ویلے مروّج ہے' اوہی بہتر ہے۔

عالمی پہاڑی ادبی سنگت:

عالمی پہاڑی ادبی سنگت سُن ۲۷ جنوری ۲۰۰۲ء کو لپی اجلاس بچ ''شاہ مکھی'' رسم الخط بچ مسودہ پہاڑی پٹی تہ قاعدہ جاری کیتا۔ اُسدے مطابق اِس پٹی بچ حروف تہجی دی تعداد ۴۴ ہے۔ جسدے مطابق قاعدہ (الف) تھیں شروع ہوندا تہ اِس بچ اُردو حروف تہجی تھیں علاوہ جیہڑے حروف روشناس کیتے گئے دے ہین اوہ ہین ''ن'' تھیں علاوہ (ں) نون غنہ...... ن (نڑ) ''ھ'' ''ہ'' (ہائے) تہ دوچشم ہائے ''ھ'' دا مرکب حرف۔ اِس تھیں علاوہ ی' ے۔

دواں ''یائے مجہول'' تہ ''یائے معروف'' اُپر ''الف'' بغیر ''مَد آ'' دی علامت (~)۔ اِس بچ ۳۵ حروف تے مشتمل شاردہ پٹی ہور ۳۶ حروف تے مشتمل ٹاکری پٹی بھی شامل ہے۔

''نڑ (نڑاں) دا استعمال اُنہاں لفظاں بچ کتیا گیا دا ہے' جِندے تلفظ بچ ایہہ حرف لازمی طور تے شامل ہے۔ مثلاً کھانا' پینا' جانا' اپنا' ہُن۔ ''ں'' کو ''اوں'' داناں رکھیا گیا دا ہے' جس کو اُردو بچ ''نون غنہ'' آکھدے ہین۔ ایہہ حرف انہاں لفظاں بچ استعمال کر کے دہسیا

ہویا ہے جسراں ''مغروں'' سکولوں ''مد'' والی ے (ےٓ) دا استعمال کسے لفظ نچ نیہہ ہویا ہے۔

''ڑ'' ڑیھک حالانکہ اِسدا صحیح تلفظ عام پہاڑی نچ ''ہڑیک'' ہے تہ ''ڑ'' کسے لفظ دا پہلا حروف نیہہ ہوندا۔ ''ڑیھک'' اگر غلط عام ہے تہ آؤ اِسکو اپنا رکھنا تاں جے اَسدی زبان نچ کہٹ تھیں کہٹ ہِک لفظ ایہجا شامل ہو جُلے جسدا پہلا حرف ''ڑ'' ہووّے۔ ۱؎

عالمی پہاڑی ادبی سنگت دے نمائندہ ادبی تحقیقی جریدے ''چٹکا'' نچ پروفیسر راجہ نصر اللہ خان ناصرؔ دے مضمون ''پہاڑی زبان کا لسانی جائزہ'' نچ مصنف سُن انکشاف کیتا ہے کہ پہاڑی نچ ''ک'' ہور ''کھ'' دے بشکار بھی ہِک خاص اواز محسوس کیتے گیندی ہے۔

اسی طراں ''پ'' ہور ''پھ'' تہ ہور ''تھ'' ''ٹ'' ہور ''ٹھ'' ''چ'' ہور ''چھ'' دے نچ بھی محسوس کر دے ہاں۔ جدکہ ''ک'' تہ ''کھ'' دے بشکار ترِی اواز کو اندر دا ہر نکلنا ہوندا ہے۔ نبی بخش بلوچ لکھدے ہین:

مندرجہ ذیل ست حروف (یعنی متذکرہ بالا چھ (۶) کو اپنی اصلی سندھی شکل نچ رہن دِتا ہے' کِیاّں جے کِسے اہلِ زبان دے مُنہہ تھیں سُن کا ہی انہاں حرفاں دے صحیح تلفظ دا علم ہو سکدا ہے۔ پہاڑی اہل زبان ہی اِس اواز کو ادا کرن اُپر قادر ہے۔

مثلاً لفظ ''کڑ'' بمعنی ''کڑ'' بمعنی ''گھڑو'' ہور ''کھڑ'' بمعنی ''رِکہن جُلو یا رِکہنو''۔

نچ ترِے حالتاں ہور ترِے اوازاں ہین۔ اِسے طراں ''کرا'' (غلے دا صندوق) ''بے کہرا'' ''بے گھر'' ہور ''کرا'' (تمبا کو دی ہِک قسم ہے) بچوں آخری لفظ نچ ''ک'' دی اواز ننگلنا پیندی ہے۔ کلچرل اکادمی (جموں و کشمیر سری نگر) سُن ایہجیاں لفظاں اُپر اُلٹی (۸ اٹھ) دی علامت دا استعمال بھی کیتا' مگر تجربہ چنداں کامیاب نیہہ رہیا۔

ر/ھ/ڑ/ھ/ لھ/ مھ/ نھ ۔ پہاڑی دِیاں پنج مستقل اوازاں ہین' لہٰذا علم ہِجا Orthrography دے تحت پہاڑی حروف تہجی تبدیل ہوسن۔'' ۲؎

پروفیسر نصر اللہ خان ناصرؔ سُن پاکستان تہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر نچ پہاڑی زبان

۱؎،۲؎............''چٹکا'' (ملینیم نمبر)

تے تحقیق کیتی ہے۔ ہوسکدا کہ اُندا ایہہ دعویٰ صحیح ہووّے، کیاں جے ہکوئے نظام تہ اصول ہون دے باوجود ہِک ''لفظ'' اگر دس آدمی بولسن تہ اُندے تلفظ تہ لہجے نچ کوئی نہ کوئی فرق ضرور لبھسی۔ خصوصاً کلے، ہکلے، تھتھے Abnormal، جسمانی طور اُپر معذور دماغی مفلوج یا کسے جسمانی تکلیف نچ مبُتلا چاڑے، اَن پڑھ تہ جاہل لوکاں دِیاں مُنہواں بچوں ہکو ہی گل، اوازاں تہ تلفظ دے لحاظ نال بالکل کئی کئی نکلدے ہین۔ اُندیاں گلاں سہل سہل سمجھ نیہہ آندیاں حالانکہ اوہ اوہی گل بولدے رہندے ہوندے ہین، جیہڑی اَسیں آپ بولدے ہاں تہ اِس گل دا اُنہاں کوئی ثبوت یا حوالہ نیہہ دِتا۔ ناصر صاحب دا آکھنا کہ:

پہاویں جے فارسی دا حرف ''ف'' پہاڑی نچ بغیر کسے اعتراض دے بے تحاشہ استعمال ہوندا ہے حالانکہ پہاڑی اِس لفظ دی ادائیگی واسطے بعض اوقات ''پھ'' کو فوقیت دیندے ہین۔ جس نچ ''ف'' استعمال کیتا گیا دا ہووّے، مثال دے طور تے ''شف'' (پھوک مارنا) یا پھُوک دی اواز...... ''ہف'' کُتے دے پہُو نکلنے دی اواز ''کف'' آستیں ہور ٹھُڈاں دی خشکی دے معنی نچ آندا ہے۔ ''فرا'' (افران تفران) بے مقصد گل، ''فٹ'' بمعنی جلدی، ''فس کلاس'' (اچھا)۔ اِس طراں دے الفاظ دے علاوہ دخیل خاص کر کا انگریزی ہور عربی دے متعدد الفاظ واسطے بھی ''ف'' دی اواز استعمال ہوندی ہے۔ اِس واسطے اِسکو بنیادی اوازاں نچ شمار کیتا جُلدا ہے۔

عربی حروف ''ث'' ہور ''ح'' پہاڑی دے ''س'' ہور ''ہ'' دے متشابہ اصوات ہین۔ ''خ'' دی اواز سرے تھیں ہی موجود ہی نیہہ۔ بلکہ دخیل الفاظ اپنے اصل دے مطابق بولے ہور لکھے گیندے ہین۔ مثلاً خالو، خالہ، خوب، خط، خرگوش۔ اِتھا میں ناصر صاحب کو یاد کرا ساں کہ پونچھ، میرپور، راولاکوٹ بلکہ راجوری نچ ''کھ'' دی جائی ''خ'' دا استعمال بے تحاشہ ہوندا ہے ہور اتھاں دے لکھاری ''کھ'' دی جائی ''خ'' اپنیاں تحریراں تہ شاعری نچ استعمال کردے ہین۔

میں پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دے پونچھ، راولاکوٹ، کوٹلی، میرپور ہور باغ دِیاں مصنفاں دِیاں لکھیاں دِیاں کتاباں پڑھ کا حیران ہوگیاں کہ انہاں ایسا اِملا لکھ کا الفاظ دِیاں اوازاں ہور تلفظ اَسدی پہاڑی تھیں بالکل سو فیصد مختلف بنا دِتیاں دِیاں ہین۔ مثلاً اوہ لکھنا

کولِخنا' لکھاری کولِخاری' کھانا کوخانا' کُھتنا کوخُتنا۔ایہہ مثال میں اُندے اِس دعویٰ دی تردید
بچ دِتی جس بچ اوہ مندرجہ بالاتحریر بچ فرماندے ہین کہ''خ''اوازسرے تھیں ہی موجودنیہہ۔

''چٹکا'' دے اِسے شمارے بچ پہاڑی زبان دے صفِ اوّل دے تنقید نگار' محقق'
شاعر ہور ادیب جناب اختر امام رضوی دا ہک مقالہ زیرِعنوان''پہاڑی پوٹھوہاری کی لسانی
تشکیلات'' شائع ہویا ہے۔ اِس بچوں میں صرف اُنہاں گلاں نہ معلومات دا نچوڑ پیش
کرساں جسدا اِس کتاب نہ موضوع نال کوئی تعلق ہووّے۔

''یہ ساری باتیں کسی بھی زبان کی مخصوص صوتیات کیلئے علامتیں مقرر کرنے کے کام کو
مزید گھمبیر بنادیتی ہیں۔ ماضی میں بھی شائد ایسا کبھی نہیں ہوا کہ آؤ دیکھا نہ تاؤ کسی بڑے ماہرِ
لسانیات نے اُن کوائف کا لحاظ کئے بغیر اپنی مرضی کی علامات کسی ماحول پر زبردستی ٹھوس دی
ہوں۔ اگر ایسا کیا جائے گا تو کوئی اور ماہر اِس کورڈ کرے یا نہ کرے خود وہ زبانیں اِس کا
استعمال روّیے اور دوسری صوتیات اِس تجربے کو رد کردیں گی۔ سبھی زبانوں میں زمانوں کے
اعتبار سے مختلف تبدیلیاں ہوتی رہی ہیں اور اِس عمل میں کسی بھی علاقے کی تاریخ اور جغرافیہ
دونوں بہت قوی رول ادا کرسکتی ہیں۔''

''زبان اور رسم الخط کے رشتے نہ جانے کتنے انقلابات کے بعد صورت پذیر ہوتے
ہیں اور بعض اوقات اِن میں سماجی تقاضوں کے تحت کچھ تبدیلیاں کبھی غیر محسوس اور کبھی محسوس
طریقوں سے زبان کی لوک حالتوں شہروں سے دور اور شہروں میں یا شہروں سے نزدیک کئی
سطحوں پر یہ تبدیلیاں کسی بھی زبان میں نیا خون بن کر اُبھرتی ہیں۔ بعض پُرانے الفاظ متروک
ہوجاتے ہین اور کسی بھی بولی یا زبان سے نکل کر دوسری بولی یا زبان میں ضم ہوجاتے ہیں۔ مثلاً
پوٹھوہاری (پہاڑی) ہی کو لیجئے جب تاریخ کے ایک عمل کے زیرِاثر مقامی آبادیوں کو آبادیوں
نے آریاؤں کو کئی سمتوں میں آگے دھکیل دیا تو انہوں نے اپنے پہلے سماجی تجربے میں کچھ
تبدیلیاں کیں اور خانہ بدوشوں کی سی زندگی اختیار کرلی۔ چنانچہ بعض ماہرینِ لسانیات کے
نزدیک یہی وہ خانہ بدوش تھے جنہوں نے واٹر (وتر)' آس (اس)' بدھر (پڈھیر)' کاٹ

(گھٹ)، تاس (طاس)، سائیڈ (سدھ)......'' سوچیں تو کتنے ہی لفظ نا معلوم منزلوں کی طرف اُڑتے ہوئے انگریزی اور دوسری ہند یورپی زبانوں کی جھولی میں ڈال دیئے۔ خود بھی کسی ایسے عمل کے تحت ''کاشک'' بالکل انہی معنوں میں تُرکی سے اور میڈم (میم) ''ڈِپ''، ''ڈُب'' براہ راست اجنبی زبانوں سے قبول کر لئے۔''

اِس سارے تناظر بچ ادیب یا لکھاری دِیاں بھی کُجھ ذمہ داریاں بندیاں ہین، جیہڑ اعام بول چال تھیں ذرا اُپراُٹھ کا ادبی زبان تخلیق کردا ہے ہور اِسکو خوب صورت انداز بچ پیش کر کا دوئیاں کو اِس پاسے راغب کردا ہے ہور اُنہاں کو عام بول چال دی زبان بچ سمو چھوڑ دا ہے۔

گُستاخی ہوسی اگر میں پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دیاں تر واں ضلعیاں راولا کوٹ، کوٹلی تہ باغ دِیاں دیہاتی علاقیاں بچ بولے جان آلی پہاڑی دے بارے بچ کُجھ عرض کراں (جے کُجھ میں محسوس کیتا)۔ اُسدے پاسے دِیاں دوّاں ضلعیاں پونچھ تہ راجوری دی پہاڑی تھیں اوکھی ہے۔ سرحد دے اِس پاسے والی پہاڑی بچ ایجے الفاظ دی تعداد بہت کہٹ یا نہ ہون دے برابر ہے جنہاں کو ''غلط العام'' دے کھاتے بچ سٹ سکدے ہاں۔ ریاست دِیاں ساریاں ضلعیاں بچ کھنڈے دے پہاڑی لوک ہِک دُوّے دی بولی نہ صرف چنگی طراں سمجھ سکدے ہین بلکہ بول بھی لیندے ہین تہ خاص طور اُپرا ہن محسوس نیہہ کردے، جسدی مثال اَساں کو پونچھ، راجوری دیاں دواں ضلعیاں دی بولی بچ مِلدی ہے۔ معمولی جئے لہجے ہور حرفاں دے اپنے مخصوص استعمال دے باوجود بھی اوڑی، کرناہ، یا گاندربل دا پہاڑی اُندی گل سمجھ سکدا اہے۔ جد کہ جیہڑی گل میں محسوس کیتی ہے کہ اسدیاں اِتھا دِیاں اَن پڑھ تہ سماجی طور تے پچھڑیاں دِیاں طبقیاں دی بولی بچ غلط العام ہور بگڑے دِیاں لفظاں دی تعداد بہت کہٹ ہے۔ حالانکہ ایجی بگڑی دی صورت تہ ہیت والے الفاظ بھی اُسدی لسانی شناخت دا ہِک لازمی حصہ ہین۔ میں راولا کوٹ، میر پور، کوٹلی تہ باغ اضلاع دا تفصیلی دورہ کیتا ہے تہ اتھاں دِیاں عام لوکاں نوجواناں، بزرگاں، ماواں، پہیناں تہ اعلیٰ خواندہ طبقے، ماہرینِ لسانیات، ادیباں تہ معیاری شاعری کرن آلیاں شاعراں نال ملیاں۔ اُنہاں نال بے تکلفی برتاندیاں ہویاں عام بول چال بچ بھی گلاں کیتیاں تہ

ادبی زبان دا استعمال بھی کیتا تہ ماہڑی معلومات نچ بے شمار بادا ہویا۔ میں اُنہاں کولوں ایجے الفاظ بھی سکھے' جیہڑے میں کدے زندگی پہر نہ سُنے دے آسے تہ نہ اُسدیاں علاقیاں نچ اج دی تاریخ تک مستعمل ہین۔ میں ایہہ الفاظ لکھ آندے تہ پہاڑی ڈکشنری بورڈ دے اُگے رکھے۔ بورڈ سُن ایہہ سارے الفاظ قبول کر کہدے تہ ''لغت'' نچ شامل کیتے گئے۔

میں اِتھا پونچھیاں دی ٹھیٹھ پہاڑی دے کُجھ نمونے پیش کرناہاں:

''اللہ تعالیٰ نا شُکر دا کہ اَج میں اپنی گل اپنی زبان وِچ آخنے نے قابل ہوئیں۔ گلاں تہ اُس روز کرنیاں' جدکہ اِنہاں کی آخنے بائے نا انداز تہ اظہارِ بیان مختلف ہونا۔ میں وی کوشش کیتی۔ اِس کی سمجھنا' اس کی پڑھنا تُسیں کیا مشکل دا مگر اوخا نیہہ۔...... یوتُسیں نیاں اپنیاں گلاں دِیاں تُسیں نیاں بولیاں وِچ۔ اِس وِچ کوئی شک نیہہ کہ یوسارا کی تُسیں کیا بنیادا۔ اَک ناویں گل دی۔ ہُن تہ پہاڑی زبان نی پٹی وی بنتی تہ قاعدہ وی تیار وا۔''[1]

''پونچھ نے اِس حصے نچ جتھے اُس رہنے ہاں یو حصہ غلامی تہ بے چارگی نی بدترین حالت وِچ دا۔ ادھی صدی گزرنے نے بعد وی سرکاری سطح اُپر زبان نے فروغ واسطے کوئی کم نیہہ کیتا گیا۔ فر وی اِتھیں ذاتی کوششاں نال ڈاکٹر صغیر صاحب ہوراں بہوں کم کیتا تہ پہاڑی تہ پہاڑی نے فروغ کیا اس زبان وِچ چار کتاباں لخیاں تہ فیر لیاقت علی لئیق نی ہمت دی وی داد دیا کہ اس پہاڑی وِچ بہوں حمدیا شاعری کیتی تہ کتاؤ[2] لخی تہ ہوریں کیا رستے کھولی یا۔

''اُس رہیاں پہاویں دُنیا نے کُسے وی کونے وِچ' فر اپنے مُلخے نی یاد کُسے کُسے ویلے اپنی ضروردی۔''

---

[1]......اپنی گل ''خوشیاں سانویں رکھ'' شعری مجموعہ حمید کامرانؔ' ناشر پہاڑی ادبی سنگت

[2]......اپنی گل ''خوشیاں سانویں رکھ'' شعری مجموعہ' حمید کامرانؔ............ ''کتاب'' دا غلط العام ''کتاؤ''۔

نوٹ...... ''یوُ'' اے یا ایہہ یا یہ دے معنی نچ مستعمل ہے' جیہڑ اٹھیٹھ گوجری زبان دی لفظ ہے۔

''اگیں جُلاں چک' پُچھیں جُلاں لت'' ایہہ آخان'' ایہھاں دے
میں نکوڑے تھی ہنی بجنا دیس' فرجدوں تھیں میں پتہ لاغا کہ حمید کامران پہاڑی
وِچ شعر آخنا تہ فرجس تہیا ڑے میں اِس نے پہاڑی شعری مجموعے نا سودہ
دِیکھا' ادوں تھیں میں کی بہوں یاد اینا......[1]

''کی کمی پرتی دے...... جدکہ Perfection بہوں اوخا کم دا...... تہ اُس
اِس نا دعویٰ وی نیہہ کہ بس اوہ ایہہ چاہنا کہ اپنی گل اپنیاں زباناں وِچ بائے
...... وقتے کنے اور اونچ نیچ سِکھی تہ ایہہ وی سنوری گیسی......اج دے ایہے
گل بہوں دی کہ اونی پہاڑی وِچ تخلیقی کم کیتا ...... ہیک یادگار تہ تاریخی کم
......جس ہر کوئی ...... علمی دے...... دلے والا بنسی...... میں تھوڑ دِلاکوئیاں
منان...... بہوں مندیاں دیس......منّا دیس تہ اپنا خسارا۔

نہیں منّاں تہ پہاڑی نا کہا ٹا......گل اُیے دی......''اگیں جُلاں
چک......پچھیں جُلاں لت'' میں گچھاں کیہڑے پاسے......[2]

ابل تہ پانی دینا نیسا
دیتیون تے نالی وِچ روڑی یا

ماہڑے پیہتے وِچ ٹھوکیا
ماہڑے ہتھے وِچ میخ ویلے

[1]......اقتباس از پیش لفظ زیرِ عنوان ''میں گچھاں کیہڑے پاسے'' از: ڈاکٹر صغیر احمد خان' پہاڑی شعری مجموعہ حمید کامران ''خوشیاں سانویں رکھ''۔

[2]......''گمان غالب'' تاثرات از: لیاقت احمد لئیق برائے ''خوشیاں سانویں رکھ'' [2]......جھولی یا جھولی یا غلط العام

''خوشیاں سانویں رکھ'' بچ شائع دو اشعار:

قوما آخناسیں

کُر گئے اُو وعدے کُر گیاں اوہ بڑکاں

ساریاں دُنیا کنے لڑساں' توں یا آخناسیں

☆

جیہڑا آزادی کیا ڈُلے وال سرینگر نیاں گلیاں وِچ

اُس خونے کنے اَس راولا کوٹ ہُن رنگنے لغیاں

ڈاکٹر پروفیسر صغیر احمد خان دی کتاب ''پہاڑی لوک گیت'' بچوں کُجھاں لوک گیتاں دے اقتباسات:

چھٹی پگار ولی سوا پُھل لشکے

میں کولی ماہڑی جان کولی

پُھل ٹُہٹھا معراجے نیاں وِچ جھولی[1]

گھر آوے مورا گانا گنڈھ[2] وے مورا

تیرا کی گنویا[3] میر ڈھال گنوی[4]

جناب صغیر احمد خان دی کتاب ''پہاڑی لوک کہانیاں'' دی تمہید دا آغاز صغیر صاحب انہاں جملیاں نال کردے ہین:

''خیالے وچ تُس داں گلیں چا ہیک گل ضرور سو چلیا۔ بالیاں پہلی گل ایہہ...... کہ ہُن دُنیا بہُوں اَگے گئی اوٹھی۔ ایہہ ریڈیو' ٹیلیویژن' پرنٹ میڈیا بلکہ آئی ٹی نا زمانہ دا۔ اج اچھی دے'' پہاڑی' جیا پیا پتھیا زباناں وِچ بولے لیخے نی کیہہ لوڑ دی؟ ایہہ ہِک بے فائدہ تہ بے سوادا کم دا بس ہزار پھڑ۔ جس ہور کی نئیں ہونا اوہ اُٹھی دے پہاڑی لخنے لاغنا......!

---

[1]......جھولی؛ جھولی [2]......بنھنا' باندھنا [3]......گمیا' گُم جانا [4]......گی جانا' کھونا جانا

پروفیسر صغیر احمد خان پہاڑی دے منے پڑمنے دے لکھاری ہین۔ اُندیاں ادھا درجن کتاباں شائع ہوگیاں دِیاں ہین۔ اُندی ہر گل ادبی تہ علمی ہون تھیں علاوہ معیاری زبان دا نمونہ ہوندی ہے۔

راولاکوٹ (پونچھ) دی ہک مشہور لوک کہانی (اگر اِس کہانی کو بولیا جُلے) ''مکرو یٹانی[1] کہانی'':

''ہک بندہ سا'' اوہ اپنے آپوں سیانا سمجھنا سا۔ اوہ آخنا سا کہ میں نیہہ کیدے کوئی تواری نیہہ سکنا نہ تھُو خادئی سکنا۔ ہک دفعہ اُس نی ٹبری اُس آخنے لاغی کہ تُسیں اپنے آپ بہوں سیانا آخنیا۔ کدے میں تُسیں تواری شوڑاں دے؟ ''چھوڑ'' اوہ بولیا ''مکی بڑے بڑے نیہہ تواری سکے تو ہاڑی کے مجال''۔ ٹبری بولی ''میں ایویں آخنی سیوس...... چلو دیکھنیاں!'' ہک تہیاڑے اوہ بندہ اپنے ڈوغے بچ داند کھیدناں سا کہ اوہ اُس کیا پانی ہنی گئی۔ اوہ کنے چھپرے اندری بائی دے ہک بڑی ساری مچھی وی ہنی گئی......

......دیکھا دو دے سادا تہ آپے جادے سیانا نیہہ سمجھنا چاہینا......

''ہک کُڑی ہوئی۔ ہالے اس ناں کہے جنکت وہا تہ اوہ رنڈی ہوگئی۔ اُنی بڑیا محتنی کنے اوہ جنکت پالیا............!''

اُپروالے اقتباس محض اِس واسطے نقل کیتے گئے کہ ایہہ پہاڑی دے معروف ادیب تہ محقق دی ادبی زبان دے عکاس ہین۔ ہُن تُسیں آپ اندازہ لا سکدے ہو کہ اُتھا داعام ناخواندہ پہاڑی داتلفظ کیسا ہوسی۔ ہر زبان دے بارے بچ ہکی گلا اُپر اتفاق کیتے گیندا کہ اُسدے الفاظ تہ اکھان' محاورے تہ بُجھارتاں دا اصلی ذخیرہ اِسدیاں کہراں دے اندر رسوئی یا باورچی خانیاں تہ کھیتاں کھلیاناں بچ پیاء داملدا۔ اَسدی زبان دے ماخذ ہور اصلی یعنی صحیح الفاظ اَسدیاں دادیاں' نانیاں تہ بُزرگاں کول ہوندے ہین۔

[1]............اقتباس ''چلتریں نی کہانی'' مولف: صغیر احمد خان

میر پور دے ماہڑے ہِک دوست سُن مکو ہِک واقعہ سُنایا کہ اُندی والدہ سُن اپنی پوتری کو آکھیا ''تہیے ....!دا ایہہ بُو ہا مار......'' پوتری نویں زمانے دی پیدوار انگریزی تہ اُردو پڑھی لکھی دی ہور ماحول سُن ''مادری'' بولی تھیں دور کر چھوڑی دی۔ ''بوّ ہا مار'' نہ سمجھ سکی ہور دادی دا مُنہہ تکدی رہ گئی۔ دادی ایہہ گل دوبارہ کئی مرتبہ دُہرائی مگر پوتری ''بُو ہا نیہہ ماریا''۔ دادی سمجھیا کہ پوتری نافرمان ہوگئی ہے تہ بُزرگاں دا حکم نیہہ مندی۔ اوہ پوتری تھیں ناراض ہوگئی تہ اپنے پُتر اکول شکایت کیتی۔ چنانچہ پوتری سدھے گئی تہ پیو سُن اُسکو پُچھیا ''بچی دادی اماں تکو آکھیا آسا بوہا مار......توں کیاں نیہہ ماریا؟'' کُدری آکھیا ''پاپا مجھے پتہ نہیں کہ بُوہا کیا ہوتا ہے۔ میں اُس کو کہاں سے لاتی اور مارتی۔''

دیہاتی آبادی خصوصاً جیہڑے لوک دور افتادہ پہاڑیاں تہ بناں بچ اَج بھی رہندے ہین' اوہ ٹھیٹھ بولی بولدے ہین۔ جیہڑی بہت پیاری ہور پُر کشش ہوندی ہے۔ ایہو ہی اَسدے قدیم ورثے' تہذیب وثقافت دی تاریخ دی عکاس ہوندی ہے جیہڑی ماضی ہور مستقبل کو جوڑ دی ہے تہ اَساں کو اَسدے ماضی تھیں واقف بناندی ہے۔ زباناں دِیاں تاریخاں قدیم ثقافتی تہ لِسانی آگاہی دی مدد نال بنائے گیندیاں ہین۔

ضلع میر پور دے دیہاتی علاقے دے لوک بھی شہری لوکاں دی طراں یورپ ہور دوئیاں مغربی ملکاں بچ مُچ بڑے تعداد بچ رہندے ہین۔ برطانیہ جُل کا اُنہاں کو اپنی ماں بولی دی اہمیت دا احساس ہویا۔ جد اُنہاں دِکھیا کہ اتھاں دے لوک اعلیٰ تعلیم یافتہ ہور مذہب نالے نویں تہذیبی یلغار دے باوجود اپنی ماں بولی ہی بولدے ہین۔

گذشتہ دساں پندراں سالاں پُروں پہاڑی دا پڑھیا لکھیا دا طبقہ میر پور کو مرکز بنا کا اوالے دوالے دِیاں پہاڑی علاقیاں بچ سرگرم ہے تہ اخیری ساہ لیندی ماں بولی کو آکسیجن دِتے بچ مصروف ہے۔

ماہڑا خیال ہے کہ پہاڑی دِیاں ساریاں لہجیاں دا مرکز صرف پُونچھ ہے' جتھا اج دی تاریخ تکر پہاڑی زبان دِیاں قدیم تہ اصلی الفاظ دا ذخیرہ موجود ہے۔

ہندکو دے ہِک ماہرِ لسانیات تہ محقق سلطان سکونؔ سُن بھی ''ہندکو وان'' وچ ایہہ گل منی ہے کہ شمال مشرقی صوبے دِیاں دور دراز علاقیاں وچ بولے گین والی زباناں دے لہجے اجیں تکر بھی دریا فت نیہہ ہوئے دے۔ سلطان سکونؔ ہندکو ہور پوٹھواری دی ہِک ڈکشنری بھی ترتیب دے رہے ہین۔ مکو میاں کریم اللہ قریشی دے اِس خیال نال اتفاق ہے کہ ریاست جموں کشمیر وچ پہاڑی زبان دے جیہڑے علاقے ڈوگری دِیاں علاقیاں نال ملدے ہین ''انہاں علاقیاں دی پہاڑی زبان تے ڈوگری دا اثر ہے ہور جیہڑے پوٹھوہار نال ملدے ہین' اُندی پہاڑی تے پوٹھوہاری دا' جیہڑے صوبہ سرحد دِیاں ہندکو علاقیاں نال ملدے ہین' اُندی پہاڑی اُپر ''ہندکو'' دا تہ جیہڑے پنجابی علاقیاں نال ملدے ہین' اُنہاں دی بولی اُپر پنجابی دا اثر ہے۔ اِس علاقائی بنڈ دے مطابق پہاڑی دے چار بڑے لہجے ہین۔ جد کہ ہر لہجے وچ کئی مقامی لہجے بھی پہاڑی دی زینت بنے دے ہین۔ تاں ہی گریرسنؔ جموں کشمیر دی پہاڑی دی کوئی واضع صورت بیان کرن تھیں عاجز آ کا اِسکو Un-specified Pahari لکھ گئے دے ہین۔ اوہ لکھدے ہین:

Western Pahari consists of a great number of

dialects varying almost from hill to hill.

پوٹھوہاری شاعری تے ترتیب دِتے گئی دی اپنی کتاب ''پوٹھوہار رنگ'' دے پیش لفظ وچ انجم سلطانؔ شہباز لکھدے ہین کہ پوٹھوہار ہِک قدیمی تاریخی خطہ ہے ہور اِسے طراں اِسدی ثقافت ہور روایات دیاں بنیاداں بھی مُچ ڈوہنگیاں ہین۔ پہاویں جے پوٹھوہاری ہور پنجابی دِیاں بنیاداں ہِکو ہین' مگر مزاج دے اعتبار نال پوٹھوہاری سُن اپنی شناخت بالکل الگ بنائی رکھی ہے۔ پوٹھوہاری شاعری دے چند نمونے:

صدق نال بسم اللہ شریف پڑھ کے
حمداں والے دی حمد بیان کریئے
بدلے ادب گستاخی نہ ہوجاوے
زیراں زبراں دا خوب تہیان کریئے

دُنیا ہے بازار سوداگری دا کدھرے ناز تہ کِدھرے وافا وکدی
پیراں ہیٹھ انسان نے مکّی عظمت عزت شرم دِسدی جابجا وکدی
من مورکھا من دی من رکھیں من دا پہیت دِتیاں خوار ہوسیں
بن بن اندر پھرسیں بن وحشی بندہ بن بن گئی لاچار ہوسیں

''پوٹھواری لوک گیت'' دے مصنف دے مطابق اِس علاقے وچ جتنے بھی لوک گیت مقبول ہین' اوہ ہندکو تہ پونچھی علاقیاں وچ بھی گائے جُلدے ہین۔ خصوصاً مظفرآباد تہ مانسہرے وچ۔[1]

''وسڑاں پٹھوھار''

''پوٹھوہاری'' شاعری دی اس کتاب بچوں جسدے خالق یعنی مصنف عبدالقادر قادری ہین' نثر و نظم بچوں اقتباس پیش ہین:

نثر............''آپڑیں پچھانڑں'' عنوان دے تحت شاعر سُن کتاب دے پیش لفظ یا تمہید وچ لکھیا ہے۔

> ''بولی کوئی وی ہے' لکھائی پڑھائی اُسنی ہک باڑ ہونڑیں جیہڑی لبھے نی راکھی کرنی۔ جس بولی نیاں آپڑیاں کتاباں نہ دھیڑن' اوہ پچھے رہئی کے دوئیاں بولیاں نے ہیٹھ گسڑیں پہوئیں اوہ رکیاں نہ پرانڑیں سوہنڑیں تہ مٹھی ہی پٹی وھے۔ پوٹھوہاری بولی نی وی ایہے ای دُکھ رونڑیں ایہی تھئی تہ ایہہ پرانڑیں تہ پوری بولی پر گُسے وی اِس نے لکھڑیں پڑھنے نا رواج نیہہ باہیا۔ ایہہ رہ گئی جیا تہ کتاں توڑیں تہ اِسے طراں صدیاں لنگی گئیاں............ کُجھ مہاڑے ایہے جئے سنگی دی تھئے جیہڑے سوچڑیں دائی مکی کیہہ سوڑ پئی وی پوٹھوہاری نی میہنہ اُنہاں کی ایہے باساں دائی ماہڑے ماؤ پیؤ نی بولی ایہی۔
> مہاڑے جئے شاعرے

[1]............اِسداذکر اگا حجل کا پہاڑی دیاں لوک گیتاں دے چیڑ وچ ہوسی۔ (رن ب)

نے ماؤ پیئو نی بولی کِیّاں پچھے رہئی گچھے۔ نہ مہاڑا کسے اُپر سان ایہا نہ مینہہ کسے کی بنگا رِیا۔

''مینہہ آپڑیاں بڈ کیاں نی بولی نی پچھانڑں کرائی۔''

☆

ماہڑے کول یکے سال 1994ء سا۔ ہِک گل کرنے آلی ایہہ وی تھئی جےئ پٹھوہاری لکھنے پڑھنے وِچ اوکھی نیہہ ایہی لوکاں کی دِسنے۔ بس ذرا تہیانے نی لوڑ ایہی کہ جے کی چنگی طراں سوچی کے فِر لفظ لکھنا پیناں تاں گچھی کے پڑھنے آلا پٹھوہاری لہجے وِچ پڑھنا۔ ''ڑ' ہ' ں' ئ' ے۔ انہاں حرفاں سُوں لہجہ بنڑنا۔ زبر' زیر' پیش' شد تہ مد' او ہے اُردو آلے اعراب لگڑیں۔ کُجھ مثالاں دے تہیان دئی کے تکو!

ڑاں: ایہہ لفظ بہوں مصدراں وِچ اسڑاں۔ اِس نی جائی جے ''نا'' لا یئے تہ ساہڑا لہجہ ہور تہ لخائی ہور ہوئی گیسی۔ اِس گلے نا تہیان رکھئے۔ اَسڑاں: اَس+ڑاں (آنا)' گسڑاں: گس+ڑاں (جانا)' اِسے طراں کھانڑاں: کھاں +ڑاں (کھانا)' پینڑاں: پی+ڑاں (پینا) وغیرہ۔

ڑں: جس طراں ہِک لفظ ہونڑاں ''گال'' (گ ال) جے اِسنے وِچوں ''ا'' کڈھی سٹئے تہ پچھے رہئی گسڑاں گ+ل: گل۔ اِسنا جوڑ بنڑنا گاف زبر لام گل۔ اِسے طراں ''ڑاں'' وِچوں ''ا'' کڈھی سٹیا۔ ''ڑاں'' پچھے لفظ رہئی گیا۔ ''ڑں'' اِسنا جوڑ بنڑیا'' ڑے زبر نون غنہ ''ڑں''۔ ایہہ تھوڑا اوکھا تھیا۔ پر اِس نی جائی لوڑ پینڑیں۔

''پچھانڑں'' (پہچان) ایہہ لفظ کریائی کے لولوفر اِسدے اُپر تہیان دیو۔ نہ ایہہ ''ن'' اُپر مکڑں نہ ''ڑ'' اُپر۔ پ+ چھان+ ڑں۔ اِسی طراں کنڑں کن۔ ڑں (کون) لونڑں۔ لوں۔ ڑں (نمک)۔ اچھڑاں (آنا)' گچھڑ اں (جانا)' ہُنڑ اں (اب)۔

ھ: جس طراں ''ب'' سوں بھ ''د'' سوں دھ تہ ''ڑ'' سوں ڑھ بنڑائی کے لکھنے پڑھنے' اِسے طراں جھے پہاڑاں لہجہ اچھے ''ھ'' لگڑیں۔ دُھ ''تُس۔ سھ۔'' ''م''۔ م۔ ن۔ مھ۔ و۔ وھ'' ہور وی

جے کرہے لوڑ پئی گچھے ''ھ'' لگنے پرھا: پ رھا: (بھائی) درھیک : در۔ ھے۔ک۔ (درخت) سھارا۔سھا۔را (سہارا)، مھیل۔مھے۔ل: (زیور)

پٹھوہار: پٹھووھا۔ر۔ پتہ لگی گیا جے پوٹھوار یا پوٹھوہار جیہڑا بولیاں گسڑاں اوہ ہورتہ جیہڑا لخیا گسڑاں اوہ ہور ہیا۔

ایہہ غلط روایت پئی گئی۔

عبدالقادر قادری سُن ہ/و/ ھ/ ء/ ی/رے تکر اپنے موقف دی تائید نچ ہوراں ۲۰ بیہاں ۲۵ پنجیاں لفظاں تے لوء بائی ہے۔ پہاڑی قاعدہ یا اِملا دی ترتیب تہ تدوین کرنے والیاں کو قادری دے تجربے تھیں فائیدہ چاہنا ضروری ہے۔

قادری سُن پوٹھوہاری شاعری دے کُجھ نمونے بھی 'وسڑاں پوٹھوہار'' نچ شامل کیتے دے ہین۔

''ہیہ پینڈا

مکڑاں نیہہ دسڑاں

کھسریاں وی اِتھے ای اچھی کے کھسڑاں سا

راہے وِچہ لکرے نیاں لوکھاں

بڈاں وِچہ بیرے تہ مکے نیاں کولیاں

کساں وِچہ دبھونیاں سولاں

اُپروں نماشاں وی پینڑیاں پئیاں

ہُنڑں کیہہ بنڑسی!

باوے نی مت

پیا بانڑاں سا باوا جاتکاں کی   جے ہونڑیں پیہڑیاں نی گوٹھ ماڑی
کمہانڑیں چائی کے راکھی نہ کریئے   تہ کہہ دیسی اَساں کی خیر باڑی
کہُراں وِچہ ماء پیو بیٹھے دے پُھکھے   تہ پُتر سیل کرنے آڑی آڑی

میلیاں تہ ڈالیاں نی پھار اوہ
سئی گیا خورے کُتھے پٹھوہار اوہ

☆

وھے پلہا سنگیاں نا قادر جے او ہ مُنہہ نیہہ موڑنے
مینہہ گِدڑ سِنگی کوئی رکھی وی نہ بِلّی نی جیل !!!

ہنکو یا ہندکو

......تلفظ تہ اِملا......

ہندکو دی سلطنت Domain اِس خطے دیاں زباناں بچوں ساریاں تھیں وسیع ہے۔ ''ہندکو' جیہڑا ہندوستان دا ''کوہی'' علاقہ بھی آکھا گیندا آسا تہ کُجھاں تذکریاں نچ اِسدی وجہ تسمیہ ''ہندوکش'' پہاڑی سلسلے دے آس پاس دا علاقہ ہے۔ ایہہ ہِک پاسے بزرکوٹ دُوّے پاسے ہری پور ہزارہ ٹیکسلا تھیں اگا پشاور تِکر ہے۔ اِتھا جیہڑی بڑی بولی اس وسیع تہ عظیم سلسلے نچ بولے گیندی ہے' اوہ پستو ہے۔ مگر عجیب گل ہے کہ ''ہندکو'' اُپر پشتو دے بجائے پہاڑی زبان غالب ہے۔ حالاں کہ اس قلمرو کو کشمیری تہ پنجابی سب بھی کہیر رکھیا ہے۔ اِس نچ کوہستانی' کا گانی' ہزاروی بولیاں دے الفاظ کثیر تعداد نچ ہین۔ لوک گیت لگ بھگ ساری ہندکو قلمرو دے سانجھے ہین۔ ماہڑے کول ''ہندکو'' دا خاصا لٹریچر (ادبی مواد) موجود ہے' مگر جسدا ذکر یا حوالے اَگے ''پہاڑی دا لوک ادب تہ کلاسیکل لٹریچر'' نچ دِتے گیسی۔ اِتھاں میں ہندکو دے شعری مجموعے ''تُرے تُرے[1]'' دے شاعر رضا ہمدانی دی ہندکو شاعری بچوں اُندا نمونہ کلام محض لہجے تہ الفاظ دی بُنتر دی نشاندہی واسطے نقل کرر ہیاہاں:

اِنوں ہُنڑ دوال تے تھپو
باسی مہندی لاوے کونڑ

[1]............ہندکو شعری مجموعہ ''تُرے تُرے'' شاعر: رضا ہمدانی' ناشر: گندھارا ہندکو بورڈ پشور۔ پاکستان

بے قدری دی منڈی دے وچ
اَسی وِک گئے ستے مُل

☆

مِٹھے ہونٹھ تے کوڑے بول
شربت وے وچہ زہر نہ کھَول

☆

میں نہ رانجھا ، نہ میں بُلھا نہ میں کوئی سودائی آں
منوں کیوں سمجھاونڑ آون ، پہَینڑاں تے پہَر جائیاں

☆

گُڑیو! نی گُڑیو!
گُڑیو......لونگاں دیو پُڑیو
میری گل بھی سُنڑتو
میرے اُتھروں آ کا پونجو
منوں کوئی رستہ دسو
ہیرے جئے ہک منڈے نے
پیار دیاں پینگاں پا کے لُٹیا!

☆

آپڑے تو پہلاں لوکاں دی گل اچ گل ملا دِتی اے
چھوڑ ''نراشا'' یارا ''راشہ'' ہندی ، پشتو ، اُردو بھاشا
اُس نے کُجھ اوپران نی کیتا سب نل یاری پاد نی اے

☆

اِس کوگلابی پہاڑی آکھاں یا گلابی اُردو۔ پیش ہے ڈاکٹر محمد سلیمان دے چند اشعار۔
نظم داناں ہے ''پخیر راغلے'':

خان پاکستان میرے ڈھول سانولے
پخیر راغلے' پخیر راغلے
ہر طرف دیکھو بہاراں کھلیاں
ساتھ ساتھ میرے بہاراں چلیاں
رنگ برنگے پنچھی جا نکلے
پخیر راغلے' پخیر راغلے

جاگدیاں کو جگاؤ

''پہاڑی تحریک دے مختلف پہلو''

قلمرو جموں کشمیر' لداخ' تبت' گلگت' بلتستان و شمالی علاقہ جات دی غیر قدرتی بنڈ دے بعد پہاڑی قبائل ہور پہاڑی زبان کو زبردست نقصان ہویا۔ ایہہ قوم دو پھاڑ ہوگئی۔ اِسدی طاقت' شناخت ہور ثقافت بنڈے گئی ہور سماجی طور اُپر ایہہ نسلی اکائی عدم توازن دا شکار ہوگئی ہے۔ پہاڑی بولن آلیاں دا بڑا حصہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دا حصہ بن گیا' جتھا ابتدائی سالاں وچ اُسدی سنجان تہ انفرادیت بے حد متاثر ہوئی۔ اِس کو کوئی پہاڑی نہ سمجھدا آسا۔ کوئی اِس بولی کو ہندکو آکھدا' کوئی پوٹھواری تہ کوئی پنجابی۔ ہولیاں ہولیاں اِس خطے دے لوک ایہہ پُہل گئے کہ اوہ کون آسے تہ کون ہین تہ اُندی منزل کُتھا ہے؟ جتھوں ایہہ ثابت ہویا کہ ماں بولی سماجی تشخص دا اہم ثبوت منّے گیندی ہے۔ آخر اِس خطے دِیاں لوکاں دی اِس پاسے عدم توجہی ہور

نوٹ............: ''پخیر راغلے'' دا صحیح املا ''بخیر راغلے'' ہے۔ ایہہ پشتو دا لفظ ہے'' جسدے معنی ہین ''خوش آمدید''' ''ویلکم'' یا فر ''جی آیاں کو''۔

بے حسی خدا خدا کر کا ختم ہوئی تہ انہاں اپنی ماں بولی نچ لکھنا پڑھنا شروع کیتا۔ اِدھر ریاست جموں کشمیر دی پہاڑی آبادی دا بُرا حال آسا۔ 1970ء تھیں 1977ء دے درمیان پہاڑی طبقے دیاں لوکاں نچ کُجھ بیداری دی لہر جئی دِسی۔ سماجی بیداری دی بدولت خواندہ نوجواناں دے اندر اپنی ماں بولی نچ لکھن پڑھن دا شوق پیدا ہویا' جیہڑا تھوڑی مُدت نچ جُنون دی صورت اختیار کر گیا۔ وادی ہور جموں دِیاں پونچھ تہ راجوری ضلعیاں نچ ''پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم'' ناں دی ہِک غیر سرکاری' غیر سیاسی تنظیم دِیاں یونٹاں قائم ہوئیاں۔ اِس تنظیم دا منشور ایہہ آسا کہ ریاست نچ بسنے آلے پہاڑی لوکاں دی مجموعی ترقی واسطے کوششاں کیتیاں جُلن تہ حکومت دی توجہ اُندی اقتصادی' سماجی' تعلیمی تہ ثقافتی پسماندگی دا ہر دوالے جُلے۔ ابتداء نچ انفرادی کوششاں بھی کیتیاں گئیاں۔ اِس تنظیم کو کامیاب کرن نچ ہور اِسدا پیغام ریاست دے ہر پہاڑی کہر تکر پُہچائے نچ جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دے کرناہ دے ''کلچرل کلب'' دا سب تھیں بڑا رول رہیا۔ ویلفیئر والے پاسے جنہاں بُزرگاں سُن اہم رول ادا کیتا' اُنہاں نچ ایڈووکیٹ نوراللہ قریشی' عبدالحمید خان' نذیر احمد مسعودی' غلام مصطفیٰ پنچھیؔ' راجہ نذرؔ بونیاری' سید یوسف نسیمؔ لاروی' مبارک شاہ ایڈووکیٹ' مرزا عبدالرّشید' سید مشتاق احمد بخاری' ظفر اقبال منہاس' نثار حسین راہیؔ' سردار رفیق حسین خان' ایڈووکیٹ عبدالحق خان' بلال احمد لودھیؔ وغیرہ۔ ریاست دے کونے کونے نچ اِس تحریک دے اثرات دے نتیجے نچ پہاڑی لوکاں دے اندر قومی غیرت' خوداری ہور قومی وقار دا احساس جاگ اُٹھیا۔ کرناہ کلچرل کلب سُن جسدی قیادت مرحوم محمد عالم قریشی کر رہے آسے' اپنیاں کُجھاں سنگیاں عبدالرشید قریشی' عبدالرشید لون' محمد مقبول خان' نور احمد قریشی ہور حیدر ندیمؔ کر رہے آسے' سُن ساری ریاست نچ طوفان دورے کیتے۔ ہر اُس جائی پُہجے جتھا کوئی پہاڑی رہندا آسا۔ اِس کلچرل لہر نال بچے' جوان' بُڈھے' ماواں' بہیناں ہور خصوصاً سکولاں نچ پڑھنی والیاں طالب علماں نچ آرٹ تہ دُوّے فنون لطیفہ نچ سرگرم ہون دا موقعہ ملیا۔ پہاڑی موسیقی ہور ڈرامے دے ذریعے ایہہ پیغام لوکاں تکر پُہچائے گیا۔ کلچرل پروگراماں' کنونشاں ہور کانفرنساں نچ ہزاراں لوک شامل ہون لگے تہ پورے جوش وخروش دا مظاہرہ کیتا گیا۔

ابتدائی موثر کوششاں دے نتیجے بچ ایہہ گل سرکار دِیاں کناں تکر پہچی تہ دو اہم مطالبے سرکار سُن منظور کر کہد ے۔ ہک جموں وکشمیر کلچرل اکادمی بچ پہاڑی دا تحقیقی شُعبہ قائم کرنا ہور ریڈیو کشمیر سرینگر ہور جموں تھیں پہاڑی پروگرام نشر کرنا' ریڈیو تھیں ایجے پہاڑی پروگرام نشر ہونے شروع ہوئے تہ ساری پہاڑی قوم جھوم اُٹھی۔ ریڈیو کہر کہر پیغام پہچائے دا ہک اہم ذریعہ ثابت ہویا۔ کلچرل اکادمی بچ پہاڑی شعبے دے اُس ویلے دے ریسرچ اسسٹنٹ کریم اللہ قریشی بنائے گئے تہ پہاڑی شیرازہ دی اشاعت نال گویا ایہہ ہک ہور قلعہ فتح ہو گیا۔ ''شیرازہ'' تہ ''اُستاادب'' دی اشاعت دی بدولت پہاڑی لکھاری تہ شاعراں کو انہاں رسالیاں بچ اپنیاں تخلیقاں شائع کران دا موقعہ ملیا۔ پہاڑی ادیباں دی اکثریت اُردو بچ لکھدی آسی۔ انہاں بچ ایہہ خاکسار راجہ نذر بونیاری' غلام مصطفٰی پنچھی' کریم اللہ قریشی' ڈاکٹر صابر مرزا' رشید قمر درہالوی' خوش دیو مینی' نثار حسین راہی' حسام الدین بیتاب' رگھبیر چند نادم کوٹلوی' محمد سلیم بیگ' محمد سرور ریحان' محمد شفیع صابر' شیخ آزاد احمد آزاد' نور اللہ قریشی' مہر علی گیلانی' یوسف نسیم' ظفر اقبال منہاس' زینت فردوس زینت' محمد مقبول ساحل' جاوید نعیم راجوروی' خورشید بسمل' شہباز راجوروی' عبدالرشید فدا' محمد خلیل جوہر' ڈاکٹر مرزا فاروق انوار' ڈاکٹر صادق ملک' رتن سنگھ کنول' مالک رام آنند' پروفیسر گورچرن سنگھ گلشن' عبدالرشید قریشی' حیدر ندیم' ڈاکٹر جہانگیر دانش' ماسٹر شاہ محمد خان' نذیر حسین قریشی' مرزا عبدالرشید' ماسٹر غلام الدین شکیبا کریوی' نذیر احمد مسعودی' حاجی فیروز الدین بیگ' محمد عظیم خان' دل محمد ندیم' سیدہ خورشیدہ بیگم' سید اشرف علی اشرف' ٹھاکر کشمیرا سنگھ وغیرہ شامل آسے۔

پنجی چھبی سالاں بچ پہاڑی لکھاریاں دی ہک بڑی تعداد سامنے آ گئی' جس نال ایہہ اندازہ لانا سہل ہو گیا کہ پہاڑی قوم بچ ادیباں' شاعراں' محققاں دی شکل بچ دانشوراں دی ہک بڑی کہکشاں موجود ہے تہ صلاحیت دی کمی نیہہ۔ دِکھدیاں دِکھدیاں پونچھ' راجوری دے اضلاع تھیں کہن کا اننت ناگ' شوپیان' گل مرگ' بارہمولہ تہ کپواڑہ دے سینکڑے قلمکاراں دی کھیپ منظرِ عام تے آ گئی۔ کلچرل اکیڈیمی واحد سرکاری اِدارہ آسا جس دا رول بے حد اہم رہیا۔

انفرادی سطح تے بھی کوششاں ہوئیاں جِندے نتیجے وچ لار کلچرل کلب سُن ''گلستان پہاڑی'' دے ناں دا ہِک رسالہ شائع کیتا۔

بانڈی پورہ، ملنگام، والی وار، گوٹلی باغ، وائیل، کنگن جیاں پہاڑی بستیاں وچ پہاڑی موسیقی دِیاں فنکاراں دی ہِک چنگی خاصی تعداد اُبھر کا سامنے آئی، انہاں وچ محمد شفیع صابر دا ''ہر مکھ کلچرل کلب''، سید اقبال ملنگامی، بیگم جان، رضیہ بیگم، نورالنساء، مظفر احمد خان، سید منظور بخاری، بی بی جان، غلام حسن تبسم، ہلال الدین خان وغیرہ شامل ہین۔

ولی وار لار دی بستی بچوں پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فوم دے سیکریڑی سید یوسف نسیم دی قائدانہ صلاحیت سُن اُس علاقے دِیاں پہاڑیاں کو جگائے وچ بہت محنت کیتی۔ ریڈیو کشمیر سرینگر دے پہاڑی پروگرام وچ نسیم صاحب دی کمپیئرنگ موثر ثابت ہوئی۔ ریڈیو کشمیر سرینگر سن پروگرام دی نظامت دے آڈیشن وچ یوسف نسیم، اُندی بیگم مہرانساء، اُندا پہُرا سید جماعت علی شاہین بھی چُنے گئے۔ انہاں تھیں علاوہ جیہڑے ہور پہاڑی آڈیشن وچ کامیاب ہوئے تہ کمپیرنگ کرن لگے اُنہاں وچ ایہہ خاکسار راجہ نذر بونیاری، ظفر اقبال منہاس، محمد اشرف شاہد، پیرزادہ لیاقت علی، شفیق قریشی وغیرہ شامل آسے۔ پچھا انہاں وچ ہور پہاڑی نوجوان بھی شامل ہوندے رہے تہ انہاں بچوں کُجھ ٹی وی دے اینکر بھی چُنے گئے۔

ہِک گل منے بغیر کوئی چارہ نیہہ کہ پہاڑی تحریک کو ادبی، تہذیبی تہ ثقافتی سطح تے اگا بدھائے تہ دُنیا وچ روشناس کران وچ جتھا راجوری دِیاں درہال، بُدھل، تھنہ منڈی، دداسن ساج، بہروٹ، کالاکوٹ، منجاکوٹ وغیرہ تہ پونچھ دیاں منڈی، مینڈھر، سورن کوٹ، حویلی، بفلیاز وغیرہ دیاں دؤر دراز گم گشتہ گراواں تہ پینتاں، اننت ناگ دیاں نِکیاں نِکیاں گراواں دے لیڈراں تہ قلمکاراں دا قابلِ ذکر رول رہیا، اُتھا درنگ لاسی پورہ جیاں پہاڑی بستیاں، سرینگر دے ہارون تہ دارا دِیاں نسبتاً ترقی یافتہ علاقیاں دِیاں پہاڑیاں شوپیان دے شاداب کریوہ (کریوہ مانلو)، کیلر تہ سید پورہ، کولگام ضلعے دِیاں ٹُن مئی، یاری پورہ تہ اہربل، بڈگام ضلعے دِیاں پہاڑی بستیاں کھاک، بیرو وغیرہ، گلمرگ دے چک شِتلو ہور آس پاس دی پہاڑی بستیاں، بارمولہ

ضلعے دے علاقے رفیع آباد دا کنڈی ایریا بشمول داز نہ پانزلہ کنگروسہ لدوا تحصیل بونیار دی 50 فیصد آبادی سالم تحصیل اوڑی بارہمولہ تحصیل دا کنڈی بالا علاقہ چندوشہ بابا ریشی لری ڈورہ کالے بن وغیرہ تہ کپواڑہ ضلعے دے کیرن لولاب تہ خصوصاً کرناہ تہ ٹیٹوال دِیاں پہاڑیاں سن جس لگن نال پہاڑی تحریک دی آبیاری کیتی اُسدی مثال قوماں دی تاریخ بچ ملنی محال ہے۔خصوصاً کرناہ دِیاں نوجواناں تہ بزرگاں نہ صرف ویلفیئر سائیڈ خصوصی توجہ دِتی بلکہ اُندا اصلی رول پہاڑی قوم کو ثقافت ہور فنون لطیفہ بچ قابلِ ذکر منزل تکر پُہچائے بچ رہیا۔ پہاڑی قوم اپنیاں انہاں جیالیاں سپوتاں دیاں خدماتاں کو کدے نہ پُہل سکسی۔مرحوم محمد عالم قریشی لقمان راہی غلام ربانی اعوان عبدالرشید قریشی محمد مقبول خان عبدالرشید لون غمگین سیف علی خان ماسٹر غلام حسن ڈار بشیر احمد باغاتی سکندر خان محمد شریف خان وغیرہ شامل آسے۔

اُوڑی دِیاں فنکاراں بچ محمد مظفر جفا خان عزیز دچھنوی راجہ آفتاب احمد خان محمد عالم شاہ مظفر پیامی محمد اسلم خان حاجی رحمت اللہ خان ترک خادم حسین سائیں نور علی شیخ رشید خان قابل ذکر ہین۔

ایہہ فنکار ہر گراں تہ محلے تکر پُہچے تہ اپنے فن دا مظاہرہ کیتا۔لوک ڈونگی نیندرا بچوں جگائے نکھ تہ اُنہاں کو اپنے گُمے دے وجود تہ شناخت دا احساس کرالیا۔تحریک کو مضبوطی دے واسطے انہاں فنکاراں پہاڑی دی لوک موسیقی (گیتاں) لوک ناچ ہور ڈرامیاں تہ کھیڈاں دا سہارا کہدا جس بچ اوہ کامیاب رہے۔اُنہاں دِیاں کوششاں کو اِس واسطے بھی پُہلا نا مشکل ہے کہ انہاں نہ رات دِکھی نہ دن نہ گرمی نہ سردی ننگیاں پیراں، سُجیاں دِیاں زخمی تلیاں نال پتھراں چٹاناں تہ دشوار گذار مدناں نالیاں کو پار کردیاں ہوئیاں پہاڑی تحریک ہر گراں بچ ہر نوجوان بُڈھے بچے تہ زنانیاں تکر پُہچائی۔

بلراج پوری:

میں ریاست دے ہک چوٹی دے اُچے لکھاری سماجی کارکن ہور دانشور آنجہانی بلراج پوری دا کشمیر ٹائمز اخبار بچ ہک مضمون پڑھیا سا جس بچ بلراج پوری سُن اعتراف کیتا آسا کہ

ستارویں صدی (۱۷ ویں) عیسوی تکر شمال مغربی ہندوستان نچ ہک عظیم Greater Pahari domain پہاڑی مملکت نقشے اُپر موجود آسی۔ اٹھارویں صدی دے آغاز نچ ڈوگرہ تہ سِکھ حکمراناں دِیاں بداعمالیاں دی وجہ نال پہاڑی مملکت دا خاتمہ ہوگیا۔ کُجھ بیرونی کُجھ داخلی افراتفری تہ لڑائی جھگڑیاں سُن اِس عظیم پہاڑی ملک دے ٹوٹے کرسٹے تہ ایہہ لوک نِکیاں نِکیاں Water Tight Compartments (ڈوگیاں) نچ بنڈے گئے۔

اگے جُل کا اِس عظیم پہاڑی مملکت کو دوبارہ جیند یاں کرن واسطے عوامی تحریکاں بھی چلیاں، جند ی قیادت اِس ویلے دے کُجھ باغی پہاڑی سردار کرر ہے آسے، جنہاں نچ سردار شمع خان (شمس خان ملدیال)، راجولی خان، صفدر علی یا سبز علی، سردار علی خان شہید کرر ہے آسے۔

پہاڑی دی رزمیہ شاعری جنہاں شاعراں لکھی دراصل اوہ انہاں ہی پہاڑی انقلابی لیڈراں دے بارے نچ لکھی گئی دے ہے۔ ایہوہی گیت لوک گیت بن گئے۔ ایہہ خالص پہاڑی ہین ہور کسے ادب تھیں ماخوذ نیہہ۔

گیتاں دے حوالے اگ جل کا دِتے گیسن (پہاڑی دا لوک ادب)

کوڑے سچ

پہاڑی دا ہک اکھان ہے کہ ''سُتیاں کو جگالنا سہل ہے مگر جاگنیاں کو جگالنا مشکل ہونا ہے''، اِسدے مصداق ایہہ گل وثوق نال آکھی جل سکنی ہے کہ پہاڑی بیداری دی تحریک سُن جتھا غربت، مفلسی، بیماری تہ پُھکھ دی ماری دی پہاڑی قوم کو جگان نچ کامیابی حاصل کیتی اُتھا ایہہ تحریک سماجی تہ معاشی اعتبار نال اگابدھے دِیاں پہاڑیاں کو نہ جگال سکی، کیاں جے اِس مخصوص گروہ کو اپنے ماضی دے بارے نچ کوئی علم نہ آسا نہ اپنی ماں بولی، ثقافت تہ تہذیب و کلچر دا کوئی گیان آسا۔ ایہہ لوک پہاڑاں بچوں ہجرت کر کا شہراں تہ قصبیاں نچ آباد ہو گئے دے ہین تہ مغربی تہ آس پاس دی تہذیبی یلغار دے شکار ہو گئے دے ہین۔ اوّل تہ اُنہاں کو ماں بولی صاف بسر گئی دی ہے ہور اوہ پہیڑی طراں احساس کمتری دا شکار ہین۔ سمجھدے ہین کہ اگر اوہ ماں بولی بولسن تہ دُوّے گھما ہنڈی اُنہاں کو ''پاروں'' آئے دے غیر مہذب ہور جاہل لوک

مجسن ۔ اُنہاں بڑی مشکل نال قوماں تہ قبیلیاں بچ سماجی نابرابری دے دلدل عبور کر کا ہک ڈاہڈی تہرتی اُپر قدم جمائے دے ہین تہ اوہ ہُن فر پچھاں نیہہ جُل سکدے۔

انہاں لوکاں بچ مقتدر سیاسی جماعتاں دے رہنما تہ حکمراں طبقے دے اہم افراد شامل ہین، جیہڑے محض اِس ڈر نال اپنے قوم قبیلے دی وکالت نیہہ کر سدے کہ ایہجا نہ ہوّوے کہ حکومت دا عتاب نازل ہوّوے ہور اوہ اپنی پوزیشن کھڑالن۔

دُوّا اوہ اُنہاں پنگیاں بچ پھنسنا نیہہ چاہندے، جنہاں بچ اوہ آپ نیہہ دُوّے پئی ہوون۔ جیہڑا شخص آپوں خوشحال ہور آسودہ حال ہوّوے ہور ٹہیڈ پہر کا کھاندا پیندا ہوّوے، زرق برق لباس لاندا ہوّوے، عیش وعشرت کردا ہوّوے اُسکوا پنیاں پہیناں پہر اواں دی فکر کیوں ہوّوے؟ غیرت تہ پہرے دے ٹہیڈا دا ڈکار ہوندی ہے۔ ایجے عناصر بھی اَساں بچ موجود ہین جنہاں صرف ''پہاڑی'' لفظ دا استحصال کیتا تہ اُچیاں جائیاں تکر گجھ پہچے۔ سرکاری ایواناں بچ بڑکا اوہ اپنی قوم تہ کاڈ کو بسر گئے دے ہین۔ حالانکہ اِسے ناں ''پہاڑی'' اُپر اُنہاں ستاں پیڑیاں واسطے دولت کما رکھدی ہے۔ اج پہاڑی قوم دا صرف ہک مطالبہ باقی رہ گیا داہے، اوہ ایہہ ہے کہ ریاست بچ بسن آلیاں پہاڑیاں کو سماج پسماندہ ہون دی وجہ نال دوئیاں پسماندہ طبقیاں دی طراں ''درج فہرست قبائل'' ST دا درجہ دِتا جُلے، تاں جے ایہجا نہ ہوّوے کہ ہکوئی چھتا ہیٹھ بسنے دو پہر ااِس سماجی نابرابری دی وجہ نال دو کنی کنی قسم دیاں زندگیاں گزارن۔ ہکی کو سب گُجھ ملے تہ دُوّا پہر احکومت دِیاں سہولتاں تہ رعایتاں تھیں محروم رہوے تہ ساری زندگی کچھڑیار ہوے۔ ایہہ انسانی حقوق دا معاملہ ہے مگر پہاڑی قوم دے نمائندے اقتدار دے تپے دے تندورا بچ صرف اپنی اپنی رُٹیاں سیکدے ہین۔

ہک پاسے پہاڑی لوک ''مملکتی رعایتاں'' تھیں محروم ہون دے باوجود اپنی ثقافت دی حفاظت ہور ترقی دے کم بچ مصروف ہین تہ دُوّے پاسے اَساں بچوں ہی گُجھ لوک ریاستی اسمبلی دے ممبر بنے واسطے الیکشن لڑ کا کامیاب ہون دی ناکام کوششاں بچ مصروف ہین۔

اج دی تاریخ بچ پہاڑی زبان ہور ادب کو بے شمار چلینجاں دا سامنا ہے۔ پہاڑی

ادیب ہور شاعر کتاباں تے لکھدے ہین جد کہ نہ ایہہ کتاباں کوئی پہاڑی مُل رکھندا تہ نہ اِنہاں کو کوئی پڑھے واسطے تیار ہے۔ کلچرل اکادمی دا پہاڑی شعبہ ہر سال درجناں پہاڑی کتاباں چھاپدا ہے۔ اِسی طراں پہاڑی ادیباں ہور شاعراں دی حوصلہ افزائی بھی ہوندی ہے تہ مدد بھی۔ تقریباً ہِک درجن تھیں زیادہ پہاڑی تخلیقی کتاباں کو جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی سُن بہترین کتاب دے اعزاز نال نوازیا گیا ہے تہ اُندیاں مصنفاں کو نقدی انعامات دے طور اِجکل فی کس ہِک لکھ روپے بھی دِتے جا رہے ہین۔ ہر سال اکیڈیمی دے زیر اہتمام پہاڑی ادبی تہ تمدنی کانفرنساں، مشاعرے تہ سیمنار منعقد کیتے گیندے ہین۔ ایہہ تہ سرکاری سرپرستی دی بدولت ہور رہیا ہے جد کہ نجی کوششاں نہ ہون دے برابر ہین۔ اُدھر پہاڑی زبان کو پہاڑی علاقیاں دِیاں سکولاں دے نصاب بچ شامل کیتے واسطے جیہڑیاں کوششاں کیتے گیاں، اُند پھل بھی ملیا جد کہ اوہ حالیں کچا ہے۔ ماجرا ایہہ ہے کہ جموں وکشمیر بورڈ آف اسکول ایجوکیشن سُن ایہہ گل من رکھدی ہے کہ پہاڑی اِسے نستعلیق رسم الخط بچ تعلیمی نصاب بچ شامل کیتے گیسی ہور ایہہ صرف اُنہاں سکولاں بچ زیرِ تعلیم طلباء کو پڑھائے گیسی جیہڑے اکثریتی پہاڑی علاقیاں بچ رہندے ہین۔ جد کہ اس فیصلے تے فی الوقت عمل نیہہ کیتے گیا۔

پہاڑی زبان بچ ایم فل کرن واسطے کشمیر تہ جموں یونیورسٹیاں سن فی الحال کوئی شعبہ نیہہ کھولیا۔ حالانکہ اِس بارے پیش کیتے گئی دی تجویز منظور کیتے گئی دی ہے۔ البتہ جموں یونیورسٹی اندر ایم۔اے اُردو دا ہِک پرچہ پہاڑی طالب علماں واسطے پہاڑی زبان بچ رکھیا گیا دا ہے۔ اِس تھیں علاوہ بابا غلام شاہ بادشاہ یونیورسٹی، راجوری بچ وی پہاڑی زبان بچ ڈپلوما کورسز کرائے جا رہے ہین۔

پہاڑی بچ ڈِکشنری بنان دا پروجیکٹ چل رہیا ہے۔ جموں وکشمیر اکادمی آف آرٹ اینڈ لینگویجز سُن ایہہ کم ذمہ رکھدا ہے۔ اِس پُرپچھلیاں دساں سالاں بچ کافی کم ہویا ہے، مگر بدقسمتی نال ستمبر 2014ء دے سیلاب سُن گذشتہ دساں سالاں دی محنت کو مٹی دے ڈھیر بچ بدل دتا ہے۔ ہُن فِر کم شروع ہو گیا ہے۔

لوک ادب:

تحقیق کدے نیہہ مُکدی۔ 1977ء تھیں پہاڑی بچ قابل ذکر تحقیقی کم ہویا ہے۔شعبہ پہاڑی دے تعاون نال اِسدیاں دانشوراں تہ لکھاریاں اِس فیلڈ بچ بڑا مفید کم کیتا ہے ہور ایہہ سلسلہ جاری ہے۔ تحقیق دا کم پہاڑی دے کلاسیکی ادب ہور شاعری دی بازیافت تھیں شروع ہویا ہے۔کیاں جے کِسے بھی زبان دی ابتداءفوک لور یا لوک ادب تھیں ہوندی ہے تہ لوک شاعری اِسدی بنیاد بندی ہے۔ارتقائی مرحلے بچ داخل ہون واسطے پہلے ابتدائی مرحلیاں چوں لنگھنا پیندا۔ لوک ادب ہی ہر قوم دی تاریخ منے گیندی ہے۔کوئی پُتر یا تِھی ماء پیو بغیر نیہہ ہوسکدے۔

لوک ادب کِسے گروہ یا طبقے دِیاں عام لوکاں نال منسوب ہوندا ہے' جیہڑا خاص لوکاں دا کہٹ مگر عام لوکاں دے ذہن وفکر دی بڑی حد تکر عکاسی کردا ہے۔لوک ادب دُنیا دی ہر زبان بچ تھہیا ندا ہے۔ اِسواسطے ایہہ شرط لازم نیہہ کہ اِسدا سوچنے ہور لکھن والا کوئی پڑھیا لکھیا دا ہوؤے یا اُس سن کوئی خاص تربیت حاصل کیتی ہوؤے۔ برعکس اِسدے لوک ادب کِسے بھی پسماندہ تھیں پسماندہ زبان بچ ملدا اے' جس کو لوک سینہ بسینہ ہور مُنہہ زبانی نسلاً ہک پیڑی تھیں دوئی پیڑی تک منتقل کردے رہندے ہین۔ کِسے زبان دا لوک ادب اُس طبقے ہور زبان دے بولے چالے والے عوام دِیاں دُکھاں سُکھاں' خوشیاں غمیاں' اُندی بود وباش ہور ہک طراں نال اُندی مجموعی طرز زندگی ہور اندازفکر دا ترجمان ہوندا ہے۔(نذیر احمد مسعودی)

ہر جاندار مخلوق مسرت' غم' جُرات' خوف' محبت' نفرت' عداوت ہور اِسے قسم دے دُوّے جذبات دا اظہار اپنی حرکات ہور مختلف قسماں دِیاں وازاں دے ذریعے کردی ہے۔ محبت ہور خوشی دے عالم بچ ایہہ حرکات ہور وازاں کُجھ ہور طراں دِیاں ہوندیاں ہین۔جُرات ہور خوف دے عالم بچ کُجھ ہور طراں نفرت ہور عداوت دی صورت بچ کُجھ ہور......انساناں بچ بچے فطرت تھیں قریب تر ہوندے ہین۔لہٰذا اُنہاں تے مختلف جذبات دا ردِعمل شدید ہور فوری ہوندا ہے۔ بچہ جس چیز ا کو پسند کردا اُس کو دِکھ ہسدا' جس کو نا پسند کردا ہوؤے اُس تھیں ڈردا ہے۔قدیم انسان بچے دی طراں فطرت تھیں قریب آسا۔اِس واسطے او مختلف جذبات دا

اظہار کدے لفظاں نال کردا' کدے حرکات وسکنات نال۔ چنانچہ غیر متمدن ہور نیم متمدن قبائل بچ اظہارِ جذبات واسطے مختلف قسم دے رقص مروّج ہو گئے......(کرم حیدری، پوٹھوہاری گیت)

ناچ نال نغمہ جُڑیا دا ہے۔ انسانی جبلّت دا تقاضہ دِکھو کہ اج اخلاقی قدراں' دینی نظریات ہور تہذیبی ارتقاء دے باوجود بھی کدے کوئی بھی شخص کوئی گانا سُندا تہ اُسدے پیر ہلنا شروع کر دیندے ہین یا فر اُسدے جسم دے ہر عضو بچ گیت دے بول ہور ترنم دے لحاظ نال حرکت ہوندی ہے ہور اگر آلاتِ موسیقی اُپر کوئی تال' تھّن' رنگ یا لکڑ بجائے گیندی ہے تاں بھی اُسدیاں ٹُھڈاں تے نامعلوم' نامانوس ہور انجانیاں گیتاں دے بول مچلن لگدے ہین۔ اگر کوئی شخص کوئی چنگی خبر سُندا تہ اُسدیاں ٹُھڈاں تے مسکان تہ چہرہ ہک دم پُھلاں دی طراں پُھل گیندا ہے' جسدا مطلب ایہہ ہویا کہ کوئی گل سن کا یا سوچ نال بھی انسانی جسم بچ ارتعاش پیدا ہوندی ہے۔ ایہہ خالص نفسیاتی مسئلہ ہے۔ کلکتے دے ہک سائنسدان[1] دا آکھنا کہ موسیقی سُن کا پُھلاں دے بُوٹے ہور نباتات بھی نچنا شروع کر دیندے ہین۔

لوک ادب ہووّے یا لوک شاعری یا لوک موسیقی ورقص' ایہہ قبائل بچ صدیاں تھیں مروّج ہے۔ بلکہ ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی کہ ایہہ قبائل دی تہذیبی ہور سماجی وراثت ہین تہ سب تھیں زیادہ پیاری وراثت۔

پہاڑی لوک ادب دی تاریخ اتنی پُرانی ہے کہ اِسدے آغاز دا کوئی پتہ نیہہ۔ تاریخی تذکریاں ہور لسانیات دِیاں کتاباں بچ اِسدا ذکر قدیم داستاناں' دیو مالائی قصیاں کہانیاں ہور رزمیہ مثنویاں ہور عشق محبت دِیاں گیتاں دے حوالے نال مِلدا ہے۔ تحقیق کرن دے بعد ایہہ پتہ چلیا ہے کہ پہاڑی دا معلوم لوک ادب ڈھائی ہزار سالاں اُپر محیط ہے[2] ایہہ گل سُن کا سِر اُچا چا کا تہ فخر نال آکھ سکدے ہاں کہ اُسدا لوک ادب بچ امیر Rich تہ ادبی سرمائے دا حامل ہے۔

فطرت پسندی تہ فطرت نال جُڑے ہون دی وجہ نال اِس قوم دے مزاج بچ جمالیاتی حِس دوئیاں قوماں دے مقابلے بچ بدرجہ اُتم (کئی گُناہ) زیادہ ہے۔ ہک پاسے ماحولیاتی

[1]............بوّس [2]............گریرسن

ظرفِ زمان ہوظرفِ مکان نال جُڑیاں دِیاں اوکڑاں،پُر خطر،دُشوار گذار پہاڑی درّے، فلک بوس برفانی چوٹیاں، گھنے جنگلات،اِنہاں بچ بسدے خونخوار جنگلی جانور،سپ تہ بچھو،ڈوہنگے جان لیوا بغیر پُلاں دے تیز بگدے کٹھے تہ ندی نالے تہ چھمب، موسمی مشکلات، کالا چھڑ، گجدے بدل،بجلیاں (بجاں)، تیز طوفانی بارشاں، برفاں، لانیاں تہ مانیاں، خطرناک رستے، ذرائع آمد ورفت دی نایابی، آمدنی صفر، بُھکھ، بیماری، سماجی عدم تحفظ، نہ کوئی حاکم نہ پرسان حال، بلکہ اُلٹا حملہ آوراں دی مار''تلازمی اُپر اسمان'' صرف خدا دا سہارا...... انہاں اوکڑاں دی وجہ نال پہاڑی لوک بہادر، دلیر تہ جنگجو ہون تھیں علاوہ قدرت سُن مہم جو ہور فطرت شناس بنائے دے آسے تہ دُوّے پاسے پہاڑاں،مُرغ زاراں،ٹھُو کاں، آبشاراں، ٹھنڈے ٹھار پانی،مِٹھے گیت گاندے کٹھے، رنگ برنگی چڑیاں ہور پنکھیاں دِیاں دِلا اندر کھُبن والیاں سُریلیاں بولیاں،مِٹھے رسیلے جنگلی میوے،وادیاں،سرِقدرت دی حسین شجر کاری، نباتات، رنگ برنگے پھُل، پکھڑ وں تہ تتلیاں تہ حُسن فطرت دِیاں جلوہ نمایاں تہ گلکاریاں، پہاڑاں بچ رہن والیاں واسطے اللہ دِیاں نعمتاں تہ عنایتاں رہیاں دِیاں ہین،جنہاں پہاڑی جنے، کُڑی تہ بچے دی فطرت بھی سوہنی، حسین تہ جمالیاتی حِس دی حامل بنا چھوڑی ہے تہ شب وروز (راتیں دِینہیاں) اُسدیاں ہوٹھاں تے رزمیہ بزمیہ تہ قدرتی حُسن دے حامل مِٹھے گیت تہ روحانی نغمے تڑپدے رہندے ہین تہ جد کسے نکے یا ماہلی یا اُچھلدے نچدے تہ سرمدی نغمے گاندے کٹھے یا چھمب دے کنڈے پھُلواری دے جھنڈ اہیٹھ بج کا اوہ بنجلی دی روحانی آسودہ بخش آلی سُر تال بچ اپنے رب یا اپنے محبوب دِیاں تعریفاں کردا یا وچھوڑے تہ ہجر دے گیت گاندا ہے تہ نہ صرف اُسدے مخاطب، اُسدی جان تہ جندڑی اُسدی محبوبہ، کسے ہور ماہلی یا نکّے تے یا کٹھے دے دندے بجی دی اپنی گاں چرارہی ہووّے یا اپنی سہیلی دِیاں کالیاں ریشمی زُلفاں کو پھُرول کا لیکھاں چُن رہئی ہوندی ہے تہ اوہ بھی جواب بچ ''چن'' گانا شروع کردی ہے تہ سارے ماحول کو رومانی تہ روحانی بنا چھوڑ دی آ۔ اِس طرزِ حیات بچ نہ کوئی بناوٹ ہوندی ہے نہ مصنوعی پن۔ اِسے ماحول تہ طرزِ زندگی تھیں متاثر ہو کا شاعرِ مشرق علامہ اقبالؒ فرما گئے سن ۔

فطرت کے مقاصد کی کرتا ہے نگہبانی
یا بندۂ صحرائی ' یا مردِ کوہستانی

لوک ادب دی تشریح اسیں اس طراں کرسکدے آں کہ ''جس طراں مالی باغ لاندا' اُس بچ اوہ طراں طراں دے پھُل تہ بُوٹے لاندا ہے' اُنہاں کو پانی دیندا ہے' گڈائی کردا ہے ہور رات دن خدمت بچ لگیا دا رہندا ہے' ایہہ انسانی کوشش دا نتیجہ ہے۔ جد کہ جیہڑے گُل بُوٹے' نباتات تہ FLORA & FAUNA جھنڈ' رنگ برنگے پھُلاں دے بوٹے خودرو ہوندے ہین' اُندی پرورش ہور باغبانی قدرت آپ کردی ہے۔ اِسے واسطے سیانیاں دا قول ہے کہ ''فطرت ہی دراصل حقیقت ہے۔''

تخلیقی ادب تہ لوک ادب دا فرق بس اِس ہِک گل نال واضح ہوگیندا ہے کہ تخلیقی ادب کِسے بادشاہ' حکومت یا باغبان تہ مالی دِیاں کوششاں دے نتیجے بچ ترتیب دِتے گیا دا ہور سجایا باغ ہوندا ہے تہ لوک ادب ''خودرو گُل بوٹیاں دی ہِک الگ دُنیا'' جسدا نہ کوئی باغبان نہ مالی۔ اس نظام دا دستور تہ آئین کُس بنایا تہ نظام کو کون چلا رہیا ہے؟ اِسدا جواب صرف ایہہ ہے کہ اوہ فقط اللہ دی ذات ہے جس انسان' فرشتے تہ جِن بنائے تہ ساری پُراسرار کائنات تخلیق کیتی' جمادات' نباتات تہ حیوانات بنائے۔ جس ہِک مچھر دے پیٹ بچ 87 میٹر لمی آندر (انتڑی)' دل' کلیجی' بُکڑے تہ اوجری بنائی' جس جگنو دے اندر روشنی پیدا کیتی' جس پنکھیاں کو بولنا سکھایا تہ مِٹھے گیت گانے سکھالے۔

حیوانات تہ حشرات الارض دے بارے بچ جتنا علم پہاڑاں بچ رہن آلے کو ہوندا ہے اُتنا کِسے اکتسابی علوم دے ماہر کو نیہہ ہوندا۔ ماہڑیاں بُزرگاں کولوں میں اِس بارے کافی مفید گلاں سکھیاں ہین۔ ماہڑے مرحوم دادا جان ماہڑی انگلی پکڑ کا باغایا نیڑے دے بنا بچ کھڑ دے آسے تہ آکھدے آسے ''سُن ایہہ بولیاں چڑیاں دیاں' پکھرو واں دِیاں۔ ایہہ کے آکھدے ہین؟ اوہ دِکھ اِس لمے دُمڑ آلی کالی چڑی دا ہڑ' ایہہ ڈاہلی اُپر بجے ویلے کہہ آکھدی ہے تہ ڈاہلی پُروں اُڈن ویلے کے بولدی ہے۔ اس چڑی داناں ''کال چِٹّھ'' ہے۔ جس ویلے ایہہ اُڈدی

ہے تہ پہلاں سِدھی سر اُپھراں رکھ کا اسماناں داہر اُڈدی ہے تہ جد واپس بُوٹے داہر آندی ہے تہ سر بُناں داہر رکھ کا آندی ہے۔ اُڈے ویلے سِدھی بولی دے بول ہوندے ہین ''میں ای میں، میں ای میں، میں ای میں'' تہ واپسی ویلے تُوں ہی تُوں، تُوں ہی تُوں، تُوں ہی تُوں۔''

اس چڑی کو ''تینتھ'' آکھدے ہین، جیہڑا بولدا تہ اگر غور تہ دلچسپی نال اِسدا مطلب جانن دی کوشش کراں تہ اُتھوں صرف ترے لفظ سمجھ آندے ہین ''سبحان تیری قدرت''۔ اوہ جانور ''نیل کنٹھ'' ہے۔ ایہہ زیادہ تر راتیں بولدا۔ کے آکھدا؟ کدے سُنیں! کے آکھدا ہے؟ آکھدا کہ ''تُوں پہر کا رُتیاں دی ٹوکری بھی دیندا ہیں تہ اے صاحب! تُوں کُتھوں تھہا سیں''۔ (ایہہ کشمیری دا ترجمہ ہے۔ آکھے گیندا ہے کہ ''نیل کنٹھ'' کشمیری بچ بولدا ہے)

ایہہ گُہگی ہے جیہڑی آکھدی ہے ''یوسف کُھوہ، یوسف کُھوہ، یوسف کھوہ......۔'' ''ایہہ یوسف کون آسا؟'' ''دسّن!'' اِسدے بعد دادا جان حضرت یوسف دی داستان مثنوی ''قصص الحسنین'' دے اشعار دے حوالے نال سُناندے تہ چِٹی گُہگی جسکو مقامی زبان بچ ''ٹوٹر'' آکھدے ہین دے علم القرآن دی اہمیت دا پتہ چل جاندا ہور حضرت یوسف کو اُندیاں پہر جائیاں سُن کِیاں کُھوّ انچ سٹیا آسا، ایہہ جانن واسطے میں قصہ یوسف زلیخا پُورا دومرتبہ پڑھ مُکایا۔ دوئی گُہگی کے آکھدی ہے؟ ''تو نے مجھے رزق دیا، جتنا جتنا میں نے مانگا، اُس سے زیادہ دِیا۔''

سُن اُس بٹکڑادے بُوٹے تے بیٹھا دا اوہ چِٹا چڑا کے آکھدا؟ ''رب سچا، رب سچا''۔ اوہ پوشنول ہے۔ ہک پیلے رنگ دا نِکا جیاء پرندہ جیہڑا بسا کھ، جیٹھ تہ ہاڑ دِیاں تر واں مہینیاں بچ بُود ہوگیندا تہ بے حد مِٹھے تہ سُر آلے گیت سُنا کا فر کسے پاسے ہجرت کر گیندا ہے۔ اسدی بولی تِہیان نال سُن ''بچہ پُھوتو......!'' دادا جان اِس بولی دے پس منظر بچ جیہڑی مختصر لوک کہانی ہے اوہ بھی بیان کیتی۔ ایہہ دِکھ اِس کالی چڑی کو۔ اِسکو کالی کوئل آکھدے ہین۔ ایہہ واحد جانور ہے جیہڑی فجر دی اذان ویلے جاگ گیندی ہے تہ کِسے کھٹے یا دریا دے کنڈے جُل کا پہلے نہاندی ہے تہ فِر کِسے اُچی سِلا اُپر چڑھ کا بولدی ہے۔ ''کہہ بولدی ہے؟'' ''ایہہ آیت الکرسی پڑھدی ہے۔''

ایہہ گل میں یادرکھی تہ کالی کوئل دی بولی چنگی طراں سُنی تہ میں ایمان دی حدا توڑیں اِس سچائی دا قائل ہوئیاں کہ واقعی کالی کوئل جد بھی بولدی ہے اوہ تہ ایتہ الکرسی بولدی ہے۔

جیہڑے ہور پنچھی میں اپنے گراں یاباغاں بچ دِکھے اُنہاں بچ طوطے بلبل شارک (مینا) ہل (چیل) باشا(باز) کبوتر کاگ کاگنی ہُد ہُد چنجیاری سوڑی تیتر ماہیا ٹھک ٹھوکا لگھوتھ ڈاگن ہوردرجناں نکیاں نکیاں رنگ برنگی چڑیاں۔ اُندی بولیاں بھی چنگی طراں سیانداں۔ ہر جانور دی الگ دُنیا الگ مملکت الگ بولی۔ جنہاں جانوراں دا میں ذکر کیتا انہاں بچ اکثر شہری علاقیاں بچ بھی رہندے ہین۔ بڑیاں بڑیاں عمارتاں دِیاں چھتاں تے بھی بجدے ہین۔ بادشاہواں دِیاں محلاں (سرکاری دفتراں مسجداں دِیاں گُنبداں تے مندراں دِیاں کلساں دیاراں چناراں تہ بڑیاں اُچیاں اُچیاں بوٹیاں دِیاں شاخاں تہ کینتھی پشٹیر چمبیلی تہ چھُنڈاں بچ آہلنے بناندے ہین لیکن ہر جگہ اپنی بولی بولدے ہین۔

لوک ادب:

پہاڑاں بچ رہن آلے انہاں جانوراں دی طراں اصلی فطری زندگی بسر کردے ہین تہ انہاں کولوں بچ ساریاں گلاں سکھدے ہین۔ اِسے واسطے اُندی زندگی دا ہر لمحہ لوک روایتاں نال منسوب رہیا دا ہے۔ بچے دی پیدائش تھیں آخری ساہ تِکر اوہ فطری نظام زندگی دا تابع ہے۔ بچے دی پیدائش ویلے اُسدے مُنہواں بچ گُڑ ستی سٹنا تہمان کرنا ناں رکھنا ختنہ کرنا شادی ختنہ ختنے کو بجالنا تہ شادی کو اُٹھالنا آکھدے ہین۔ انہاں موقعیاں واسطے مخصوص قسم دے گیت گائے جُلدے ہین جیہڑے کُڑیاں گاندیاں ہین۔ فر جد بیاہ شادی دا ویلہ آندا اُس ویلے واسطے بھی گیت گائے گیندے ہین۔ ''گاہنے'' دے گیت...... چکی پُروں آٹا ہور مصالحے پیہالے دے گیت مہندی تہ کھارے دے گیت رُخصتی دے گیت تہ سٹھنیاں بیر گڑھی دے گیت مہراجاں دے سہرے دے گیت گوڈی (گڈائی) تالی (نلائی) دے گیت لیتری تہ فصل کٹائی دے گیت بولیاں گڈھ یا کوئی پہاری چیز کو چھکن ویلے ''بولی'' گان جُلدی ہے۔

پہاڑی لوکاں واسطے سیالے دِیاں کالیاں ٹھنڈیاں تہ ہنیریاں راتاں ہک پاسے

رحمت ہوندیاں ہین تہ دُوّے پاسے انہاں نال کُجھ روایتاں تہ زندگی دِیاں سچائیاں جُڑیاں دِیاں ہین۔

نماشاں ہوندیاں ہی کلکھ ہنیرے بچ دینی (چوبِ چراغ Torch wood) مٹی دے چُلّھے دے ڈلا اُپر بال کا رکھنی، بوہے مار کا بخاری یا چُلّھے دی گرمی بچ دادی یا نانی کولوں بچیاں دِیاں کہانیاں سُنیاں یا کسے قصہ گو یا بزرگ داستان گو کولوں راتیں ساری جِنّاں، پُہُو تاں، دیواں، پریاں، مافوق الفطرت کرداراں دِیاں عجیب غریب نا قابل یقین کہانیاں سُنیاں۔ ایہہ گل یاد رہوے کہ اگلیاں وقتاں بچ ہر پہاڑی گراں بچ کوئی نہ کوئی داستان گو یا کہانی سُنان والا ہوندا آسا، جس کولوک باری باری اپنیاں کہراں بچ تہاں مدے آسے۔ کدے کدے اُس کو پیسے یا اناج وغیرہ دیندے آسے۔ اوہ داستان گو راتیں ساری کوئی نثری داستان یا مثنوی زبانی سُناندا، صبح ہوندیاں ہی کہر ٹُر گیندا۔ بڑے ٹُھونگراں دے دوران کہانیاں سُندے تہ بچے سہے سہے ادھی کہانی سُن کا سُتے گیندے۔ اندر دیومالائی آسیبی کہانیاں تہ باہروں جنگلی جانوراں دِیاں بولیاں۔ اِس وحشت ناک ماحول بچ پلیا دا بچہ فطری ماحول دے کتنے نیڑے ہوندا ہے، اِسدا اندازہ تُسیں آپ لا سکدے ہو۔ ایہہ داستاناں کتاباں پُروں بھی پڑھے جُلد یاں آسیاں تہ زبانی بھی۔ قصہ گو اگر تھوڑا اجیاء خواندہ ہوندا تاں اوہ سیف الملوک (سفرالعشق)، قصہ یوسف زلیخا (قصص الحسنین)، الف لیلیٰ ہزار داستان، داستان امیر حمزہ، جنگ نامے امام حسینؑ، زیتون، خیبر، میلاد النبیﷺ، وفات نامہ گا کا سُناندا آسا۔

''سیف الملوک'' بھی ہِک عشقیہ مثنوی ہے جیہڑی پہاڑی زبان دی مقبول ترین ہور ہر دلعزیز منظوم داستان ہے۔ اِس مثنوی دے خالق ہِک روحانی بزرگ صوفی شاعر عارف کھڑی حضرت میاں محمد بخشؒ ہین۔ کھڑی شریف (چک ٹھاکرہ) موجودہ ضلع میر پور (کشمیر) بچ جمے تہ اُتھے ہی اُندا انتقال 1907ء بچ ہویا۔ اُندا مقبرہ کھڑی شریف بچ مشہور صوفی بزرگ حضرت پیرا شاہ غازی (دمڑی والی سرکار) دے مقبرے دے بغل بچ مرجع خلائق بنیا ہویا ہے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ کل ملا کا 32 بتریاں کتاباں دے مصنف آسے۔ باقی کتاباں بھی تصوف،

فلسفہ' تقویٰ جیاں موضوعات پُر لکھیاں ہین۔ اُندی زبان پنجابی ہے' مگر سیف الملوک واحد ایجی کتاب ہے جسدا لہجہ پہاڑی ہے۔ مگر داستان دے کِردار' وقعات تہ منظر نگاری نہ تہ پنجابی ماحول نال کوئی مطابقت رکھدے ہین تہ نہ پہاڑی نال۔ کردار سوفی صد غیر مقامی بلکہ دیو مالائی ہین یا فِر عربی۔ مگر فر بھی پہاڑی تہ پنجابی لوک سمجھدے ہین کہ ایہہ اساں بچوں ہی ہین۔ اسدی وجہ دراصل ایہہ ہے کہ ایہہ مثنوی جس پیاری تہ مٹھی زبان بچ لکھے گئی دی ہے' اُسدی وجہ نال سیف الملوک ہور بدیع الجمال نال اوپرا پن محسوس نیہہ ہوند۔ چنگی شاعری دی ہِک خصوصیت ایہہ بھی ہوندی ہے کہ ایہہ پرائیاں کو اپنا بنا رکھندی ہے تہ قاری دے دِلا بچ لہہ گیندی ہے۔

میاں صاحبؒ دی شاعری دی گل بر سبیل تذکرہ آ گئی۔ اُندی شاعری معلوم دور دی شاعری ہے۔ لوک ادب نال اِسدا رشتہ محض اِس وجہ نال جُڑیا دا ہے کہ ہر پہاڑی تہ پنجابی سیف الملوک دے اشعار اس طراں پڑھدے ہین گویا کہ ایہہ لوک شاعری ہووّے تہ سیف الملوک دے اوہ اشعار جیہڑے تصوف تہ روحانیت دے فلسفے' پند و نصائح ہور غمزدہ دِلاں دے ہاڑے بیان کردے ہین۔ ہر نِکے بڑے' خواندہ تہ ان پڑھ پہاڑیئے کو یاد ہین حالانکہ انہاں شعراں دی صورت تہ بعض اوقات الفاظ کو بھی بدل دِتا گیندا۔ اکثر ایہہ بھی دِکھنے بچ آیا دا ہے کہ ادھا شعر میاں محمد بخش دا تہ ادھا مولوی محمد دلپذیر دا۔ بُلھے شاہ' بابا فرید تہ وارث شاہ دِیاں شعراں کو بھی محمد بخشؒ نال منسوب کیتا جُلدا۔ میاں محمد بخشؒ نال عوام دی عقیدت دی حد اُتھوں بھی نیہہ مُکدی' جد مساجد دے آئمہ صاحبان میاں صاحب دے فِکر انگیز تہ روحانی قدراں تھیں لبریز اشعار جمعہ دیاں وعظاں بچ بھی پڑھدے ہین تہ اُندیاں خیالاں دے حوالے دیندے ہین۔ میں اپنے کنّاں ہِک پڑھے لکھے دے پہاڑی مولوی صاحب کولوں مولوی عبدالستار تہ پیر شاہ غازیؒ دے اشعار سُنے جسکو اوہ میاں صاحب نال منسوب کردا آسا۔ بہر حال اِس نال میاں صاحب دی عظمت تہ اُنہاں نال عقیدت دا ظہار ہوندا ہے۔

پہاڑی کلاسیکی ادب نظم و نثر بچ موجود ہے۔ نظم بچ جتھا لوک گیت تہ انہاں دے پس منظر بچ واقعات ہور نِکیاں نکیاں رومانی کہانیاں موجود ہین' مخلوط کلچر دے عکاس ہین۔

ہک پاسے پوٹھوہاری' دُوّے پاسے ہندکو' ترِیئے پاسے پنجابی چوتھے پاسے ڈگر دیس دی بولی ڈوگری۔ ایہہ سارے لہجے پہاڑی لوک ادب دے ناقابل تنسیخ حصے ہین۔

جیہڑے لوک گیت سینہ بسینہ نسل بہ نسل منتقل ہوندے آرہے دے ہین تہ آپسی سماجی میل جول نال انہاں بچ باہدا بھی ہوندا رہیا تہ لہجے بچ بھی فرق آندا گیا۔ اوہ سارے خطے' معاشرے ہور سماج دی عکاسی کردے ہین۔

سپاہی یا شپایا (شپایا ڈوگری لفظ ہے)' بساکھ' کونجڑی چؤاں خطیاں دا مشترکہ گیت۔ سَوئے' لکّو' ڈھول' کنگن' چن' بگڑ' ڈوریا' پٹھ' قینچی' چینگنا دابُو ٹا' اماں رانی' بابل' کونجاں داڈار' جیندا جی' سلاری' طوطا' راوی' پنچھی' ڈھول' لالا' چڑیاں میلہ' بندرا' نیلی کہوڑی' درزی' ساگ' سُنبھلی دابُوٹا' کھنو' لیکھ' ہیر رانجھا' جوگی' چٹا لکڑ بانگیا' ماہڑا دِل کنکے' سرمدامیاں ڈھولن' چرخہ' کالی کوئل' جُدائی والے تیر' کالی بدلی' ویلا سرگی دا' بنگاں کچ نیاں' لالا جی' ماہیا' ٹپے' بالو ماہیا' گُنجوا' چاچوا' کپڑے بھور' نہ پہن طوطیا ڈاہلیاں وے' کنگھی' گُہگی' کاگا کون آسی' اُتھی جے جُلیاں' ڈھولا' چن پردیسی' مٹھا' چوٹا ماریا' پردیسوں آیا راجہ' سجن' الی الی بنی ماہڑی' شادی بیاہ دے گیت' جیہڑے مختلف موقعیاں تے گائے جُلدے ہین۔ انہاں بچ گاہنا بدھن دے اولالا' مہندی' استقبال برات' رُخصتی' بیر گڈھی' ڈھو لک گیت وغیرہ۔

پہاڑی لوک واراں:

ا۔سردار بہادر علی	۲۔سیف علی
۳۔جیندا جی	۴۔تاجا
۵۔وار شمس تہ راجولی	۶۔معرکہ کہوڑی دا چوبیتا

☆......''ملکو لوک گیت بُنان دیو فر ملکو پرواہ نہ ہوسی جے ماہڑے وطن نا قانون کون بناسی۔'' اینڈ یو فلیچر

☆......ناری کے مُنہہ سے نکلی لوریوں کی گود میں نو جات ششو (دودھ پیتا بچہ) سویا اور جاگا۔ بالک (بچہ) نے جینو (جنجو) پہنا۔ گیت گائے گئے۔ بیاہ ہوا تو ہرش (خوشی) میں پاگل ہوئی۔ ماتا بنڑے گوانے بیٹھی نو بدھوا (نُوں) گھر آئی۔ گیتوں نے اسکا سواگت کیا۔ تہوار آئے تو گیت گائے گئے۔ (تر وتم داس سوامی)

سِٹھنیاں:

''سٹھنیاں''، اس قسم دے گیت پہاڑی معاشرے تھیں باہر نیہہ مِلدے۔ مہراجا کو بوٹی دِیاں سہلیاں، سنگناں دا ہنسی مذاق بچ مٹھیاں گیتاں دِیاں بولاں بچ طنز دے تیر پھینکنا، اُسدیاں رشتہ داراں دی ادب دے دائیرے اندر تنقید و تنقیص کرنا، عیب جوئی کرنا تہ اِس تھیں حظ (لُطف) چاہنا......شاعری بچ ہِک صنف کو''ہجو'' آکھدے ہین، مگر ایہہ صرف مخالفت برائے مخالفت یا تنقیص ہوندی ہے۔ کِسے شخصا یا کسے چیز دِیاں بُریاں خصلتاں بیان کرنیاں، جدکہ ''سٹھنیاں'' گیت دی اوہ صنف ہے جس بچ محض دل لگی یا چھیڑ چھاڑ دی نیت نال مہراجا یا لاڑے کو تنگ کر کے خوش ہونا۔ جِیّاں:

۱۔ نہ کوئی سالی نہ کوئی سالا......نُہہ تھوڑی موٹی...... جمائی تھوڑا کالا

۲۔ کہُو اڑی داتکو بنجا......مہراجا دا پیو گنجا

۳۔ مہراجا دی عمر ہے ستر سال......دند نیہہ ہِک وی......تہ دُدھ جئے بال

۴۔ اُڑی اُڑی لنگھ مہراجا......نیواں لگا دروازہ......ہائے ہائے نی ماہڑ یئے اماں...... مہراج لم سلماں

۵۔ مہراج بڑا مشٹنڈا......مارو اسکو ڈنڈا......مہراج تھن متھنا......کوئی مارو ہِک گُھسنا

۶۔ کالا شاہ کالا......ماہڑا کالا ہے دِلدار......گوریاں کو دفع کرو......میں آپو سونے دی تار

برصغیر دے پہاڑی بولی بولن والے لوک پہاویں جموں دے ہوون یا مانسہرے دے، راولپنڈی دے ہوون یا مظفرآباد دے، پشاور دے ہوون یا ہزارے دے، پونچھ دے ہوون یا کاغان دے، اوڑی دے ہوون یا حسن ابدال دے، شملے دے ہوون یا کانگڑے دے، کرناہ دے ہوون یا کُگر ناگ دے، نیلم دے ہوون یا راجوری دے لوک گیتاں دا خزانہ اُندی سانجھی میراث ہے۔ پیش ہین لوک گیتاں دے مُکھڑے:

☆ گانا بدھن دے اوہ لالا گاہنا بدھن دے

تیرے گاہنے دِیاں سو سولڑیاں......گاہنا بدھن

گاہنا بدھن واسطے پہئیناں کھلیاں......گاہنا بدھن دے

(شادی دے موقعے تے پہئیناں مہرا جا کو ہک قسم دی ''راکھی'' بندھیاں ہین۔)

☆ اُچے نکے اُپر مہرا جا داڈیرا اوے......ماں پچھنی ہے تہتّے پُتر ماہڑا کیہڑا اوے

☆ لِکھ لِکھ چِٹھیاں میں بیرا دا ہر ٹوریاں
بیرا کیتا دل ڈاہڈا کا واں وے ماہڑا کون آسی
(ہجر بچھوڑے دے گیت)

☆ مِگی ہتھ وے ٹکورا پہئر یا چاول دا
مِگی ڈاہڈا اوے بچھوڑا اپنے باول دا (پونچھی لہجے یچ رخصی دا گیت)

☆ الی الی بنی ماہڑی......گوری گوری بانہاں......پانی کی کری پہئر اں

☆ اساں ٹوری کہ ٹارا آندا بنڑاں ...... بنڑا کہ تھر ہر کنبے......نہ کنب وے بنیاں......نہ کنب وے

☆ جاگ مہرا جا جاگ چُوری آئی آ......دے پہئیناں نوں لاگ جنہاں بنائی آ

☆ بول مہرا جا چال مہرا جا کیہڑے ویلے نیاں کھلیاں
کھلیاں کھلیاں رات گذاری دُکھن پیراں نیاں تلیاں

☆ کوٹھے تے کاں بولے......خط آیا ماہی دا
وِچ ساہڑا اوی ناں بولے (ماہیا پوٹھواری)

☆ گلی گلی ونگیارن (بنجارن) پھر دی......ونگاں لو چڑھانی کُڑیو......ونگاں لو چڑھا۔

☆ ماہڑے بانکو نیا چاچوا......میں کہلاندیاں سچ لو
آپوں جانا ہیں نوکری چاکری......اساں کی دینا ہیں کُھر پاتہ داتری
کھانے نوں دیندا ہیں تھُو ڈاتہ ماکڑی......آپوں کھانا ہیں پہت او......
ماہڑے بانکو نیا چاچوا (جموں/راولپنڈی)

☆ اوہ پیاں دِسنیاں ٹُھوکاں پاریں ضلعے دِیاں
اوہا کرسیاں جیہڑیاں ماہی دے دِلے دِیاں
قربان سوائیں نیاپانیاں......جتھا میل سجن دا ہویا......سیلانیاں لگوا بول

☆ لالا جی کنگن نی کالے کچ دے......پہئن کے کرساں چُور
ماہڑیا کنگناوے (کنگن)

☆ چڑھدے بسا کھادی کے ہے نشانی
تتی تتی تہپ نالے ٹھنڈا ٹھنڈا پانی

مہندی دے کُجھ لوک گیت:

☆ مہندی دابُوٹا ڈاہلیاں ڈاہلیاں
ویرماہڑا بسدا اُچیاں ماہلیاں
ڈاہڈا رہیا ارمان......جوڑیئے سنگاں دیئے

☆ مہندیئے باغاں دیئے......توں لاہور بکدی آنی
مہندیئے باغاں دِیئے

رُخصتی دے کُجھ لوک گیت:

☆ اللہ جانے مولیٰ جانے کتنے سال بچھوڑا......میں چھم چھم تاں روندی
ماہڑے بابل دا دل تھوڑا......میں چھم چھم تاں روندی
باغاں دے بچ کنگھی پھیراں......کرن سرا دے بال
کتنے مال بچھوڑا بابل گلاں کراں کس نال......میں چھم چھم تاں روندی

☆ ہاڑ کھلیاں ہاڑیاں، پچھواڑی کھلے تُوت
انہاں تہیاں دے ڈیرے کوکوچ چلی میں تہ بچھڑے جُلیاں دوُر
میں پنجاں بیراں دی پہئین......میں تہ لاروں ٹُٹیاں کونجڑی
میں تہ بچھڑ جُلیاں دور

☆ نہ پہَن طوطیا ڈاہلیاں وے نہ پہَن کچڑے بھور

اماں میں پالیاں لاڈلی وے' بابے دِتیاں دؤر

☆ ویرے نی جُدائی کولاں...... گولی چنگی ہے بندوقاں دی

☆ لگی قینچی دِلے دی دِل ڈاہڈا اتنگ ہے

گولی ماراں راکھیاں کی' اللہ ماہڑے سنگ ہے (نیلم)

☆ پاروں آٹھُو لاچھلی دِیا چھلیا...... ماہڑے بیرے راہ توہڑا ملیا

ہوش سمہالیں ٹھُو لالا (پونچھ)

☆ لالا جی کنگن نی کالے کچ دے...... پہَن کے کرساں چؤر

ماہڑیا کنگناں وے

☆ چن ماہڑا چڑھیانی اُپر راجوریا

بنی جاواں پکھرُوں تہ مِلی آواں چوریا

مِلنا ضرور ماہڑی جان او چن (جموں)

☆ دو پتر اناراں دے......ساہڑی گلی لنگھ ماہیا

تپ ٹُٹن بیماراں دے (ماہیا)

☆ باغاں بچ بناں او بناں......ناں ماہڑا محمد شفیع

لوک کہندے نے چنا او چنا (چن)

☆ اُڈ بھلا کونجڑ یئے...... مانسہرے اَگے تھَپ لگدی

ہک پردیس اللہ......دوجا ظالم پہَنکھ لگدی (کونج)

☆ باغاں بچ آئی ہوئی آں......ناں ماہڑا سرور جان

ماہیے بالو بنائی ہوئی آں (بالو)

☆ جیندا اپنجاں پہَیناں دالالا...... پہَیناں رورو آکھن لالا

اَسدا کون کرسی سمہالا جیندے کو نہ مارو (جیندا جی)

☆ تلاں داہروں تار آئی......بگڑ وبُڈھی ہوگئی

ہُن لچھی دی وار آئی (بگڑ ور لچھی)

☆ آٹھُو لا انہاں راہواں......دیوا بال رکھاں خا نگا ہواں

چٹی مینڈھی بنی (پوٹھوہاری)

☆ بازارو کیندی برفی......مکّی لے دے نِکی جئی چرخی

دُکھاں نیاں پونیاں وے ٹھُولا

☆ کچے نی ونگ ماہیا......اوہ کہہ کرسن......ٹُٹے جنہاں دے سنگ ماہیا

☆ تھال تھال تھال......میں گئی ماؤ نال

ماؤ پکائیاں روٹیاں......پئیو پکائی دال

میں کھاہدی مزے نال (پوٹھوہاری)

☆ فرشوں لتھیاں چار کتاباں......مُلک پھری روشنائی وے لوکا

علم پڑھو کے جائی وے لوکو (سوہلّے)

☆ ماہی ماہی ماہی مکّو چھلّا لوادے

کچھ ماہڑا فوٹو تہ بٹوے وچ لادے (چھلّا)

☆ نیلی کہوڑی والیا وے ذرا بھاگاں ٹھلیاں چھوڑ

ماہڑی دُکھن کناں دِیاں بالیاں وے......نالے چھاتی لگدا زور

ماہڑ یئے گلا داڈوریا وے (ڈوریا)

مہراجا یا لاڑے کو پہلاں نائی بال بناندا۔ فر ہک خاص چوکی ''کھارے'' اُپر بہجال کا نہوائے گیندا۔ بوہٹی کو بھی ''کھارے'' پُر چاہڑیا جُلدا۔ اِس موقعے اُپر کُڑیاں ایہہ گیت گاندیاں ہین:

کھارے چڑھنے والیا مکّو اللہ دِیاں دُعائیاں

اللہ مولٰی دیاں دُعائیاں شاہ بندیا بول

پہاڑی کو پنجابی ادب دی دین:

پہاڑی معاشرے سُن جتھا پنجابی تہذیب وثقافت دِیاں بے شمار کھٹیاں مٹھیاں روایتاں کو سینے نال لاکا اپنا رکھیا' اُتھا پنجابی دیاں شاہ مُکھی رسم الخط بچ شائع ہون آلیاں ہر موضوع تے لکھیاں دِیاں کتاباں خریدن تہ پڑھن دا سلسلہ بھی جاری رکھیا حالانکہ پہاڑی آبادی بچ خواندگی دی شرح نہ ہون دے برابر رہئی دی ہے۔

موضوع پہاویں کوئی بھی ہوندا' پہاڑی خصوصاً بزرگ اپنے چنتے بچ بچی دی آخری چوانی یا اٹھانی کڈھ کا بُک سیلر کو دیندا تہ ہک ادھی کتاب ضرور مُل چا کہندا۔ اوہ پہاویں "پکی روٹی" ہووّے یا "سی حرفی" ہدایت اللہ یا محمد بوٹا۔

عشقیہ' رزمیہ' بزمیہ' طربیہ' طنزیہ' مثنویاں' عشق ومحبت عجائبات' دیومالائی Legendary روحانیت تہ تصوف پُر مبنی قصے داستاناں تہ مثنویاں پہاڑی معاشرے بچ ادبی خزانے دا ہک لازمی حصہ منے گیندیاں آسیاں:

۱۔ احوال الاخرت (حافظ محمد)

۲۔ قصص المحسنین (قصہ یوسف زلیخا)' (مولوی عبدالستار)

۳۔ احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا)

نوٹ...... کالسری بذات خود ہک نغمہ ہے' ہک گیت ہے۔ کالسری فطرت نا ہک بہترین شاہکار ہے۔ اِس نی ہر ادا ہر انداز بلکہ اِسنی فطرت دا ہر پہلو نغمگی نا مترادف ہے۔ اوہ جدوں سرسوتی نا رُوپ دھارن کرنی ہے نہ "من بینا" نے تاراں کی اِسراں چھیڑنی ہے جے راگ رنگ نہ اِسنی پھوار پئین لگنی ہے۔ اِس واسطے قیاس ایہہ آکھنا ہے جے ساریاں کولوں پہلاں کالسری سُن ہی رخساساں تہ جذباتاں کی گیتاں نے قالب بچ ٹہا لیا ہوسی۔

نوٹ...... گیت ماہڑیاں خوشیاں نا سُوہ ہین۔ گیت ماہڑی زندگی ہین تہ مکی انہاں سنگ والہانہ محبت ہے۔ ہر گیت لوک تاریخ نا ٹوٹا ہے۔ جینا' جاگنا' روشن تہ چمکدار' تنگ تہ صداقت سنگ بہر پور ہور عوام نی پوری زندگی دا آئینہ دار جیہڑا ادیب پُرانے زمانے نی روح کی محسوس کرنے نا خواہشمند ہووّے اِسواسطے گیت ہک بے بہا چیز ہے (نکولائی گوگول)

۴۔ سی حرفیاں محمد بوٹا' ہدایت اللہ' قادر بخشؒ

۵۔ قصص العجائب

۶۔ سفرالعشق (میاں محمد بخشؒ)

۷۔ جنگ نامے (رزمیہ مثنویاں)......جنگ نامہ حضرت علیؓ' جنگ نامہ زیتون' جنگ نامہ امیرحمزہ' جنگ نامہ شاہ بہرام' جنگ نامہ امام حسینؓ

۸۔ معراج نامہ (قادر یار)

۹۔ وصیت نامہ

۱۰۔ میلادالنبیؐ

۱۱۔ وفات نامہ سرورِکائنات

۱۲۔ نورنامہ......مولوی چراغ الدین' مولوی فخرالدین' مولوی عبدالعزیز

انہاں شاعراں دے ناں تھیں پہلاں لگیا دا سابقہ (مولوی) پڑھن آلیاں واسطے خاصی کشش دا سبب بندا آسا۔

پہاڑی دے لوک ادب بچ لوک کہانیاں' اکھان' بُجھارتاں' مقولے (اقوال زریں)' پندونصائح ہور اشارات وکنایات تے مبنی گلاں' سینکڑے سال پہلاں بھی مقبول ہور ہر دل عزیز آسیاں تہ اَج بھی ہین۔

لوک کہانیاں:

اِنہاں لوک کہانیاں دا سماجی پس منظر لگ بھگ سارا پہاڑی ہے۔ کِسے کِسے کہانی بچ کردار غیرمقامی یا دیومالائی ہوندے ہین۔

حُسن پری دی کہانی' دیوسفید دی کہانی' پیر بابے دی کہانی' گنجے گدرے دی کہانی' رانٹسا (چڑیل) دی کہانی' رچھو دی کہانی' چڑی چڑے دی کہانی' ہُدہُد دی کہانی' مامے دا بیوا' لگڑ اتہ بادشاہ دی کہانی' گدڑ ادی کہانی' عقلمند وزیر' چور ادی داڑھی بچ کہاء دا تیلا' شاہزادے دی کہانی' اوڑھ ماؤ دی کہانی' الہ دین دا دیا' بغداد دا سوداگر' وفادار نوکر' لوہار دا پتر' املوکا دا بوٹا' لالچی زمیندار' بلی تہ ڈاگن دا مقابلہ وغیرہ وغیرہ۔

اِنہاں کہانیاں داموضوع یاتھیم کوئی بھی ہووّے' ایہہ اعلیٰ اخلاقی قدراں' نصیحتاں ہور عقل دِیاں گلاں تے مشتمل ہوندیاں ہین۔ ایہہ سُنن نال بچیاں نچ خصوصاً انسانی شعور و ادراے دے بوہے کُھلدے آسے تہ اوہ زندگی نچ انہاں کہانیاں دِیاں چنگیاں مندیاں ِکرداراں دی نفسیات سبق سِکھدے رہندے ہین تہ ہرویلے انہاں کرداراں کویاد کرکے اپنے واسطے صحیح راہ داتعین کردے ہین۔

پہاڑی اکھان تہ بجھارتاں:ا

پہاڑی اکھاناں دی کل تعداد کتنی ہے' ایہہ آکھنا مشکل ہے مگر پہاڑی ڈکشنری بنان دی ورکشاپ دے دوران بہ اتفاق رائے ایہہ اندازہ لائے گیا کہ پہاڑی اکھان جیہڑے پونچھ' راجوری' کپواڑہ' بارہمولہ' سری نگر' بڈگام ہور جنوبی کشمیر دِیاں ضلعیاں شوپیان' پلوامہ' کولگام تہ اننت ناگ نچ بولے گیندے ہین دوہزار تھیں زیادہ ہین۔ انہاں نچ چھڑے پہاڑی دے اکھان ہین۔

حقیقی کنٹرول لائن دے دُوّے پاسے بھی اکھان بولے گیندے ہین مگر اُتھا کُجھ ہور اکھان بھی بولے جُلدے ہین۔ اِسدا پتہ مکو پہاڑی دے منے پرٔمنے دے ادیب موضوع تے ڈاکٹر صغیر احمد خان صاحب نال ماہڑی پہلی ملاقات دے دوران گل بھی ہوئی۔ انہاں دَہسیا کہ ایہہ فہرست بھی حالیں مکمل نیہہ سمجھی جانی چاہیدی۔

نوٹ............: پہاڑی لوک کہانیاں دِیاں ترِی (۳۰) جلداں جموں وکشمیر کلچرل اکادمی دے پہاڑی شعبے سُن چھاپ کا ہک بہت بڑا معرکہ سرانجام دِتا ہے۔ اِنہاں نچ لوک کہانیاں دی کل تعداد کہٹ بدھ ترے سو دے قریب ہے۔ اج دی تاریخ تک لوک کہانیاں جمع کیتے داکم جاری ہے۔ پہاڑی محاوریاں تہ اکھاناں تے مشتمل کُجھ مجموعے سرکاری سطح تے بھی کوششاں نال منظر عام تے آئے دے ہین۔

نوٹ............کشمیری نچ چڑیل کو''رانٹس'' آکھدے ہین۔

ا......پاکستان دے زیر انتظام کشمیر نچ راولاکوٹ تھیں پہاڑی دے معروف ادیب' شاعر' محقق تہ دانشور پروفیسر ڈاکٹر محمد صغیر خان سُن ''پہاڑی اکھان تہ پہاڑی لوک کہانیاں'' ناں دِیاں کتاباں شائع کرکا ہک بڑا کارنامے سرانجام دِتا ہے۔

دراصل نویں نسل دی اِس پاسے عدم توجہی ہور چوواں پاسیاں داہروں شروع ہوئی دی تہذیبی یلغار سُن اَساں کولوں اپنی ماں بولی دا قدیم تہذیبی سرمایہ کھس کھڑیا۔ اکھان اَسدیاں بُڈھیاں ماواں' دادیاں' نانیاں ہور بُزرگ گُڑیاں دی دین آسی۔ اوہ نکیاں گُڑیاں ہور بچیاں کو سمجھائے واسطے اکثر اکھاناں دا استعمال بے تحاشہ کردیاں آسیاں مگر ہُن دِکھدے ہاں کہ اُندیاں مُنہواں نچ جیبھ تہ اوئی ہے مگر اُس بچوں ہُن نویاں نویاں گلاں نکل رہیاں ہین۔

اَکھان زبان کو خوبصورت تہ پُر وقار بناندے ہین۔ جیہڑی گل کِسے کو سمجھان واسطے دس منٹ لگدے ہین' اوہ کم اکھان صرف پندراں سیکنڈاں نچ کردا ہے تہ اس نال سُنن والے دے دِلا نچ اثر بھی ہوندا ہے ہور ایہہ دعوتِ غور و فکر بھی دیندا۔

اکھان دی زبان عموماً ''علامتی'' قسم دی ہوندی ہے۔ اِسدے ہِک تھیں زیادہ مطلب کڈھے جُل سکدے ہین۔ بعض اکھان کِسے شعر دا مصرع یا فِر پورا شعر جے دِسدے ہین۔ اندے الفاظ مِٹھے تہ پُرکشش ہوندے ہین۔

اتھا کُجھ اکھان حاضر ہین:

- ☆ مُلاں جنگل جانا نیہہ' رِچھ مسیتی آنا نیہہ
- ☆ میں رتی ٹُپی لائی' بادشاہ دی تِہی بیاہی
- ☆ جس اگاری' اُس ماری
- ☆ گاں نہ بچھی' نیندر کرو بچھی
- ☆ نچ کُڑیئے نچ' تکّو کھڑن نی جٹ
- ☆ ہِکی گائیں دا کے مدان' ہِکی پُتر ادا کی مان
- ☆ ماں مرے تہ پیو پتریا
- ☆ اُنھی منج بنّھے ترپے
- ☆ تلیاں دا ماس گلیاں لانا
- ☆ پیو اگ تہ پُتر سوہاگہ

☆ مُلاں دی دوڑ مسیتی تکر

☆ اُچھل کُڑیئے اُچھل، خصم کریں مچھل

☆ اپنی کمائی، سینے نال لائی

☆ پئیو دی کمائی، جُتی پُروں کہمائی

☆ مطلب ویلے نور محمد ابے مطلب دِیا نوریا

پروفیسر محمد صغیر خان دی کتاب ''پہاڑی اَکھان'' بچوں کُجھ نمونے:

☆......ککڑی حرامزادی نہ ہووّے تہ دُوّے دے کہر رِکیاّں انڈا دیوے آ

☆......کہر انا پیر ہولا ہونا

☆......کنڈی اُپر کشمیر نظری آنا

☆......کھوجا خصم نہ ہونا

☆......کی کی دانے گلّے کی کی جندر ہٹھلے

☆......کہر آیا تہ موجویا (اماں جایا

☆......شیرے نا مُنہہ کنی (کس) تہوتا

☆......سچ بولاں تہ ماء مرے، کوڑ بولاں تہ باپ کُتا کھائے

☆......جیہڑے اِتھے کوڑے، اوہ مکّے بھی کوڑے

☆......بُن مسیت اُپر گوردوارہ

☆......بگنے دریا کول گچھے تہ دریا سُکی گچھے

☆......اگے دوڑ پچھے چھوڑ

☆......جان ہاری، بندوق پہاری

☆......باب اُپر بیٹا نسل اُپر کُہوڑا، بُہتا نیہہ پر تھوڑا تھوڑا

☆......کسے کی تاپ، کسے کی پاپنی......ساریاں کی اپنی اپنی

☆......چِٹا وی کُتا، کالا وی کُتّا

☆......ویلے نیاں نمازاں کویلے نیاں ٹکراں

☆......اگی داپُتر سوہاگہ

پہاڑی بُجھارتاں:

مرحوم شاہ محمد خان ہوراں شیرازہ پہاڑی برائے سال 2004ءدے شمارہ نمبر(ا) پچ زیر عنوان ''پہاڑی بُجھارتاں تہ انہاں نی اہمیت'' نے حوالے سنگ بڑا دلچسپ ہور تفصیلی مقالہ لکھیا نا ہے۔ بقول شاہ محمد خان پہاڑی زبان پچ بُجھارت یا ''بدرہک'' تہ ''بُجھر ہت'' وی آکھیا جانا ہے۔ جدکہ اُردو پچ اِس کی پہیلی تہ انگریزی پچ Riddle آکھیا جانا ہے۔[1]

پہاڑی خطے دِیاں چونڈیاں چونڈیاں بُجھارتاں:

☆ ہاڑ پکن ہاڑیاں، ساون پکّے سوئے

اَسّو ناچن چڑھیا، حرامی پیدا ہوئے (سریالا)

☆ ارار وی کٹھا پار وی کٹھا پچ تہمن تہوئی

تری من آٹا پکیا اکے گوگی ہوئی (قُرآن پاک)

☆ نِکی جئی کُڑی، گز پراندہ (سُوئیں)

☆ چٹم کٹوری دو رنگ پانی (انڈا، آنڑا)

☆ آر کٹھا پار کٹھا......بچوں نہائی چٹا کُکڑ ننٹھا (مکھن)

☆ آر کٹھا پار کٹھا، پچ کٹھے دے پہیڈ کھلی

سولیلا چُوس گیا فِر بے شرم کھلی (چلم)

☆ تھلے اُپر تھلا، اُپر لا موتی کھلا (دِیا یا چمنی)

☆ اِک مُنڈھ باراں ٹہال

تری تری پُتر ساریاں نال (سال تہ مہینے)

☆ چٹی مسیت نہ کھڑکی نہ پہیت

[1]......''پہاڑی اکھان، محاورے تہ بُجھارتاں: پونچھ نی ادبی لوک وراثت''، نعیم مرتضٰی ہاشمی، پہاڑی شیرازہ (پونچھ نمبر)

☆ پاروں آیا ماما لودھی
چھ جنگاں تہ ہکوئی بودی (ترکڑی)

ہک گلابی پہاڑی دی بجھارت:

☆ آر کسی پار کسی بچ کسی دے نہاونگا
اڑھک سنگھ دی جنگھ پھسی کھڑک سنگھ مکلا وں گا''[1]

☆ نکا جیاء سپاہی' اُسنی چھک کے وردی لائی (کیلا)

☆ نکا جیاء کاکا' سارے کہر دارا کھا (جندرا)

☆ چار بچے اُنگل مُنگل' چار بچے تہر تی سونگھن (منجھی دی اوڑی)

پہاڑی لوری:

جد دُدھ پیندا بچہ بے چین ہووّے یا روندا رہوے یا نیندر نہ پووّے تہ ماں بولی اُس واسطے نیندرا دی گولی داکم کردی ہے۔ اوہ مُسکاندیاں مُسکاندیاں نیندرا دی آغوش بچ چلا جُلدا۔ جد اُسدی ماں یا کوئی ہور اُسدے کنّاں نزدیک لوریاں گاندی ہے' اللہ دیا مالا' اللہ تگو پالا' سوپُتر اسو' سوپُتر اسو۔ توں ماہڑیاں اَکھیاں دی لوء۔

☆ اللہ اللہ...... بلا توہڑی ٹلا...... لگی ماہڑی جان او...... میں توہڑے پُروں قربان او

☆ سوجا بچیا...... دِلا دیا بچیا

☆ نِکی ماہڑی رانی...... جِند ڑی کہمانی...... توہڑے اُتوں رانی...... جِند میں کہمانی

☆ نینی نکیو نینی' ٹوڑا مکھن چینی

☆ اُپر پکھا چلناسی...... بوئیں نِکا سُتاسی...... نِکے دے سِرے دے ٹوپی...... نِکے دی ماں موٹی...... نِکے دا ابا لماں...... نِکے دی دادی چھوٹی

---

[1]...... گلابی پہاڑی صرف ماہڑی بنائی دی اصطلاح ہے۔ پہاڑی علاقیاں بچ کُرے کُرے ایہجی پہاڑی بولے گیندی ہے جس بچ اُردو' ہندی' پنجابی' کشمیری ہور گوجری دے الفاظ شامل ہوندے ہین۔ انہاں علاقیاں بچ زوگوآری زال (بڈگام)' ترال پلوامہ' شاداب کریوہ شوپیاں' لارگاندربل' رام بن' بھدرواہ وغیرہ۔

☆ جد بچہ ٹُرنا رکہندا تہ ماء یا پہیَین اُسدا اہتھ پکڑ کا ٹوردی ہے تہ آکھدی ہے ......
پاؤ......پاؤ......دُدھی بتھی کھاؤ......!''

☆ اللہ ہوہو بچڑا کھاندا بھی نیہہ ......بچڑے جوگا میں ککڑ مراندیاں ......اللہ ہوہو بچڑا
کھاندا بھی نیہہ

ضرب المثالاں:

سینہاں داپتر:	بہادر
رِچھاداپتر:	وحشی بے سمجھ
سپاداپتر:	زہریلا
رتو دارشتہ:	پیارا
رتو داتہر یایا:	دُشمن
مراڑ کھینا:	حرام کھانا
کن کھانا:	کہڑی کہڑی ہکوئے گل آکھنی، شور کرنا
بُوہے دا گگل گالنا:	کہڑی کہڑی آنا
انڈیاں کو آنا:	ککڑی جوان ہو گینا
چوراں دی پیہالی:	بُریاں نال صحبت (اُٹھنا بہنا)
ہنیرے پچ رکھنا:	تہو کھادینا، صاف گل نہ آکھنا
کھوتے داپتر:	بے وقوف، نہ سمجھ
انھاں جہاناں دا:	نا سمجھ، احمق
پوندر پھاندر گڑ دا سان:	فضول خرچی کر کا سب کُجھ کھڑا چھوڑنا
چہول پہرنا:	کِسے دی ضرورت یا صاحب یا مراد پوری کرنا
اٹھے داٹہلا:	بدکردار، بدچلن
اَکھی دامیلا:	بدکردار، بدچلن

گل پئی بجاون پئی: ذمہ کہئے دے کماں کو ہرصورت بچ نبھانا

چھِڑ ہونا: کِسے اوپرے یا بےاعتبارے دے سامنے گل نہ کرنی، گُڑی یا بزرگ سامنے کوئی ہوچھی بدتمیز گل کرن ویلے آکھے جُلدا ہے۔

زن مرید: رنوں دی ہر چنگی مندی گل مَنن والا

سُتا داسپ : نہ نظر آن آلا دُشمن

لوک واراں:

اَکھان ہے کہ ''صبر دی بھی آخر کوئی حد ہوندی ہے''۔

جد ظلم حد تھیں بدھ گیندا، جد کوئی نظام انسان یا حیوان دی اُمید ہور منشا تھیں ہٹ کا نافذ ہوندا، جد انسان دی عزتِ نفس کوڈیاں دے مُل بِکدی ہے، جد سِر اُچا کر کے جینا بغاوت سمجھیا گیندا ہے تہ اوہ انسان جیہڑا بقول روسوا اَسدے خالق سُن آزاد پید کیتا دا ہے تہ اُس کو آزاد رہنا پسند ہے۔ اوہ ہک پنچھی دی طراں آزاد رہنا چاہندا ہے۔ پہاڑاں، سمندراں تہ صحراواں اُپروں اُڈنا چاہنا ہے، مگر جد اُسکو اُسدی مرضی تہ خوشی نال زندہ نیہہ رہن دِتے جاندا تہ فِر اوہ سمجھو تہ نیہہ کرسکدا تہ بغاوت کر کہئندا۔ مگر اِس واسطے انسان دا شعور ہور نفسیاتی طور تے باضمیر تہ خوددار ہونا ضروری ہے۔ ایہہ صفتاں دُنیا دیاں ساریاں انساناں بچ نیہہ ہوندیاں تہ جنھاں بچ ہوندیاں ہین اوہ تاریخ دِیاں صفحیاں پُر اپناناں اپنے خون نال رقم کرکا قیامت تکر ''امر'' (زندہ) ہوگیندے ہین۔ اِسی طراں دے بندے اَسدے تہ تُسدے علاقے ''پونچھ'' بچ پیدا کیتے گئے۔ انتہائی غریب کہراں بچ اُندی پیدائش اِس حقیقت دی غماز ہے کہ انقلابی ذہنیت دے خوددار ہور سرکش لوک عموماً ایجے ہی ماحول بچ جمدے ہین۔ جد اوہ حیاتی دیاں اوکڑاں تہ مصیبتاں دا مزہ چکھنے ہین۔ جد اوہ اونچ نیچ، ذات پات، عدم مساوات، حاکم ہور محکوم، ظالم تہ مظلوم دے تصوّر تھیں آشنا ہوندے ہین تہ اوہ نعرہ ماردے ہین:

بغاوت میرا مذہب ہے، بغاوت ہے دیوتا میرا
بغاوت میرا پیغمبر، بغاوت ہے خدا میرا

تہ فر اوہ ہِک آندھی (چھَنگ) دی طراں اُٹھدے ہین تہ بگولے دی طراں اپنے اوالے دوالے دی ہر چیز کو تہس نہس کر چھوڑ دے ہین۔ اِسی طراں دے اوہ ہیرو جنہاں وقت دیاں مضبوط حاکماں دے قلعے تہ تخت ہلا چھوڑے' اُنہاں بِچ شمس ملدیال ہور راجولی سُدھن جے قوم پرست تہ غیور پہاڑی آسے' جنہاں مہاراجہ پونچھ دے خلاف بغاوت دا جھنڈا چاہڑیا۔ کافی مزاحمت ہور مُسلح لڑائیاں دے بعد اوہ گرفتار ہوئے ہور فر آکھدے ہین کہ ہِکی دی کھل لہاڑے گئی تہ دُوّے کو پھانسی تے لٹکائے دے بعد اُسدا سِر قلم کر کا املو کا دے بوٹے نال ہِکی چوراہے بِچ ٹنگے گیا۔

شمس تہ راجولی سُن اپنی جان اپنی قوم تہ ملک واسطے قربان کر دِتی۔ ساری پہاڑی قوم اُندی شجاعت تہ دلیری واسطے اُندی داد دیندی ہے تہ اُنہاں کو خراج عقیدت ادا کر دی ہے۔ اِس المناک تہ دردناک سانحے اُپر کِسے پہاڑی شاعر سُن جیہڑی وار تحریر کیتی ہے[1] اُس بچوں کُجھ بند۔ اِس وار دے کُل ۱۵۸ اشعار ہین:

گوریئے رب سچا پیر اکالی کملی چائی اے
چڑھیا وے دیوان دھنو فوجاں دے ہمراہی اے
ماراں گا تلوار تیر کنے دیوان اُڈائی ہے
نسیا وے دیوان دھنو وتا تشیڑ یور بُن لائی اے
آپ رہویں جموں پچھوں پونچھ دِتا کھڑائی اے
جا بچیا لاہور اُس کیتی اے بڈھیائی اے
پونچھا بِچ آکڑ بیٹھا شمشا شیر شپائی اے

[1]...... پونچھ دے اندر ایہہ لوک وار بے حد مقبول ہے۔ اِس کو گان آلے شر دادے موسم بِچ تہ مقامی تہواراں دے موقعے تے گراں گراں کہُر کہُر جُل کا انتہائی درد آلی واز بِچ ایہہ وار گاندے ہین تہ لوک اُنہاں کو اناج' پہُیڈ بکری' کُکڑ ' کپڑے تہ نقدی خوشی نال دیندے ہین تہ وار سُندیاں جذباتی ہو گیندے ہین۔ میں ایہہ لوک وار محمد شریف میراثی کولوں سُدھنوتی بِچ سُنی ہے۔ حوالہ بشکریہ (سی ڈی) جیہڑی مرحوم مظفر احمد ظفر عُرف مقدم صاحب سُن نذر کیتی ہے۔ سائیں لعل حسین بھی ایہہ وار گاندے آسے۔

چھڑی شمس خان اَسیں کراں گے ہمراہی اے
پہلا خط لکھیا کھکھے ببے ول چائی اے
دُوّا خط لکھیا اے پہاڑاں ول چائی اے
پہاڑا دیو راجیو مِگی کُمک دیو چائی اے
چھڑی شمس خان اسیں کراں گے ہمراہی اے
ترِیا خط لکھیا اے نالمے ول چائی اے
نالمے دیوار جیو مِکی کمک دیو چائی اے
چوتھا خط لکھیا اے بجہامے ول چائی اے
بجہامے دیو راجیو مِکی کُمک دیو چائی اے
پنجماں خط لکھیا اے باغاں ول چائی اے
باغاں دیو ملدیالو مکی کُمک دیو چائی اے
چھیماں خط لکھیا اے سدھنوتی ول چائی اے
سدھنوتی دیو سُدھنو مِکی کُمک دیو چائی اے
شمس تہ راجولی جوڑی اللہ نے بنائی اے
کھڑکن اوہ بندوقاں شمسا تُھوم مچائی اے

☆

معرکہ کہُوڑی دا چوبیتا

چڑھے خان تہ سلطان قلعہ کُہوڑی دا اُٹھایا
لڑے مومن مسلمان فرش سِکھاں دا بچھایا
کوئی نٹھے تہِ کوئی پُھٹے کوئی کول ندی دے سٹے
خبر جا پہچی کشمیر مغز شیخا دا چرلایا
سُلطان چڑھ بیٹھا اے نورا سیری

رارو پارو ڈکے سکھڑے گھنی پئی تُھند تہ ہنیری
چِٹھی پہنچی رنجیت سنگھادی مُسلے کے کیتا اندھیر
شُکر کر جوالیا کداں کلمہ نئیں پڑھا
سُلطان حسین خاناں تیری آگئی تقدیر
نوکر چاکر روندے سارے روندے امر سنگھ وزیر
لکھے چٹھیاں تا پروانے سلطان نجف خان
کہنساں انعاماں دی لاٹری منج یا بائی گز لٹھے دا تھان

سردار بہادر علی دی وار

چناں ماہڑا بہادرعلی خانے دی کچہری نی گلے وِچ سیلی
ٹُریا بہادر علی تہ لگی رہئی حویلی
بہادر علی خانا نی کچہری نے متھے وِچ تارا
اَگے اَگے چنگے بہادرعلی پچھے سُدھن سارا
ماہڑیئے چنگیئے چڑوٹے وِچ ٹاساں لایا ڈیرا
ساری پونچھ سدھنوتی روئی تہ لگاروئے دہرا
چنوٹا ماہڑاٹُریا تہ رات پئی اے دانی
کیہڑی جگہ نا دانا لکھیا کیہڑی جگہ نا پانی

سردار بہادرعلی خان سُن پونچھ بچ حقوقِ ملکیت دی تحریک چلائی۔ راجہ بلدیوسنگھ سُن اپنے خصوصی مشیراں ہری پرشاد سیشن جج، میاں فیروزالدین، راجہ کنورسنگھ ہور ہِک سُدھن سردارنادرخان کوایہہ آکھ کا بہادرعلی کول پہنچیا کہ اگر اوہ اپنے مطالبات تھیں دستبردار ہوون تہ تاں چھ گراں اُنہاں کو تحصیل سدھنوتی بچ دِتے جُلسن، لیکن اُنہاں نہ منیا تہ دعویٰ دائیر کردِتا۔ رستے بچ اُندی وفات ہوگئی۔ اُندی وفات دے بعد اُنہاں چھیاں پہراواں ہور سردار مستانہ آف بھنگوسن ایہہ تحریک چلائی۔ [1]

[1]......گوجری پہاڑی لوک گیت (قومی لوک ورثہ اسلام آباد) مصنف: غلام حسین اظہر

سردار سیف علی خان دی لوک وار

سیف علی ٹوپیاں نا سردار، ٹوپیا کو کنے کالے کاگ ......سیف علی مارا گیا
سیف علی مارے جوگا نیہہ سا، نِکے صاحب ناں نوکر آسا......سیف علی مارا گیا
سیف علی پنڈی بجیا باجا، اگیں جنج تہ پچھے جنازہ !......سیف علی مارا
سیف علی مرتناں منگنا اے لسی، ٹُھونڈیں ماریا تگّی بچ کسی ......سیف علی مارا گیا
سیف علی مارے جوگا نیہہ سا، نِکے صاحب ناں نوکر آسا......سیف علی مارا گیا [۱]

☆

جیندا جی (۱)

جیندا جی میر پورے دا تھوری ! ہِک دا داند بجاندا جوڑی
پل پل ہئ جایاں
کہڑی پل ہئ جائیاں دے نیاں دل بندا
کہڑی پل ہئ جایاں
جیندا جی جے چلیا کشمیرا اپنے جوگی بندی جوگا جیرا
پل پل ہئ جایاں
کہڑی پل ہئ جایاں [۲]

جیندا جی (۲)

جیندا جی ماسی دے کہر منگیا ماسی جا پروٹے ٹنگیا
جیندے کو نہ مارو
جیند اجی ہٹی تے بِکنا آٹا سکے ماویں پہئیا گاہٹا
جیندے کو نہ مارو

۲۔ایضاً......گوجری پہاڑی لوک گیت (قومی لوک ورثہ اسلام آباد) مصنف: غلام حسین اظہر

جیندا پنجاں پہئیناں دا بیر   برچھی گئی کلیجہ چیر
جیندے کو نہ مارو
جیندا جی ہٹی تا بِکدا اے لون   سکے ماویں کیتا اے خون
جیندے کو نہ مارو [1]

☆

گُجراں نال کُجھ سانجھیاں گلاں:

رہن سہن: گُجر تہ پہاڑی اپنے اپنے مخصوص ثقافتی ورثے تہ تہذیبی میراث دے باوجود ہِک دُوّے دے بہت نیڑے ہین۔ اِسدیاں مُچ ساریاں وجوہات ہین۔ معروف گوجری ادیب، محقق ہور مورخ غلام حسین اظہر دی ہِک کتاب ''گوجری اور پہاڑی لوک گیت'' اسلام آباد پاکستان دے واحد علمی، ادبی تہ ثقافتی اِدارے ''قومی لوک ورثہ شکر پڑیاں'' سُن چھاپی دی ہے۔ اِس بچوں کُجھ اقتباس حاضر ہین۔

''پہاڑی ہور گوجری لوک ادب بچ جس تہذیب دا عکس اُبھردا ہے اوہ تہذیب ذراعت ہور گلہ بانی دوّاں بنیاداں اُپر اِستوار ہے۔ پہاڑی علاقیاں بچ چترول تھیں کَہن کا ہماچل پردیش تکر انہاں زباناں دے محفوظ رہن دا ہِک بڑا سبب ایہہ ہے کہ جتھا ایہہ زباناں بولے گیندیاں ہین اُتھا ایہہ بولی بولن والیاں دی اکثریت آباد ہے۔ انہاں نال معاشی لین دین واسطے دُوّے لوک بھی ایہہ زبان بولدے ہین، مگر کشمیر بچ کُرے کُرے بیک وقت ترے زباناں رائج ہین۔ انہاں خِطیاں دا دُوئیاں خطیاں نال ثقافتی رابطہ بہت کہٹ رہیا ہے۔ ترِی

نوٹ...... کُجھ لوک گیت تہ واراں گُجراں تہ پہاڑیاں کول سانجھیاں ہین۔ تھوڑے جئے ہیر پھیری نال انہاں گیتاں کو گُجر بھی گاندے ہین تہ پہاڑی بھی۔ انہاں بچ بالو ماہیا، کُکو، چن، ڈھول، بسا کھ، شپاہیا، قینچی، وارتا جو عرف تا جاتہ جیندا جی۔

[1]...... گوجری پہاڑی لوک گیت (قومی لوک ورثہ اسلام آباد) مصنف: غلام حسین اظہر

وجہ انہاں زباناں دِیاں بولن والیاں دی خودکفیل معاشرت ہے۔مکھن' دُدھ تہ گوشت ہور اُنّ انہاں کول وافر مقدار نچ حاصل ہے۔ جد گوشت کھا کھا رج گیندے ہین تہ مکھن سٹ مختلف ساگ مثلاً پشمالے' گچھی' کن ڈولے' گواڑی' ہند' بھوا' ہولا' مُر کن' پُھوک' کہنڈ ور' گُنجی وغیرہ پکا کا کھاندے ہین۔منج یا گائیں دے دُدّھا کوکڑان ہور کلاڑی تہ بکری دے دُدّھا کو''انچھ'' بنا کا کھاندے ہین۔دسمبر نچ ماکھی کڈھ کا سیالے دیاں ٹھنڈیاں تہیاڑیاں نچ مکئی دی رُٹی نال مَل کا کھاندے ہین۔راتیں پُورا کُنبہ پٹو یا لوئی پہلیٹ کا سوگیندے ہین۔لباس بھی لگ بھگ مِلدا اُجلدا تہ مکانیت نچ بھی یکسانیت۔ٹہاریاں' کوٹھیاں تہ بانڈیاں نچ رہنا پسند کردے ہین۔حکیماں تہ ڈاکٹراں داہر کہٹ رجوع کردے ہین بلکہ جڑی بوٹیاں دا استعمال کرنا مناسب سمجھدے ہین۔انہاں جڑی بوٹیاں نچ پتریس' کُٹھ' ریوند' گاؤزبان' بیلا ڈونہ' زہرہ سپاہ' رشیہ خطمی، مشک بالا' بنفشہ (گل نقش)' ماسیکھ' زخم حیات' سپادی زہر دا تریاق بھی جاندے ہین۔

بساکھ یا جیٹھ دے مہینے آندے ہین تہ ایہہ لوک بہکاں تہ ڈھوکاں داہر رُخ کردے ہین۔''

پہاڑی لوک ہُن بہکاں داہر کہٹ ہی جاندے ہین' بلکہ نہ ہون دے برابر۔کِیاّں جے ہُن لوک لِکھ پڑھ کا عام طور بسلسلہ ملازمت یا اعلیٰ تعلیم شہراں تہ میدانی علاقیاں نچ گچھ بسے دے ہین۔مال مویشی' چوکھر ڈنگر بھی بہت کہٹ لوک پالدے ہین۔اوہ تہیاڑے گئے جد جیٹھ مہینے دے پہلے ہفتے نچ پہاڑی نوجوان جنے تہ مٹیاراں' بُڈھے تہ بُڈھیاں ہور بچے ڈھوکاں تہ بہکاں داہر سِرا اُپر مدہانی تہ چاٹی چا کا شپایا تہ ماہیا گاندیاں ہین۔ ٹہکیاں چڑھدے دِسدے آسے۔مگر ہُن ایہہ گلاں داستانِ پارینہ دا ہک حصہ یا ماضی نچ دِکھے دے خاب ہی نظر آندے ہین۔

تاں بھی بنجلی کوئی بھی مارے' اِس نچ کوئی بھی گیت گاوے' دُھن تہ سُر سانجھا ہون دی وجہ نال ایہہ دوئی قبیلیاں دِیاں لوکاں دِیاں دِلاں پُر مساوی اثر کردے ہین۔

فصل کٹائی یا لیتری دے گیت

رل کے کپّو اللہ ھُو شاوا شیرو اللہ ھُو
برکت دیسی اللہ ھُو رَج کا کھاسو اللہ ھُو
ہمت کریو اللہ ھُو صدقے سنگیو اللہ ھُو

☆

شو پیا (سپاہیا)

آندے شوپۓ نی لکھ لکھ خوشیاں جاندیا نہ پُچھی ماہڑی گل اوہ شپایا
مُڑے سپاہی گلیاں بجے نی اڑ گوجے ماہڑے مُلخ کی لگا بھاگ اوہ شوپایا

☆

چرخہ

رتا ماہڑا چرکھا مائی وے رنگ لانی آں گڈیاں ٹھُولا
بسن نیہہ دینیاں مائی وے اجے کلے نیاں بُڈھیاں ٹھُولا
رتا ماہڑا چرکھا مائی وے رنگ لانی آں پھنگڑاں ٹھُولا

مَٹھا

میں بزاروں آئی آں ٹُرنی ماہڑی جُتی نی پھمنی پھرنی
مٹھا ماہڑا ٹانگہ منگائی وے او جانے
میں بزاروں آئی آں چِرکی، اگے بُوہا نہ اگے کھڑکی
مٹھا ماہڑا چوراں لُٹیا اے او جانے

چنوٹا

چنوٹا ماہڑیا ٹُرٹ گئی اے ماہڑے جوڑے والی نوک
جیو سدا پردیسیا لائی دِسنی کیتی اے اُجاڑ

آپی وے نسیں انہاں چٹھیاں نا کہہ کہاٹا
لِکھ لِکھ چٹھیاں خبراں بایاں نچ ڈاکا

چن

چناں ماہڑیا ٹُٹی اے ماہڑے جوڑے والی نوک
طعنے دیندیاں شریکنیاں میہنے دیندے نی لوک
ہائے نیہہ ہائے کیہاریئے جندے دُکھاری ماری ماہڑی جان

☆

چناں تہُپ لگی تہ ماہلیں کورا گلیا　　اَگے لگے گوڈی چن تُہپے جُلیا
چناں پار کوٹلی تہ لاڑی ساڑا برسہ　　کنڈ پھیری لنگھی گیا ایں چناں بےحرسہ[1]

☆

کانگڑی (ہماچلی) لوک گیت

اج دی راتیں توں رو میرے مِترا　　اَج دی راتیں توں رو
منجا بھی دیندیاں میں بستر بھی دیندیاں　　مِٹھی مِٹھی نیندر توں سو
چاول بھی دیندیاں میں سالن بھی دیندیاں　　تڑکے نوں پاندیاں کہَیو
کپڑے تہّواں نالے رووں گُنجو
چھبے چاندی بہتیری ہو
ماہڑیئے جندے

[1]......ایہہ لوک گیتاں دے کُجھ ہِک اقتباس (چونڈے چونڈے بند) میں گوجری پہاڑی گیتاں بچوں نقل کیتے۔ اِسدے مصنف غلام حسین اظہر ہین۔ انہاں گیتاں دی زبان، لہجہ تہ اِملا ریاست دے اِس پاسے دی پہاڑی تھیں وکھرا ہے۔ ایہہ لوک گیت کوٹلی، بھمبر، میرپور، سنہہ، کھوئی رٹہ دے آس پاس دے علاقے بچ اِسے لہجے بچ بولے گیندے ہین۔

گرائیں دیا لمبڑا ہو
انہاں جھوریاں کی لے سمجھائیاں
کہ بٹا کدے سیٹی ماردے
وے چوہدری پُترے کی سمجھا

☆

اج مہندی گل گاہنا
پرسوں ٹھُولا مُڑی جانا

بارہ ماہ(بارہ ماسے):

بارہ ماہ پہاڑی شعری ادب دی موضوع دے اعتبار نال ہِک انوکھی صنف ہے تہ ایہہ بھی گیت، بیت یا نظم دی صورت بچ لکھے گیندی ہے مگر اِسدے اندر پہاڑی سماج دا بدلدیاں موسماں، رُتاں تہ زمانیاں نال فطری رشتیاں دا اظہار ہوندا ہے۔''بارہ ماہ'' لوک ادب بچ بھی خاص مقام دی حامل صنف ہے تہ معلوم دور دِیاں شاعراں سُن بھی اس صنف بچ زبردست کامیاب طبع آزمائی کیتی ہے۔ پہاڑی زبان دے ہِک معروف شاعر اُستاد مشتاق اِشاؔدؔ ن ''چٹکا'' بچ جیہڑی نظم ''بارہ ماہ'' لکھی ہے، اُس بچوں کُجھ اشعار پیش خدمت ہین:

چیت چیترو چیت بساریا چیت کدے لیا نہ دِلے نا پہَیت
بساکھ چیتر مرے تہ چڑھے بساکھ رُکھ نہ مولے سُک گئی راکھ
جیٹھ سڑنا بلنا آیا جیٹھ تُھپ لگے جھنڈی نے ہیٹھ
ہاڑ ہاڑ رکھُنی کے آیا ساڑ جنگل بیلے جاڑ وبجار
ساون ساون برہیا تہ بدلار اتھروں اتھروں اکھیں بدھی شہار
بھادون پہاٖدرے سُک مُسکا جی دانیوں خالی تکا جی
اسوج اَسو لے گیا پُھل رونل آساں آلی سُک گئی بیہل
کتک کُتے پُونیاں کنی آں بانڈ تہ منڈا چھنی آں

مگھر منگرے کیتے دِلے منگار پُھل گیا سارا ہار سنگار
پوہ پوہ کھڑیا ہر بوٹا کھوہ مری گیاں نہ آیا اوہ
ماگھ مانہہ نا ککر کورا جی کری گیا بھورا بھورا جی
پھاگن پھگنے کیتی مُلوں اَخیری ہوئیاں سدھراں لیر و لیر

ہائیکوتہ ماہیا:

معلوم دور دِیاں کُجھاں ہورشاعراں سُن ''ہائیکو'' بھی لکھی ہے۔ایہہ اُردو دی ہک جدید ترین صِنف شاعری ہے۔ پہاڑی شیرازیاں نی وساطت نال میں سوامی انتر نیرو تہ عبدالواحد منہاس دے کُجھ ہک ہائیکو ڈِٹھے۔

''ماہیے'' اُردو بچ پچھلیاں 50 سٹھاں سالاں پُروں لکھے جارہے ہین۔آ کھنے ہین کہ جس شاعر سُن اُردو بچ ''ماہیا'' صِنف متعارف کیتی' اوہ چراغ حسن حسرت ہے' جسدا ایہہ ماہیا بے حد مشہور ہے:

باغوں میں پڑے جھولے
تم ہم کو بھول گئے
ہم تم کو نہیں بھولے

سی حرفی:

سی حرفی شاعری دی پُرانی صنف ہون دے باوجود ہر دور بچ لکھے تہ پڑھے گیندی رہیئی ہے۔لوک ادب بچ بھی سی حرفی نالوں بیت گائے جُلدے آسے بلکہ کُرے کُرے اَج بھی گائے جُلدے ہین۔پہاویں جے ایہہ بیت بھی کسے نہ کسے گمنام شاعر دی تخلیق ہوسکدے ہین تہ شاعر داناں پتہ نہ ہون دی وجہ نال انہاں کو بھی ''لوک شاعری'' داحصہ سمجھے گیندا تہ فر الفاظ دی ادلا بدلی تہ ترمیمات نال اُندی ہیئت تہ شکل بگاڑ کا پیش کیتے جُلدے رہے ہین تہ سینہ بسینہ موجودہ زمانے تِکر پُہچے دے ہین' مگرایہہ سی حرفیاں لوک شاعری بچ اپنا مقام نیہہ بناسکیاں دِیاں۔سی حرفی صرف پڑھیا

[1]...... مشتاق شاد پوٹھوہاری بچ شاعری کردے ہین تہ اج کل بریڈفورڈ (انگلینڈ) بچ ہوندے ہین۔

لِکھیا (خواندہ) آدمی لِکھ سکدا۔ کِیاں جے اُردو یا فارسی دے حروف تہجی تھیں صرف خواندہ بندہ ہی واقف ہوسکدا اے۔ سی حرفی "الف" تھیں "ی" تکر ہر حروف تھیں (ڈکشنری دی طراں) مصرع بنائے گیندا اے۔ مثلاً:

الف: آغاز خدا دا ناں کَہن کا جیہڑا خالق تہ رازق ساریاں دا
نیہہ ثانی شریک کوئی اُسدا جی اوہ خالق دینہہ چن تاریاں دا
ب: برکت آلا ناں جسدا اوہ ناں ہے محمد ﷺ پیارے دا
جیہڑا رحمت ساریاں جہاناں دا بی بی آمنہ دے راج دُلارے دا
ک: کوئی نیہہ اُس جئی شان والا ساریاں نبیاں دا سردار بھی اوہ
اوئی کرسی اَسدا پار بیڑا سرور بھی اوہ سرکار بھی اوہ

ایہہ اشعار یا تہ لوک شاعری دا حصہ ہین یا فر کسے گمنام شاعر دے شاہکار ہین۔ بنیادی طور سی حرفی پنجاب دی پیداوار منے گیندی ہے تہ پنجابی شاعری بچ اسکو ہک بکھرلا مقام حاصل ہے۔ پنجابی دی صوفیانہ شاعری دا عکس ہووّے یا روحانیت دا تقاضہ، سی حرفی ہر جگہ اپنی حیثیت مناندی ہے۔ برصغیر بچ اسلام دی آمد نال نال شریعت، طریقت تہ معرفت دے دیوے ہر بستی بچ بلن لگے۔ اللہ دے نیک بندے اشاعت اسلام ہور تبلیغ واسطے دور دراز علاقیاں بچ پھیل گئے۔ انہاں اپنیاں نیک صفتاں تہ مثالی کِردار دے علاوہ "لفظاں دی جادوگری" نال لوک ایمان دے دائرے بچ آندے۔ صوفیانہ شاعری تہ روحانی رموز واشارات دے ذریعے اسلام دا، محبت، امن، برادری ہور مساوات دا پیغام عام لوکاں تکر پہچایا۔ پنجابی شاعراں جنہاں "سی حرفیاں" لِکھیاں ہین، اِس صنف دا پہُر پورا استعمال کیتا۔ اُنداذ کراگا "پہاڑی: معلوم دور دا ادبی سفر" باب بچ ہوسی۔

"نکیا وے" دے لوک گیت:

"نِکیا وے" دے عنوان نال پہاڑی تہ پنجابی دی مشہور شاعرہ شاخ نبات دی ہک کتاب جیہڑی اُنہاں میرپور دی ہک ادبی نشست بچ مکو نذر کیتی آسی، بچیاں دیاں لوک گیتاں

تے مشتمل ہے۔ ایہہ محترمہ شاخ نبات ہوراں دا ہک بڑا کارنامہ ہے۔ اِس کتاب بچ زیادہ تر اوہی گیت شامل ہین جیہڑے پوٹھوار دے خِطے یا پنجاب نال ریاست جموں وکشمیر دی لگدی سرحدی علاقیاں بچ بولے گیندے ہین۔ اِس کتابا بچوں کُجھ گیت نقل کرداں:

☆ اللہ جی میں کہلی آں............شہر مدینے جُلی آں

شہر مدینے دُورا ے............ پر جانا وی ضرور ہے

☆ ہک دوتن/ باوے بُڈھے نی مشین/ باوا بُڈھا گیا لہور/ پچھے پے گئے چور/ چوراں کھاہدی بلی/ بلی دِتے بچے/ اللہ میاں کچے

☆ اینگین مینگن/ تلی تلینگن/ تتراں بائی کنگنی/ جوں پیا جمٹھ/ جم پئی جوار پئی/ کورے پہانڈے لیک پئی

☆ چاندی نیاں پوڑیاں/ سونے دا دروا جا (دروازہ)/ اُپروں ٹہلیا راجہ/ راجے ماری سوٹی/ سوٹی گئی ٹُٹ/ ماہڑی تختی گئی سُک

☆ اکڑ بکڑ بمبے بو/ اسی نوّے پورے سو/ سوکلوٹا تتر موٹا/ چل مداری پیسہ کھوٹا

☆ کیکلی کلیرنی/ پگ ماہڑے ویرنی/ بھابھو ماہڑے دیرنی/ دوپٹہ ماہڑی پھائی نا/ فِٹے مُنہہ جوائی نا

☆ آ کابا کا/ کڈ کڑا کا/ نائیاں نے کہار کُتی سوئی/ ساہڑے کہار رہویا کا کا

☆ شاباشیرو/ شاباشیرو/ مانجے (جھاڑو) پھیرو

☆ تائی/ ماہڑی تائی چکی وچ پھائی/ اُپروں ماریا مولا/ تھلیوں لکڑی سائی

☆ اللہ جی بدل برا/ ککڑیاں نیہہ خربوزے لا/ کالیاں اِٹاں کالے راہ/ یا مولیٰ بدل برا۔[1]

---

[1]..... "نِکیاوے" مصنفہ شاخ نبات

پہاڑی تہ لسانی بقائے باہم دا اصول

ایہہ آکھنا خورے غلط نہ ہوسی کہ ''پہاڑی'' ستر دی دہائی تِکر محض ہِک ''بولی'' آسی تہ جس اِس بولی کوضبطِ تحریر آندے گیا تہ اِسدا عکس صفحۂ قرطاس تے نظر آیا تہ اِس کو زبان دا درجہ حاصل ہویا۔ اِتہ پہاڑی زبان دے جدید دور کومیں ''پہاڑی دا سُنہری دور'' آکھنے نِچ پتہ نیہہ کِس حد تِکر صحیح آں۔

پہاڑی دا ہِک اَکھان ہے ''مَیّد نہ آسی تہیُو دی تہ جم کھلا رہیا پُتر''۔ اِتنی جلدی اتنیاں کامیابیاں حاصل ہونا پہاویں جے کوئی معجزہ نیہہ مگر غیر متوقع ضرور ہین۔ حالاں کہ اجاں ''فتح مبین'' دا خاب پورا نیہہ ہویا۔ مگر جے کُجھ بھی ہویا' خوب ہویا۔ لفظ ''پہاڑی'' اِک اَدھ فیصد لوکاں دیاں کناں نِچ کُرے نہ کُرے پیا دا آسا' مگر پہاڑی دی غالب اکثریت کو نہ تہ پہاڑی زبان دا کوئی واضح تصور آسا نہ اپنی پہاڑی شناخت تہ سنجان دا۔ جس طراں کہ میں اِس کتاب دے ابتدائی بوہے (باب) نِچ ذکر کیتا ہے کہ بے چاری بدنصیب پہاڑی قوم ہندوستان

ا......ریاست جموں وکشمیر دے اِس پاسے دی گل کرر ہیاں۔ ۱۹۷۷ء تِکر مولانا محمد سعید مسعودی (مرحوم) تھیں علاوہ کوئی خواندہ یا ناخواندہ پہاڑی اِس گل تھیں واقف نہ آسا کہ ریاست دی دستور ساز اسمبلی سُن ۱۹۴۹ء نِچ جموں وکشمیر دے آئین دے اُٹھمیں شیڈول نِچ ''پہاڑی'' ہِک علاقائی زبان دی حیثیت نال تسلیم کرکا دوئیاں علاقائی زباناں دی فہرست نِچ شامل کیتی دی آسی۔ اگر ایہہ تاریخ ساز فیصلہ اُس ویلے نہ ہویا دا ہوّوے آ تہ اَج کل اَسدی جدوجہد ''پہاڑی'' کو ریاستی زباناں دے زمرے نِچ شامل کرن واسطے چل رہئی ہوّوے آ۔ مگر اسیں جتھا اَج آں' ایہہ اِسے قانون دی بدولت آں۔

ہندوستان بچوں بُدھ مذہب دے خاتمے سکندر تہ غزنوی دیاں حملیاں تہ اِس خطے بچ سینکڑیاں سالاں تکر جاری خونریز جنگاں تہ غیر یقینی صورتِ حال نال مندی طراں دوچار رہئی جس دے نتیجے بچ عظیم تاریخی ''شاردا مرکز'' دی اہمیت دے خاتمے پہاڑی زبان دے رسم الخط ہور اسدے علمی تہ لسانی خزانے دا ہمیش واسطے دفنائے گینا تہ شاردا نال جُڑیاں دیاں تہذیبی ثقافتی تہ معاشرتی قدراں دا خاتمہ............!

اِس بچ کوئی شک نیہہ کہ کوئی بھی تہذیب یا کلچر ہمیشہ نہ رہیا داہے تہ نہ رہسی۔ زمانے بدلدے ہین رہن سہن رسم ورواج حکومتاں سماج درجے معیار تہ ترجیحات بدلدیاں رہندیاں ہین۔ زمانہ ترقی کردا ہے تہ پرانیاں قدراں بھی بدل گیندیاں ہین۔ عالمی تواریخ اِس سچائی دیاں گواہ ہین کہ دُنیا اوہ نیہہ رہئی جیہڑی ابتدائے آفرینش ویلے آسی۔ وجودِ عالم یا ظہورِ آدم تھیں کہن کا اج دی تاریخ تکر کتنے انقلاب آئے جتھا صحرا آسے اُتھاں شہر وجود بچ آسے۔ جتھا شہر آسے اُتھا اَج صحرا ہین۔ ریگستان سمندراں بچ بدل گئے۔ سمندر سُک کا ریگستان بن گئے۔ جتھا پہاڑ ٹبہا کے تہ ٹہیر یاں آسے اُتھا وسیع تہ عریض میدان ہین۔ غرض ایہہ جے کہاء دے تیلے تھیں کہن کا فلک بوس پہاڑ تکر متاثر ہوئے۔ صرف اللہ دی ذات لافانی ہے۔ باقی ہر چیز آنی جانی ہے۔ جس طراں کہ ربّ کائنات دا فرمان ہے کہ ''ہر چیز ہک نہ ہک دن اپنی اصلی شکل بچ واپس آسی'' تہ ''پہاڑی'' تہذیب بھی جیہڑی تاریخ دیاں صفحیاں تے پتہ نیہہ کُتھا گُم ہوگئی دی آسی فِر تھہا گئی۔ اللہ دا لکھ لکھ شُکر ہے کہ جس اَسدے مُنہواں بچ نرم ماسا دا ہک دانہ (لوتھڑا) موجود رکھیا تہ اس جیبھا بچوں چنگیاں تہ مفید ''وازاں'' بامعنی گلاں دی صورت بچ کڈھنیاں سکھائیاں۔

بے شک ہک طویل عرصے دی بعد ''پہاڑی'' زبان دی Derailed گڈی فِر اپنی پٹڑی تے واپس آ گئی ہے تہ اَج ایہہ زبان ہک نویں شکل وصورت بچ عالمی لسانی کہرانے دی ''نُہہ'' بن کا اپنیاں ''جٹھانیاں'' نال آ کا شامل ہوگئی ہے تہ خُدا دا شُکر ہے جے جٹھانیاں تہ دیورانیاں اسکو ''جی آیاں کو'' آکھیا ہے تہ زباناں دی برادری بچ ''لسانی بقائے باہم'' دیاں

سنہری اصولاں دی لوءٔ بچ ایہہ زبان بڑی جلدی اپنی سنجان بنان بچ کامیاب ہوگئی ہے۔
اسدیاں لوکاں کو اِس گل دا احساس ہون لگیا ہے کہ ''بولی گولی تھیں بدھ کا ہوندی ہے''۔جنوبی افریقہ بچ ٹرین بچوں مہاتما گاندھی کو انگریزاں سُن اپنی بولی بچ گندیاں گندیاں گالیاں کڈھ کا باہر جاء پھنکیا آسا تہ گاندھی جی سُن اُنہاں کو اُسے دن آکھیا آسا کہ اِسدا جواب تُساں کو ہندوستان بچ دِتا جُلسی، انگریزی گالی دا جواب مِٹھی ہندوستانی بولی نال! اس دے بعد گاندھی جی سُن انگریزی بولنا ترک کر دِتا۔حالاں کہ اُنہاں آکسفورڈ بچ بیرسٹری دی اعلیٰ قانونی ڈگری حاصل کیتی دی آسی۔ہندوستان پُج کا اُنہاں انگریزی سوٹ لہا ڑ پھنکیا ہور ہک ڈیڑھ گز کھدر دی تھوتی زیب تن کیتیکھ تہ ساری عمر اوہ تھوتی نہ اپنے جسم تھیں الگ کیتی نہ سِرا اُپر ٹوپ لایا۔ انگریزی بول چال محدود کر چھوڑ یکھ تہ خالص ''ہندوستانی'' بچ آزادی دی جنگ جیت کا دَہسیا۔
پہاڑی فی الوقت ہک ترقی پذیر زبان ہے تہ ترقی پذیر زباناں دی فہرست بچ مُچ پچھاں۔ مگر جتھا بھی ہے اُتھا مستحکم تہ مضبوط بُنیاداں تے کھلی ہے (مستقبل دا کوئی پتہ نیہہ)۔
جِس طراں میں دَہسیا ہے کہ ''تھیو دی مَیڈ نہ آسی تہ اللہ سُن پُتر جا دِتیا''۔۷۲-۱۹۷۱ء بچ موجودہ پہاڑی تحریک دی بسم اللہ زبانی زبانی یا پریس نوٹاں دی اشاعت نال ہوئی، اوہ بھی اُردو یا انگریزی بچ۔مگر جدوں لِکھن پڑھن دا سلسلہ شروع ہویا تہ اوہ مَیڈ تھیں بدھ کا معیاری ثابت ہویا۔شاید اُسدی ہک وجہ ایہہ آسی کہ پہاڑیاں بچ خواندگی دی شرح بچ باہدا ہوگیا دا آسا۔دوئی وجہ ایہہ آسی کہ اُس ویلے دے پہاڑی لِکھاری سارے اُردو بچ لِکھ رہے آسے۔خصوصاً پہاڑی دا نثری ادب اُردو تھیں منتقل ہویا۔کُجھ حضرات گوجری بچ بھی لِکھدے آسے۔اُنہاں کول جیہڑے موضوعات، خیالات تہ تھیم یا پلاٹ آسے، بس اُنہاں دی زبان بدل دِتے گئی۔ باقی منظر نگاری بھی اوئی رہئی۔ابتدائی دور دیاں لکھاریاں بچ میاں کریم اللہ قریشی کرنا ہیؔ، غلام مصطفیٰ پنچھیؔ، راجہ نذؔر بونیاری، نثار حسین راہیؔ، محمد شفیع صابرؔ، غلام ربانی اعوان، نوراللہ قریشی، شہبازؔ راجوروی وغیرہ شامل آسے۔گوجری دے صفِ اوّل دے ادیب تہ شاعر چودھری اقبال عظیم سُن بھی شیرازہ پہاڑی دیاں ابتدائی شماریاں بچ لِکھیا۔فر کارواں بن دا گیا تہ نثر نگاراں

تہ شاعراں دی تعداد بدھدی گئی۔جنہاں بُزرگاں تہ جواناں معیاری نگارشات اِس زبان کو دِتیاں انہاں وچ مرحوم نذیر احمد مسعودی' لقمان راہیؔ' خوش دیو مینیؔ' حسام الدین بیتابؔ' ظفر اقبال منہاس' ملوک خان ملوکؔ' سید یوسف نسیم' مہرعلی گیلانی' ایڈوکیٹ بلال لودھی' ڈاکٹر صابر مرزا' رشید قمر درہالوی' شیخ آزاد احمد آزادؔ' مرزا عبدالرشید' ایوب شبنم سورنکوٹی' ڈاکٹر صادق ملک' رگھبیر چند نادم کوٹلویؔ' محمد سلیم بیگ' زینت فردوس زینتؔ' محمد سرور ریحانؔ' محمد عظیم خان' راجہ شاہد علی خان شجاعتؔ' ماسٹر غلام الدین شکیباؔ کریوی' شیخ منیر حسین' نور احمد قریشی' عبدالہادی قریشی' محمد اعظم حسرتؔ' فداؔ راجوروی' ماسٹر شاہ محمد خان' ٹھاکر کشمیرا سنگھ' حاجی فیروز الدین بیگ' عزیز دچھنویؔ' ڈاکٹر جہانگیر دانش' عبدالرشید قریشی' عبدالرشید لون غمگینؔ' ملکہ خورشیدہ' پیرزادہ اشرف علی اشرفؔ' مجروحؔ ملنگامی' محمد ایوب شاہ معتصمؔ' الطاف حسین بیتابؔ' سردار رتن سنگھ کنولؔ' سردار بیکم سنگھ راہیؔ' غلام رسول آزادؔ' ظہور احمد رضیؔ' نذیر حسین انس' خورشید بسملؔ' فاروق مضطرؔ' اقبال شال' اقبال نازشؔ' تنویر اقبال ملک' جاوید نعیمؔ راجوروی' ملک شاہجہاں وغیرہ۔

غلام مصطفٰے پنچھی' خوش دیو مینی' ڈاکٹر صابر مرزا' شیخ آزاد احمد آزادؔ' رگھبیر چند نادم کوٹلویؔ' زینت فردوس زینت تہ ایہہ نا چیز بھی پہلے اُردو وچ لِکھدے آسے۔شہبازؔ راجوروی تہ عبدالرشید فداؔ راجوروی کشمیری' اُردو' ڈوگری' پنجابی تہ گوجری وچ بھی لِکھدے آسے۔ پہاڑی دی بازیافت دے بعد اوہ پہاڑی دا ہر متوجہ ہوئے تہ انتہائی کامیاب قلم کار ثابت ہوئے۔ شہبازؔ راجوری دے گُچ سارے تحقیقی مقالے تہ افسانے پہاڑی شیرازیاں تہ اَستا ادب دی زینت بنے ہین تہ انہاں تھیں علاوہ انہاں دا پہاڑی زبان وچ ہِک شعری مجموعہ ''خاب سَوتّے'' وچ ۲۰۱۰ء وچ شائع ہویا دا ہے۔اِسے طراں فداؔ صاحب ہوراں دے بھی گُچ سارے تحقیقی تہ تنقیدی مقالے تہ افسانے پہاڑی شیرازیاں تہ اَستا ادب وچ شامل ہوئے دے ہین۔ فداؔ صاحب دا پہاڑی زبان وچ ہِک شعری مجموعہ ''سوچ سمندر'' ۲۰۲۰ء وچ شائع ہوئی ہے۔اِس تھیں علاوہ انہاں رباعیات عمر خیام دا پہاڑی زبان وچ ترجمہ کیتا دا ہے۔

انہاں قلمکاراں تقریباً ساریاں اصنافِ سخن ونثر وچ لِکھیا ہے۔تحقیقی تہ تنقیدی مضامین

،علمی تہ لسانی موضوعات، افسانے، خاکے تہ انشائیے، دوئیاں ہانی زباناں دے اعلیٰ شاہکار مضامین تہ افسانیاں دے ترجمے تہ نظم بچ حمد ونعت، غزل، گیت، سی حرفی، ماہیے وغیرہ جیاں اصناف سخن تے قلم چائے گئی۔ اِسدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ کُجھ گمنام مگر معیاری ادیب تہ شاعر عالم ادب بچ روشناس ہون لگے۔ رابطے بَدھے تہ لکھاری ہک دُوّے دے سامنے آ گئے۔ مشاعرے ہون لگے۔ مباحثے تہ سیمینار منعقد ہون لگے۔ آمنے سامنے تنقیداں دا سلسلہ شروع ہویا۔ تجربات تہ ماہرانہ مشوریاں دالین دین ہون لگا۔ جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی سُن مجلسِ مشاورت دانشوراں، اہلِ قلم تہ اہم سرکردہ سماجی شخصیات دیاں کمیٹیاں تشکیل دِتیاں۔ ریاست دے کونے کونے بچ جتھا پہاڑی لوک رہندے ہین، بڑیاں بڑیاں کانفرنساں تہ تمدنی پروگرام منعقد کیتے جان لگے، جتھاں بچ ہزاراں پہاڑی بلاتفریق مذہب ومِلّت، عمر وجنس شریک ہون لگے۔ جوش وخروش دا ایہہ حال آسا کہ کانفرنس یا پروگرام دی جائی تکر ہزاراں نوجواں ڈھول بجاندے نچدے گاندے پُہچدے۔ اِس طراں آس پاس اوالے دوالے دی پہاڑی بستی بچ ''ہون'' دا شعور جا گیا ہور اُندیاں دِلاں بچوں احساسِ کمتری کہٹ ہون لگیا۔ پہاڑی کُڑیاں بھی اپنیاں مرداں دے موہنڈے نال موہنڈا جوڑ کا اپنی مادری بولی دی احیائے نو ہور ترقی واسطے قابلِ بصدِ فخر وتحسین کم کیتا۔ کم ظرف لوکاں دیاں طعنیاں تہ میعنیاں دے باوجود اُنہاں اپنیاں کوششاں جاری رکھیاں۔ اوہ جوش وخروش دِکھ کا دوئیاں قبیلیاں ہور طبقیاں دے لوک حیران ہوگیندے آسے۔ اُس ویلے اسدیاں فنکاراں تہ گلوکاراں سن لوک گیتاں دے علاوہ سیف الملوک دیاں پُراثر تہ پُرسوز اشعار دا استعمال کیتا۔ فِر ہولیاں ہولیاں اپنیاں شاعراں دا کلام بھی گان لگے۔ موسیقی دی لہر دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ لوکاں اپنیاں کوٹھیاراں بچ چھپا کا رکھے دے ڈھول، ستار، سارنگیاں، طبلے، چِھنگ تہ بنجلیاں فِر لوڑ کا کڈھے۔

پہاڑی ثقافت تہ زبان دے اِس احیائے نو دی کوئی مثال نیہہ مِلدی۔ میں اِس گلا کو ہک واری فِر دہراساں کہ اگر پہاڑی تحریک کو نیک نیت بندیاں دا تعاون حاصل نہ ہویا دا ہوّوے آ تہ سرکاری سرپرستی حاصل نہ ہوّوے آ تہ اتنی جلدی اتنیاں کامیابیاں کدے بھی حاصل

نہ ہوون آ۔ جیہڑی گل پہاڑی جنے دے دِلا بچ آ سی' اوہ جیبھا تے آ گئی تہ جیہڑی جیبھا تے آ سی' اوہ ہوٹھاں تے آ گئی۔ جیہڑی ہوٹھاں تے آ سی' اوہ ریڈیو تہ ٹیلی ویژن دے ذریعے ہزاراں میل چار پاسے کھنڈ گئی۔ اخباراں بچ آ گئی۔ کھیتاں کھلیاناں بچ کم کرن آلیاں کاشت کاراں تہ ہالیاں' چُلّھیاں اگدیوں کدے نہ ہلن والیاں اسدیاں ماواں پہیناں تہ بنّاں' بہکاں تہ ٹھوکاں بچ کہاء کپن آلیاں ہور ڈنگر پہاراواں چرائے آلیاں دیاں کنّاں بچ بھی پہچی۔ سکولا دیاں گدریاں تہ گدریاں دیاں جیبھاں بھی پھڑکن لگیاں۔ اُندے شعور بچ ''ماں'' تہ ''ماں بولی'' دی اہمیت دا تصور پیدا ہویا۔ فضا بچ ایہہ نعرہ گونجیا ''اسدی گواچ گئی دی ماں مُڑی آئی''۔

ریڈیو تے جد ایہہ قومی ترانہ بچ اُٹھیا کہ ''اسیں پہاڑی پُتر پہاڑاں دے............
اسیں شوقی نئیں بازاراں دے'' پر ایہہ گل بھی کھری ہے کہ پہاڑی بڑی تعداد بچ پہاڑی علاقیاں بچوں نس کا شہراں دا ہر ہجرت کرر ہے ہین (اپنیاں بچیاں دے مستقبل واسطے)۔ پاکستان بچ ہُن گرائیاں یا پنڈاں دیاں بسنیکاں کو ہُن پاکستانی شہراں دی زندگی بھی راس نیہہ آندی' بلکہ اوہ غیر مما لک خوصاً برطانیہ دا رُخ کرر ہے ہین۔ اِس مقابلہ آرائی بچ لکھاں لوک اپنے مُلکا کو چھوڑ کا اپنی ماؤ دی چھو لی بچوں نس کا غیراں دیاں جھولیاں بچ جاسُتے دے ہین۔ اگر ایہوئی سوچ بنی دی رہئی تہ فِر ''حُب الوطنی'' دے دعوے کرن آلے اپنے وطن دی حفاظت کس طراں کرسن۔ اپنے وطن دی مٹی دی مہک کولوں غیراں دی گڑ دتہ تھوڑ اُنہاں کو چنگی لگدی ہے۔ پھلدار بوٹیاں دی پیوند کاری ایگریکلچر بچ مفید ہوندی ہے' کلچر بچ نیہہ۔

پہاڑی شاعراں' ادیباں' محققاں ہور تنقید نگاراں دی فہرست اگر دِکھے جُلا تہ کافی لمی ہے' جنہاں معلوم دور تھیں ذرا پہلاں انیمیں صدی دے آخر تہ بیمیں صدی دے آغاز تھیں کین کا وسط تکر شعری اصناف دے حمد' نعت' منقبت' دوہے' سی حرفی بچ کامیاب طبع آزمائی کیتی۔ انہاں بچ پہلا ناں مرحوم سید حید علی شاہ دا ہے' جنہاں دی پیدائش ۱۸۹۸ء بچ ہوئی۔ اِنہاں دا تعلق راجوری نال آسا۔ انہاں تھیں علاوہ مولانا سید ولایت شاہ راجوروی' تیرتھ رام (تھنہ منڈی)' غلام رسول دوداسن بالا' سائیں غفوری' محی الدین عاصیؔ' زبیر زخمی' سائیں قادر بخش تہ

مولوی مہرالدین قمرؔ دے ناں قابلِ ذکر ہین۔ ہک ہور شاعر پتہ چلیا دا ہے۔ اوہ ہین میاں فتح محمد درہالوی۔ پونچھ دی مردم خیز تہرتی پُروں سائیں فقر الدین، برکت شاہ، پیر حیدر شاہ مینڈھروی مشہور شاعر گُزرے دے ہین، جنہاں پنجابی لہجے والی پہاڑی نچ شاعری کیتی۔ انہاں بُزرگاں دا موضوع تصوف ہور دین رہیا۔

موجودہ پونچھ تہ راجوری دیاں خواندہ تہ ناخواندہ پہاڑیاں نچ زبردست تخلیقی، تحقیقی تہ علمی صلاحیت موجود ہون دی وجہ نال اِس خطے نچ لکھاریاں دی ہک بہت بڑی تعداد باندے آئی ہے، جنہاں نچ اُردو، پنجابی، گوجری، پہاڑی، کشمیری، پہاڑی نچ اعلیٰ معیار دی شاعری کیتی ہے۔ میں صرف اُنہاں شاعراں ہور نثر نگاراں دے ناں لِکھساں جِند اتعلق اسدے موضوع نال ہے:

سید حبیب اللہ شاہ بخاری، سائیں فقر الدین، سید برکت حسین شاہ، سید باغ حسین شاہ، کیول کپور، فتح محمد کلوترا، ماسٹر عبدالصمد شوقؔ، خوش دیو مینیؔ، حسام الدین بیتابؔ، محمد خلیل جوہرؔ، شیخ آزاد احمد آزادؔ، شیخ ظہور الدین، سید امتیاز نسیمؔ ہاشمی، خورشید کرمانی، نذیر حسین انسؔ، ناز نوشاد، پرویز مانوس، ڈاکٹر لیاقت نیرؔ، محمود احمد طاہرؔ، مستور شادؔ عارفی، ماسٹر منیر منہاس، غلام احمد پنچھیؔ، محمد ایوب شبنم، نذیر حسین قریشی، ایڈوکیٹ بشارت خان، انور خان، سردار جاوید خان، شام لال شرما، ماسٹر میر محمد میر، نیاز احمد کرمانی، سجاد احمد کرمانی، نذیر حسین بھٹی، ماسٹر جمال الدین جمالؔ، بابو نور محمد نورؔ، محمد شریف پونچھیؔ، محمد شریف مڑہوٹی، شریف حسین منہاس، محمد افضل منہاس، نذیر بیزارؔ، حافظ محمد حسین فاقرؔ، سلیم جاوید قریشی، جنت حسین سلیمؔ، محمد بشیر لوہارؔ، صدیق احمد صدیقیؔ، ظہور الدین ٹھکر، پروفیسر فتح محمد عباسی، پروفیسر جہانگیر اصغرؔ، نعیم مرتضیٰ ہاشمی، عامر مجتبیٰ، مکھن الدین، سائیں جلال الدین جلالیؔ، محمد اقبال حیات، مقصود احمد نقشبند، شمبر لال، وجے سہگل، وجے گیتا، محمد نذیر قریشی، زمود احمد، بشارت حسین رازؔ، محمد اعظم حسرت، مسعود الحسن مسعودؔ، محمود الحسن، قیومہ بی ستیؔ، نملیش مینیؔ، ڈاکٹر علمدار حسین عدمؔ، مختار حسین مجازؔ، حفیظ الرحمٰن صفدرؔ، بشارت حسین انقلابی، ماسٹر غلام فاروق، شوکت میر، عبدالباقی، شیخ سجاد، عبدالغنی جاگلؔ، ڈاکٹر سید امیر حسین شادؔ، گلشرن سنگھ

گلشنؔ، موہن سنگھ مستانہؔ، شاہ محمد آزادؔ، بشارت حسین جاذبؔ، وید پرکاش راہیؔ، ظہیر احمد کیفیؔ، عرفان عارفؔ، عبدالقیوم منہاسؔ، محمد امین انجمؔ، گیانی بُدھ سنگھ، سوامی انتر نیرؔو، سلمیٰ کاظمی شمعؔ، تہ ڈاکٹر لیاقت جعفری وغیرہ قابلِ ذکر ہین۔

میں اِتھے اِنہاں لکھاریاں بچوں کُجھاں لکھاریاں دیاں پہاڑی زبان دیاں کتاباں دا بھی ذکر کرنا مناسب سمجھداں:

خوشدیو مینیؔ: اِیّاں تہ مینیؔ صاحب ہُن ساریاں کتاباں چھاپے چاہڑیاں ہین؛ جیہڑیاں اُردو، انگریزی ہور پہاڑی بچ ہین۔ تاہم اِتھے میں انہاں دیاں صرف پہاڑی کتاباں دا ذکر کرساں۔ ''بر تیاں'' تہ ''اڈیک'' افسانوی مجموعے ''سنگن'' شعری مجموعہ تہ ''جیندا'' پہاڑی ڈرامہ۔ اس تھیں علاوہ مینیؔ صاحب کرشن چندر دے ناول ''مٹی کے صنم'' دا پہاڑی زبان بچ ترجمہ کیتا دا ہے ہور اُردو زبان بچ ''پہاڑی قبائل'' ناں دی ہک ضخیم کتاب بھی چھاپے چاہڑی دی ہے۔

شیخ آزاد احمد آزادؔ: آزادؔ صاحب حالیں توڑیں پنج کتاب چھاپے چاہڑیاں ہین؛ جنہاں بچ چار پہاڑی زبان بچ تہ ہک گوجری زبان بچ ہے۔ ''شیشے نیاں کندھاں'' تہ ''اَگ المبے'' شعری مجموعے بزبان پہاڑی ''درد'' افسانوی مجموعہ (پہاڑی) سرت چندر دے ناول ''دیوداس'' دا پہاڑی ترجمہ تہ ''تتلوس'' شعری مجموعہ (گوجری) شامل ہین۔ آزادؔ صاحب دیاں دواں کتاباں ''شیشے دیاں کندھاں'' ہور ''تتلوس'' کو جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب دا انعام بھی مِلیا دا ہے۔

محمد خلیل جوہرؔ: مرحوم محمد خلیل جوہرؔ صاحب ہوراں سُن بھی ہک شعری مجموعہ پہاڑی زبان بچ چھاپے چاہڑیا ہے؛ جس داناں ''چنگیر'' ہے۔

خورشید کرمانی: اِنہاں دا بھی ہک پہاڑی زبان بچ ہک شعری ''ہک مُٹھی زمین'' مجموعہ منظرِ عام تے آیا دا ہے۔

امتیاز نسیمؔ ہاشمی: امتیاز نسیم ہوراں دے دو شعری مجموعے ''چٹکارہ'' تہ ''تریل'' حالیں توڑیں منظرِ عام تے آئے دے ہین۔ اِنہاں دے پہاڑی زبان بچ چھپے دے شعری مجموعہ ''

چٹکارہ'' کو جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب داانعام بھی مِلیا دا ہے۔

سردار جاوید خان جاوید: ایہہ ہِک نوجوان شاعر ہین۔ اِنہاں دے پہاڑی زبان بچ دو شعری مجموعے ''تریڑ'' ہور ''مٹی'' ناں دے منظر عام تے آئے دے ہین۔

شیخ ظہور الدین: شیخ صاحب ہوراں دا پہاڑی زبان بچ ہِک شعری مجموعہ ''برفاں نے سیک'' دا چھاپے چڑھ چکیا ہے تہ اِس تھیں علاوہ انہاں دواں کتاباں دا پہاڑی زبان بچ ترجمہ بھی کیتا دا ہے' ہِک سرت چندر دے ناول ''سری کانت'' ہور ''بوستانِ سعدی''۔

پرویز مانوس: مانوس صاحب دا بچپن بلکہ نصف جوانی پونچھ اندر گزری تہ ۲۰۰۳ء تھیں سرینگر اندر سکونت پذیر ہین۔ اِنہاں دیاں پہاڑی زبان بچ تقریباً ہِک درجن کتاباں چھاپے چڑھ چکیاں ہین تہ کُجھ زیرِ طبع ہین۔ چھاپے چڑھی دیاں کتاباں دے ناں ہین ......چِہر پٹھاں (افسانوی مجموعہ)' اَگ نے پیٔامڑ (شعری مجموعہ)' درد گلاباں نے (شعری مجموعہ)' تتی چھاں (ناول)' بیداری (ڈرامہ)' چن ماما (بچیاں دیاں کہانیاں)' سانجھی سوچ (کشمیری افسانیاں دا پہاڑی ترجمہ)' سانجھا درد (کشمیری افسانیاں دا پہاڑی ترجمہ)' پانی بچ پہُمڑ (فاروق رینزو دے کشمیری ناول ''آب چُھ دزن دا پہاڑی ترجمہ)' ٹِک ٹِک نور (شیخ العالمؒ دے کلام دامنظوم پہاڑی ترجمہ)' اَگ نے پَر (اے پی جے عبدالکلام نی کتاب 'وِنگس آف فائیر' دا پہاڑی ترجمہ)۔

مانوس ہوراں کو اُندی کتاب ''چن ماما'' واسطے جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب داانعام مِلیا ہے۔ اِس تھیں علاوہ انہاں کو انہاں دی کتاب ''سانجھا درد' واسطے بھی جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بیسٹ ٹرانسلیشن ایوارڈ بھی مِلیا دا ہے۔

نذیر حسین انس: نذیر صاحب دا شعری مجموعہ ''موجاں عشق دیاں'' زیر طبع ہے' جیہڑا تقریباً ساڑھے ست سو صفحیاں تے مشتمل ہے۔

ڈاکٹر لیاقت نیر: نیر ہوراں حالیں توڑیں پہاڑی زبان بچ ہِک تحقیقی کتاب چھاپے چاہڑی ہے' جِسد اناں ''پیر پنجال نے پہاڑی قلمکار'' ہے۔

راجوری ہک خالص پہاڑی ضلع ہے۔اسدیاں سرحداں ہک بکھی ضلع جموں تہ ریاسی نال مِلدیاں ہین تہ دوئی بکھی ضلع کوٹلی (پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر) تہ ضلع پونچھ نال۔راجوری کُجھ سال پہلاں تکر ضلع پونچھ دی تحصیل آسی۔ ہندوستان تہ پاکستان دے درمیان ۱۹۴۷ء تھیں اَج توڑیں جتنیاں لڑائیاں ہوئیاں' ایہہ دوضلعے پونچھ تہ راجوری سب تھیں زیادہ متاثر ہوئے۔دواں ہی ضلعیاں دی سانجھی میراث زبان بھی متاثر ہوئی۔ پہاڑی بولن والیاں دی اکثریت سرحد دے دُوّے پاسے ہجرت کرن پُر مجبور ہوگئی۔غیر مسلم جموں دا ہر ٹُری گئے۔فر بھی جیہڑے بچ گئے اُنہاں اپنا سفر صفر تھیں شروع کیتا تہ اَج انہاں دواں سرحدی ضلعیاں دا اقتصادی' معاشی'تعلیمی تہ تمدنی نقشہ بدل گیا دا ہے تہ اتھا دے لوک زندگی دے ہر شعبے بچ اپنی صلاحیت تہ مہارت دا سکہ منوار ہے ہین۔ اِنہاں شعبیاں بچ تہذیب وثقافت دا شعبہ خاص قابل ذکر ہے۔

پونچھ بچ راجوری دے مقابلے بچ سِکھ طبقے دے لوک زیادہ رہندے ہین۔اتھاں دے سِکھ ہور ہندو سب پہاڑی زبان بولدے ہین۔راجوری دی پہاڑی پُر ڈوگری دا پونچھ دی نسبت زیادہ اثر دِسدا۔اِس ضلع بچ 30 فیصد غیر مسلم آبادی ہے۔

زبان اُپر عقیدے دا اثر:

جس طراں کہ میں پہلے بو ہے بچ بیان کر چکیا دا آں کہ برصغیر بچ آبادی دی سب تھیں بڑی اکائی مسلمان ہین' جیہڑے کل آبادی دا ترئی فیصد حصہ ہین۔مقامی زباناں اُنددیاں کئی کئی ہین۔مثلاً مہارشٹر بچ مراٹھی' آندھرا پردیش بچ تیلگو' تامل ناڈو بچ تامل' کیرالہ بچ ملیالم' بنگال بچ بنگالی' اُڑیسہ بچ اُڑیہ' بہار بچ بھوجپوری تہ گُجرات بچ گُجراتی' مگر ہندوستان دیاں پینتری ریاستاں بچ رہن آلے سارے مُسلمان اُردو سمجھدے تہ بول سکدے ہین۔ایہہ ہک بکھرلا سوال ہے کہ سرکاری سطح تے اُردو نال چنگا سلوک نیہہ ہور ہیا تہ پاکستان دے قیام دے بعد اُردو کو پاکستانی یا مسلماناں دی زبان منے گیندا' جیہڑ ی ہک بیہودہ ہور غلط سوچ ہے۔مسلمان اُردو بول تہ سمجھ سکدے ہین مگر لِکھ پڑھ نیہہ سکدے۔اُردو لکھے پڑھے آلیاں دی تعداد پورے مُلک بچ دس پندراں فیصد ہے۔

آزادی (بنڈ لکیر) تھیں پہلاں پنجابی زبان دا رسم الخط شاہ مُکھی یا نستعلیق ہوندا آسا، مگر اَج مشرقی پنجابی ''گورمُکھی''، سکرپٹ نچ لِکھے گیندا ہے تہ مغربی پنجابی ''شاہ مُکھی'' رسم الخط نچ۔ لہٰذا نہ تہ پاکستانی پنجاب دے پنجابی مسلمان ہندوستان نچ تخلیق ہون والا پنجابی ادب پڑھ سکدے ہین تہ نہ ہی ہندوستانی پنجاب دے ہندو تہ سِکھ پاکستانی پنجاب دا پنجابی ادب پڑھ سکدے ہین۔ پونچھ تہ راجوری دے مسلمان پہاڑی شاہ مُکھی رسم الخط نچ لِکھدے ہین تہ ہندو دیوناگری رسم الخط نچ (کوئی ہندو یا سِکھ لکھاری شاہ مُکھی رسم الخط نچ بھی لکھدا ہے)۔ اِس نال ایہہ گل سچ ثابت ہوندی ہے کہ انسانی رِشتیاں نچ جد دراڑاں پیندیاں ہین یا عقیدیاں دی بُنیاد تے قوماں تہ قبیلے بنڑے گیندے ہین تہ اِس عمل نال اُندیاں سانجھیاں تہذیبی قدراں دا بٹوارہ بھی ہو گیندا ہے، جس نال ''بولی'' سب تھیں زیادہ متاثر ہو گیندی ہے۔ حالاں کہ ایہہ ہِک غیر فطری گل ہے۔ سرحداں تہ بٹوارے صرف مہذب انساناں تے اثر انداز ہوندے ہین، حیوانات تے نیہہ۔ کِیاں جے حیوانات (چرند و پرند) صرف ہِک بولی دے حامل ہوندے ہین۔ اُنہاں کول زبان نیہہ ہوندی۔ کُتّا بھاویں ہندوستان دا ہووّے یا پاکستان دا، برما دا یا امریکہ دا، اُسدی بولی ہکوئی ہے۔ طوطا، چِڑی، بُلبُل تہ کاگ کسے بھی مُلکا دے ہوون، اُندی قومیت تہ لسانی شناخت اُندی بولی نال ہوندی ہے۔ انہاں جانوراں دا کوئی مذہب نیہہ ہوندا تہ نہ بولی دا کوئی مذہب ہوندا ہے۔

پونچھ تہ راجوری دے مسلم تہ غیر مسلم فرقے دُدھ تہ شکر دی گُھل مِل کا رہندے ہین۔ اُندا لباس، اُندی مکانیت، اُندا رہن سہن، عادتاں، اندے اندر تہذیبی ہم آہنگی بالکل یکساں ہے۔ اندے جسمانی خدوخال Anthropoligical features ہکوئے جے ہین۔ کُڑیاں دے متھے پُر سیندور دا ٹِکہ اُندی کِنی مذہبی شناخت دا آئینہ دار ہے۔ پہاڑی ہندو بھی بول سکدا ہے تہ مسلمان بھی، مگر جد لِکھن پڑھن دا معاملہ ہوندا تہ دوئے ہِک دُوّے دا مُنہہ تکدے رہندے ہین۔ مُسلمان کہہ لِکھدا ہے، اِسدی کتاب نچ کہہ لِکھیا ہے؟ ایہہ ہندو کو پتہ نیہہ۔ غیر مسلم فرقے دیاں ادبی تحریراں تھیں مسلمان نابلد تہ بے خبر ہے۔ پُرانیاں بچوں کُجھ ہِک غیر

مسلم بُزرگ حالیں بقید حیات ہین جیہڑے اُردو، پہاڑی، پنجابی شاہ مُکھی رسم الخط نچ لکھدے تہ پڑھدے ہین۔ انہاں نچ ممتاز مصنف، محقق، مورخ ہور ادیب خوش دیوؔمنی داناں قابلِ ذکر ہے۔ ایہہ Living Legend اساں واسطے ہک تاریخی ماخذ (Historical Monument) ہے، جسدی پہاڑی ادب خصوصاً تہ ادبی دُنیا کو عموماً ہمیشہ لوڑ رہسی تہ اس بکنے دِیے تھیں ادبی دُنیا کو لوۂ مِلدی رہسی تہ اسدیاں ہتھاں ادبی کھیتی کو آبیاری نصیب ہوندی رہسی۔ انہاں تھیں علاوہ بھی کُجھ ہور غیر مسلم لکھاری شاہ مکھی رسم الخط لِکھدے بھی ہور پڑھدے بھی آسے یا ہین۔ جِیّاں آنجہانی مالک رام آنند، آنجہانی سبھاش رائیزادہ، سردار بیکم سنگھ راہیؔ، سردار رتن سنگھ کنولؔ، شام لال شرما، بشمبر لال، عاصیؔ شیدائی، سردار اچھو پال سنگھ، بلراج بخشی، آنند لہر دے ناں قابلِ ذکر ہین۔

ضلع راجوری اندر پہاڑی ادیباں تہ شاعراں دی ہک خاصی لمی فہرست موجود ہے۔ اگر اِنہاں بچوں کوئی رہ جُلے تاں میں معذرت خواہ ہاں:

سید حیدر علی شاہ، مولانا سید ولایت حسین شاہ، مولوی مہر الدین قمرؔ، مرزا غلام رسول، میاں فتح محمد درہالوی، نذیر حسین ملک، تیرتھ رام، غلام نبی نائیک (شہبازؔ راجوروی)، عبدالرشید نائیک (فداؔ راجوروی)، نثار حسین راہیؔ، ڈاکٹر صابر مرزا، رشید قمرؔ درہالوی، مرزا عبدالرشید، پروفیسر محمد بشیر ماگرے، اقبال شال، اقبال نازش، محمد اقبال رینہ، محمد شکیل رینہ، ڈاکٹر محمد صادق شادؔ، محمد خورشید بسملؔ، ماسٹر فضل احمد شیخ، ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ، عارف جرال عارفؔ، فاروق ساحرؔ نائیک، حاجی محمد بشیر شادؔ، ماسٹر محمد حسین بھٹی، محمد یقین فانی، زنفر کھوکھر، محمد ارشد نازؔ، عبدالقیوم نائیک، ثمینہ سحر مرزا، ڈاکٹر شباب مرزا، مرزا شکیل شاکرؔ، لعل حسین پرواؔز، محمد رفیق سوزؔ، ظہور احمد رضیؔ، ماسٹر فضل حسین کوثرؔ، رابعہ کوثر، ڈاکٹر زرینہ میر، ربینہ میر، فاروق مضطرؔ، پروفیسر عبدالحق نعیمیؔ، ٹھاکر کشمیرا سنگھ، عبدالقیوم شال ساحلؔ، میر خورشید جانم، گلشن رینہ، ٹھاکر پربھات سنگھ، کنور تارا منی، سید فاروق بخاری، نذیر احمد نظیرؔ، مہاراج سنگھ، جاوید نعیم راجوروی، قاری محمد اشرف، اقبال منجاکوٹی، ماسٹر محمد بشیر خاکیؔ، ضمیر احمد خان نیازیؔ، ماسٹر نور محمد بھٹی، ربینہ بھٹی، کرشن

لال عاصیؔ، ملک کرامت اللہ دردؔ، فضل حسین سوزؔ، محمد پرویز ملک، ملک ذاکر خاکیؔ، ملک ذاکر فیاضیؔ، ملک شفیق عارشؔ، ملک مشتاق تبسمؔ، اشتیاق احمد ملک، ملک آشیانہ کوثرؔ، رُخسانہ کوثرؔ، فرزانہ عندلیب، ملک شاہجہان، محمد رفیق ملک، ڈاکٹر عارف ملک، عارف اقبال ملک، ذاکر شبنمؔ، غلام حسین عقابیؔ، مبارک علی نقوی، الطاف حسین بیتابؔ، ایوب شاہ معتصمؔ، تنویر اقبال ملک، رگھبیر چند نادمؔ، محمد اسلم مرزا، محمد امین ظفرؔ، محمد کبیر نائیک، خورشید احمد تانترے، کے کے خاکیؔ، کریم در ہالویؔ، عبدالکریم رحمتیؔ، حاجی مرزا محمد لطیف، سیدہ زینت فردوس زینتؔ، حاجی شیر علی بشرؔ، ماسٹر عبدالغنی پھلنی، پروفیسر جنید جاذبؔ، محمد نصیر زخمی، محمد نذیر فداؔ، محمد یونس ربانیؔ، محمد عمر فرحت، ماسٹر بدر حسین منہاس، صوبیہ کوثر، ملک غلام قادر، چونی لال شعلہؔ، راجہ رام شرما، نارائین دت، دینا ناتھ شرما، زبیر زخمی، میر غلام قادر، محمد طالب ملک، فضل حسین سوزؔ، محمد ابرار ملک، محمد اکثر گنائی، عبدالغنی نعیمیؔ، لعل حسین لعلؔ، فاروق طاہر مرزا، محمد خالد، غلام محی الدین عاصیؔ، محمودالحق، رفیق تبسمؔ، کنزل ندیم کنزل، مظہر حسین، ملک محمد زمان، اقبال راجوروی، راشد حسین راشدؔ وغیرہ۔

ضلع راجوری دے صاحبِ کتاب لکھاری:

نثار حسین راہیؔ: راہیؔ صاحب دیاں اِس ویلے توڑیں پہاڑی زبان بچ چار کتاباں، جنہاں بچ ہِک شعری مجموعہ (ورق ورق)، ہِک افسانوی مجموعہ (تُھند) تہ دو ترجمہ کیتی دیاں کتاباں ''کشمیر اِن سن، لائٹ اینڈ شیڈس'' تہ ''اِگنائٹڈ مائنڈ'' شامل ہین۔ ''تُھند'' کو کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بیسٹ بُک ایوارڈ بھی مِلیا دا ہے۔

شہبازؔ راجوروی: شہبازؔ صاحب دا ''خاب سَوَلے'' ناں دا ہِک شعری مجموعہ چھاپے چڑھیا دا ہے۔

فداؔ راجوروی: پہاڑی زبان بچ فداؔ صاحب دیاں دو کتاباں منظرِ عام تے آئی دیاں ہین۔ شعری مجموعہ ''سوچ سمندر'' تہ ''رباعیاتِ عمر خیام'' دا منظوم پہاڑی ترجمہ۔ اِس تھیں علاوہ فداؔ صاحب ''سائیں قادر بخش'' تے مونوگراف بھی لِکھیا دا ہے، جیہڑ احالیں زیرِ طبع ہے۔

ڈاکٹر صابر مرزا: الحاج ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دے دو شعری مجموعے ''باغ بہاراں'' تہ ''

رنگ،رُتاں، گلزار،' پہاڑی زبان بچ شائع ہوئے دے ہین۔ ''رنگ، رُتاں، گلزار'' کو کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب داانعام بھی مِلیا دا ہے۔ اِس تھیں علاوہ انہاں سُن مثنوی مولانا روم دیاں چھیاں جلداں دا بھی پہاڑی بچ ترجمہ کیتا دا ہے،جیہڑ احالیں زیرِ طبع ہے۔

اقبال نازش: اقبال نازش صاحب دا بھی ہِک افسانوی مجموعہ ''چھلیاں سُراں'' پہاڑی زبان بچ شائع ہو چُکیا دا ہے۔

ڈاکٹر مرزا فاروق انوار: چیف ایڈیٹر شعبہ پہاڑی فاروق انوار ہوراں دا حالیں توڑیں ہِک شعری مجموعہ'' چانن'' ناں دا منظر عام تے آیا دا ہے' جس کو کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب داانعام بھی مِلیا دا ہے۔

حاجی محمد بشیر شاد: انہاں دا بھی پہاڑی زبان بچ ہِک شعری مجموعہ ''مٹھاسک'' چھاپے چڑھیا دا ہے۔

زنفر کھوکھر: اِیاں تہ زنفر کھوکھر ہوراں دے چار افسانوی مجموعے اُردو بھی شائع ہوئے دے ہین' لیکن پہاڑی زبان بچ اُنہاں دا انشائیاں تے مشتمل ہِک مجموعہ'' چھچے'' منظر عام تے آیا دا ہے۔

محمد اقبال منجاکوٹی: محمد اقبال خان منجاکوٹی ہوراں دے اِس ویلے توڑیں پہاڑی زبان بچ ترے شعری مجموعے شائع ہوئے دے ہین' جنہاں بچ ''کچا کوٹھا''، ''کوسے اَتھروں'' تہ ''دُنیا رنگ برنگی'' شامل ہین۔

پروفیسر عبدالحق نعیمی: نعیمی صاحب ہوراں دی پہاڑی زبان بچ تحقیقی تہ تنقیدی مضامین تہ مشتمل ہِک کتاب ''ادب تہ ادیب'' ناں دی شائع ہوئی دی ہے۔

قاری محمد اشرف: قاری صاحب دا شعری مجموعہ'' تاہنگاں'' ۲۰۱۹ء بچ کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے شائع کیتا ہے۔

کرشن لال عاصی: عاصی شیدائی ہوراں دا بھی ہِک شعری مجموعہ ''شونقاں'' شائع ہویا دا ہے۔

سیدہ زینت فردوس زینت: زینت صاحبہ پہاڑی زبان دی اولین ناول نگار ہین۔ انہاں مُچ پہلاں ''چِٹی چادر پیارنی'' ناں دا ناول شائع کیتا ہے۔

وادیٔ کشمیر تہ اِسدے نواحی پہاڑی خطے بچ پہاڑی بچ لِکھن دی ابتداء کرناں تھیں ہوئی۔ مرحوم غلام مصطفیٰ پنچھی دے سر پہلا پہاڑی لِکھاری ہون دا سہرا بدھے گھنا چاہیدا۔ پنچھی مرحوم سٹھ دی دہائی پُروں پہاڑی بچ لکھ رہے آسے مگر فر اُنہاں ہی افسانیاں کو اُردو دا رؤپ دے کا اخباراں بچ چھپالدے آسے۔ اُسدے بعد دُوّا اہم ناں کریم اللہ قریشی دا آندا۔ ممکن ہے کہ کریم اللہ قریشی، پنچھی صاحب تھیں بھی پہلاں لِکھدے ہوون آ، لیکن اُنہاں کو Exposure اُس ویلے مِلیا جداوہ کرناہ تھیں باہر نکلے۔ ہِک ہور پہاڑی دانشور (پہاڑی تحریک دے ہراوّل دستہ دے کارکن) کو اگر اِس موقعے تے یاد نہ کراں تہ ناانصافی ہوسی، اوہ ہین بال گارڈن سرینگر دے جناب صفی اللہ خان، جیہڑے اصلی بانڈی پور دے ہکی گراں دے رہن والے آسے، مگر پچھاں ہجرت کر کے سرینگر آ کا بس گئے۔ اُنہاں دے دِل بچ میں پہاڑی قوم تہ زبان دا درد دیوانگی دی حدا تکر دِکھیا آسا۔ اوہ پہاڑی کو پہاڑی دے بجائے ''ہندکو'' ناں رکھنا چاہندے آسے تہ اُندی تحریک اُندے اُسے نظریئے دے آس پاس ہی چکر ماردی رہئی۔ اُنہاں پہاڑی زبان دیاں مستعمل لفظاں دا ہِک بڑا ذخیرہ جمع کر رکہد یا دا آسا، جیہڑا ہِک کاپی اُپر درج آسا۔ ایہہ کاپی اُنہاں مکو تہ یوسف نسیم کو اپنے کہر واقع بال گارڈن دَہسی۔ سرینگر بچ ہِک خاتون محترمہ فاتح شہزادی دختر راجہ محمد حسین خان جیہڑی ہِک آرٹسٹ (مصورہ) بھی آسی، سرگرم آسی۔ اُندے والد صاحب بھی ضلع مظفرآباد دے رہن آلے ہِک خالص پہاڑی آسے۔

پہاڑی زبان بچ لِکھن پڑھن دا سلسلہ باقاعدہ طور اُپر کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبے دے کُھلن نال شروع ہویا۔ پہاڑی شیرازہ دے بانی مُدیر جناب کریم اللہ قریشی آسے، جیہڑے پہاڑی دے کُجھاں بانی شاعراں بچوں پہلے نمبر اُپر آسے۔ جنہاں دی صلاحیت اُندی پہاڑی شاعری دی صورت بچ اُس ویلے باندے آیا، جد اُنہاں دیاں نظماں تہ غزلاں پہاڑی ''شیرازہ'' دی زینت بنیاں۔ ''شیرازہ'' پہاڑی دے پہلے شمارے بچ غلام مصطفیٰ پنچھی، ایہہ خاکسار یعنی راجہ نذّر بونیاری، کریم اللہ قریشی، ہدایت اللہ قریشی ہور شاید اقبال عظیم چودھری شامل آسے۔ بہرحال ابتدائی لکھاریاں بچ نذیر احمد مسعودی، زینت فردوس زینتؔ، پیرزادہ

اشرف علی اشرفؔ (اشرف شاکرؔ/اشرف شاہدؔ)، حیدرعلی عادلؔ، جہانگیر عالم (جہانگیر دانشؔ)، یوسف نسیمؔ، گورچرن سنگھ گلشنؔ، خوش دیومینیؔ، عبدالرشید غمگینؔ، اے آر مغلؔ، حسام الدین بیتابؔ ہور عبدالحادی قریشی شامل آسے۔فِر''کاروان بنتا گیا'' دے مصداق پہاڑی ادیباں تہ شاعراں دی گِنتر بچ باہدا ہوندا گیا۔ پہلاں پہلاں صرف تخلیقی ادب باندے آیا۔اُسدے بعد جائزہ نگاری، تنقید ہور تحقیق بھی لِکھن لگے تہ اِس نال جدید پہاڑی ادب دے خزانے بچ باہدا ہوندا رہیا۔ابتداء بچ شاعری دی اصناف بچوں صرف حمد، نعت تہ نظم لِکھی جُلدی آسی،فِر غزل، رباعی، گیت، سی حرفی۔عام معیار قابلِ قبول نہ آسا، ماسوائے چاراں پنجاں شاعراں دے، جیہڑے اُس ویلے بھی استاتذہ بچ منے گیندے آسے تہ اَج بھی اُندا شمار استاتذہ دے سینئر گروپ بچ ہوندا ہے۔کُجھ نوآموز تہ نوجوان شاعراں دی اُٹھان بھی حوصلہ افزا رہیئی۔کُجھ ہِک ادھی دفعہ آئے فِر کدے نظر نہ آئے۔نثر نگاری داہر عام لوکاں دا رحجان نسبتاً کہٹ رہیا۔سابتدائی دور دی نثر زیادہ تر افسانوی ادب تکر ہی محدود رہیئی، مگر ہولیاں ہولیاں دُویاں موضوعاں پُر بھی مضمون نویسی شروع ہوگئی۔

ابتدائی افسانہ نگاراں بچ غلام مصطفٰے پنچھیؔ، گورچرن سنگھ گلشنؔ، راجہ نذرؔ بونیاری، خوش دیومینیؔ، عبدالرشید غمگینؔ، نوراللہ قریشی، محمد مصاحب، عبدالحادی قریشی تہ اقبال عظیم شامل ہین۔ ابتدائی دواں تراں سالاں بچ ''شیرازہ'' دے کُجھ خصوصی یادگاری نمبر بھی شامل آسے۔انہاں بچ منشی پریم چند نمبر ہور لل دید نمبر شامل ہین۔انہاں بچ ماہڑے تھیں علاوہ زینت فردوس زینتؔ، خوش دیومینیؔ، پیرزادہ اشرف علی اشرفؔ، موتی لال ساقی (ترجمہ)، حیدرعلی عادلؔ، جہانگیر عالمؔ، ظفر اقبال منہاس، لیاقت علی چراغؔ، عبدالحمید خان دے مضامین شامل آسے۔ایہہ سلسلہ چلدا رہیا تہ اَج دی تاریخ تکر جاری ہے۔ایہہ آسا مختصر احوال پہاڑی دے معلوم دور دت ادبی سفر دا۔

ایہہ گل قابلِ ذکر ہے کہ ''شیرازہ''، پہاڑی ہور ''اَستا ادب''، جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دے خرچے دے مرہونِ منت ہین، مگر نجی سطح تے کوئی بڑی کوشش نیہہ ہوئی۔البتہ لار کلچرل کلب دے زیرِ اہتمام ''گلشنِ ادب'' ناں دا ہِک رسالہ یوسف نسیمؔ لا روی سن شائع کیتا آسا، جس بچ طبع شُدہ مواد دا بڑا حِصہ اُردو بچ آسا۔

۱۹۷۷ء دے بعد اَج توڑیں پہاڑی زبان و ادب پہاویں جس شکل نچ اسدے باندے وَیا‘ اِس مہم نچ سرکاری تہ نجی کوششاں شامل ہین۔ میں کشمیر صوبے دیاں اُنہاں ضلعیاں داذکر کرنا ضروری سمجھداہاں جتھا کہٹ یا زیادہ پہاڑی طبقے دے لوک آباد ہین۔ انہاں نچ ضلع بارہمولہ داسب ڈیوژن اوڑی تہ ٹنگمرگ‘ بارہمولہ تحصیل دے کنڈی علاقے سلطان پورہ‘ لری ڈورہ‘ چندوسہ‘ بابا ریشی‘ گلمرگ تہ ٹنگمرگ‘ رفیع آباد تحصیل دے کنڈی علاقے۔ بانڈی پورہ ضلع دے کنڈی علاقے۔ کپواڑہ ضلع دیاں کرناہ تہ کیرن تحصیلاں ہور ضلع کپواڑہ دے مُچ سارے کنڈی علاقے۔ جنوبی کشمیر دے اننت ناگ‘ پلوامہ‘ شوپیان ہور کولگام دے کنڈی علاقے۔ واسطی کشمیر دے بڈگام‘ سرینگر ہور گاندربل دے کُجھ علاقے شامل ہین۔ مندرجہ بالا علاقیاں بچوں شاید ہی کوئی پتی رہ گئی ہووّے جتھوں کوئی نہ کوئی پہاڑی نوجوان اِس ادبی تحریک نچ شامل نیہہ ہویا تہ اپنا حصہ ادا نہ کیتا ہووّے۔ اوہ پہاویں ویلفیر دے پاسے یا کلچر دے پاسے‘ شاعری دے میدان دا ہووّے یا موسیقی دا‘ ڈرامہ ہووّے یا کوئی فنون لطیفہ دا کوئی ہور جُز‘ نہ صرف پہاڑی مرد تہ جوان بلکہ اسدیاں ماواں پہئیناں بھی اِس ''جہاد'' نچ اپنا کردار مثبت انداز نچ ادا کیتا۔ وادیٔ کشمیر دیاں پہاڑی لکھاریاں دی فہرست حاضرِ خدمت ہے:

ضلع کپواڑہ:

غلام مصطفےٰ پنچھی‘ کریم اللہ قریشی‘ محمد لقمان راہیؔ‘ غلام ربانی اعوان‘ سیف علی خان سیفیؔ‘ نوراللہ قریشی‘ عبدالحمید خان‘ عبدالرشید قریشی‘ عبدالرشید لون غمگینؔ‘ ڈاکٹر جہانگیر دانش‘ ہدایت اللہ قریشی‘ نوراحمد قریشی‘ میر غلام حیدر ندیمؔ‘ لعل الدین مظلومؔ‘ میر عالم منصورؔ‘ حاجی علی زمان کھوکھر‘ ماسٹر محمد مقبول‘ راجہ محمد اکرم حاذق‘ راجہ بشیر احمد خان‘ عبدالصمد میر‘ شیخ شبیر احمد‘ مولوی شبیر احمد خان شمسؔ‘ میر عابد حسین‘ ضمیر احمد‘ اقبال نسیم‘ محمد ایوب میر (نعیمؔ کرناہی)‘ افتخار احمد قریشی‘ جاوید احمد قریشی‘ پرویز احمد قریشی (پرویز تبسم)‘ محمد عبداللہ ناطقؔ‘ رضاؔ جاوید قریشی‘ شکیل اعوان ساگرؔ‘ مختار احمد اعوان‘ محمد رفیق مخلصؔ‘ جوگندر سنگھا نقلابیؔ‘ سید سجاد راہیؔ‘ مشکور احمد شادؔ‘ سفیر احمد‘ محمد آزاد خان‘ فاروق خیالیؔ‘ فاروق نازؔ‘ محمد خورشید منورؔ‘ محمد صدیق ماگرے‘ ماسٹر محمد یونس‘ بشیر النساء

بشارتؔ، زینت فردوس زینتؔ، رفعت آرا، ابو ہریرا مسعودی، منیر احمد مسعودی، محمد یوسف مسعودی، راجہ خوشدل خان، راجہ افلاق احمد خان، غیاث الدین زیدیؔ، محمد رفیق خان رفیقؔ، عبدالحادی قریشی، مفتی شفیق الرحمٰن قاسمیؔ، غلام سرور پروانہ، عبدالحفیظ شاہ مسعودی، محمد رفیق پروانہؔ، رفیع احمد مشکورؔ، میر خوشحال، حافظ خورشید عالم، شمیم احمد بٹ، ممتاز احمد خان، مجنون پیر، ریاض احمد خان، شبیر احمد خان، شوکت علی شوکتؔ، سرفراز احمد خان، سید آصف شاہ، محمد شفیع میر، اعجاز احمد قریشی، فاروق شینؔ، خواجہ پرویز دلبرؔ، سجاد احمد قریشی، ایڈوکیٹ نسیم، ماسٹر رفیق (چنی پورہ)، عقیل کلاروسی، عبدالحمید خاکیؔ، عبدالحامی تسنیمؔ، نشاط افروز نعیم

ضلع کپواڑہ دے صاحبِ کتاب لکھاری:

میاں کریم اللہ قریشی کرناہی: قریشی صاحب ہوراں دے پہاڑی زبان بچ ترے شعری مجموعے ''ڈنڈ کراں میں سُتیاں سجناں کو''، ''چٹیاں دنداں دی پرہت'' تہ ''پہنگ'' حالیں توڑیں چھاپے چڑھے دے ہین۔

ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ: جہانگیر صاحب دیاں تحقیق تے مبنی دو کتاباں ''پہاڑی افسانہ'' ہور ''پہاڑی افسانوی ادب: ہک جائزہ'' شائع ہوئی دیاں ہین۔

میر غلام حیدر ندیمؔ: حیدرؔ صاحب ہوراں دی تحقیق و تنقید تے مبنی ہک کتاب ''پہڑاس''، جس کو جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب دا انعام بھی مِلیا ہے' شائع ہوئی دی ہے۔ انہاں دی تحقیق تے ہی مبنی ہک ہور کتاب زیرِ طبع ہے۔ مذیر حیدرؔ ہوراں '' فاروقِ اعظمؓ '' دا پہاڑی زبان بچ ترجمہ بھی کیتا دا ہے۔

مرحوم اقبال نسیمؔ: انہاں دا ہک شعری مجموعہ ''پھلواڑ'' ۲۰۱۰ء بچ شائع ہویا دا ہے۔

مشکور احمد شادؔ: شادؔ ہوراں دے پہاڑی زبان بچ ہک شعری مجموعے شائع ہوئے دا ہے جس دا ناں ہے ''ڈُلدے اتھروں''۔ اس تھیں علاوہ انہاں ''گیتا نجلی'' دا منظوم پہاڑی ترجمہ کیتا دا ہے' لیکن حالیں چھاپے نیہہ چڑھیا۔

عبدالرشید قریشی: رشید قریشی صاحب نہ صرف ہک منجھے ہوئے کلاکار ہین بلکہ اوہ ہک

اچھے قلمکار بھی ہین۔ تحقیقی مضامین تے مشتمل ''لِکھتاں پیار دیاں'' اِنہاں دی واحد کتاب حالیں توڑیں شائع ہوئی دی ہے' جس کو جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب دا انعام بھی مِلیا دا ہے۔

عبدالرشید لون غمگین: ڈرامیاں تے مشتمل ''کہانی کہُر کہُر دی'' رشید لون صاحب دی کتاب ۲۰۱۶ء بچ منظر تے آئی دی ہے۔

نور احمد قریشی: نور احمد صاحب ہوراں بھی پہاڑی زبان بچ ہِک شعری مجموعہ '' مِٹھیاں تہاراں'' دے ناں نال چھاپے چاہڑیا ہے۔

شیخ شبیر احمد: شیخ شبیر احمد ہِک بہت اچھے افسانہ نگار ہین' لیکن حالیں توڑیں اُنہاں دا پہاڑی زبان بچ کوئی بھی افسانوی مجموعہ شائع نیہہ ہویا دا۔ البتہ انہاں '' آندھی میں چراغ'' دا پہاڑی زبان بچ ''جھکھڑے بچ دِیّا'' دے ناں نال ترجمہ کیتا دا ہے۔

سید آصف شاہ: سید آصف شاہ دیاں کل ترے کتاباں پہاڑی زبان بچ شائع ہوئی دیاں ہین۔ دو تر جے دیاں ''اُتھیلو'' تہ ''کنگ لیئر'' ہور ہِک ''پہاڑی گرائمر''۔

محمد شفیع میر: انہاں کرشن چندر دے ناول ''شکست'' دا پہاڑی زبان بچ ترجمہ کیتا ہے۔

شبیر احمد خان شمسؔ: شمسؔ ہوراں دا ہِک افسانوی مجموعہ ''سلو'' چھپ کے منظر عام تے آیا دا ہے۔

لعل الدین مظلومؔ: مرحوم مظلومؔ ہوراں تقریباً ہِک درجن تھیں زیادہ کتاباں شائع کیتیاں دیاں ہین' جنہاں بچ پہاڑی دیاں پنج کتاباں ہِک ناول ''پہیتو'' تہ چار شعری مجموعے ''انوارِ مدینہ''، ''گلزارِ مظلومؔ''، ''پُھلاں دی چھنگیر'' تہ ''صدا بہار'' شامل ہین۔

میر عالم منصورؔ: انہاں بھی پہاڑی زبان بچ ہِک شعری مجموعہ ''گلشنِ منصورؔ'' ناں نال شائع کیتا ہے۔

محمد ایوب میر نعیمؔ کرناہی: نعیمؔ صاحب کلام شیخ العالم دا پہاڑی زبان بچ ''بول انمول'' ناں نال ترجمہ کیتا ہے۔

بشیر النساء بشارتؔ: بشارتؔ صاحبہ دا اِک افسانوی مجموعہ ''سنگلاں'' شائع ہویا دا ہے۔ اس تھیں علاوہ انہاں ''نقوشِ اقبال'' تہ ''الف لیلیٰ ہزار داستان'' دا بھی پہاڑی زبان نچ ترجمہ کیتا دا ہے۔

محمد رفیق خان رفیقؔ: رفیقؔ ہوراں دی حالیں تہ کوئی کتاب شائع نیہہ ہوئی' لیکن گیتاں تے مشتمل ''لِشکاں'' ناں دا شعری مجموعہ زیرِ طبع ہے۔

محمد یوسف مسعودی: یوسف مسعودی صاحب ''تاریخ حسن'' جلد دوم دا پہاڑی زبان نچ ترجمہ کیتا دا ہے۔

ضلع بارہمولہ دے لکھاری:

راجہ نذرؔ بونیاری' حاجی فیروز الدین بیگ' عزیز دچھنویؔ' پیرزادہ احمد الدین انورؔ' عطا اللہ ممتازؔ' راجہ شاہد علی خان شجاعت' محمد مظفر پیامیؔ' شہناز پاکیزہ' محمد سلیم بیگ' راجہ آفتاب احمد خان' ریحانہ عزیز' زریں آرا معصومؔ' نثار احمد نثارؔ' راجہ الیاس ہمدمؔ' مجنون بونیاری' محمد حفیظ خان' محمد سلیم بصرؔ' عبدالرشید خان' صدرالدین بہارؔ' ماسٹر محمد اشرف' آنجہانی اِندر پرکاش' محمد اقبال سرحدیؔ' سید امجد کاظمی' محمد اشرف کاظمی' میر حسین کاظمی' اعجاز احمد کاظمی' ندؔا کاظمی' لعل الدین شاکرؔ' نورالدین نازؔ' تاج الدین تاجؔ' محمد عظیم خان' محمد سرور ریحانؔ' سردار بیکم سنگھ راہیؔ' محمد یعقوب خان' محمد شفیع خان' انعام الحق بسملؔ' حسام الدین بانڈے' محمد شریف غمگینؔ' محمد صدیق احتشام پوری' رخسانہ حاکم

ضلع بارہمولہ دے صاحبِ کتاب لکھاری:

راجہ نذرؔ بونیاری: خاکسار سُن حالیں توڑیں دس کتاباں شائع کر کے منظر عام تے آندی دیاں ہین' جنہاں نچ پنج کتاباں پہاڑی زبان نچ ہین۔ ''نمل'' (تحقیقی تہ تنقیدی مضامین)' ''مٹھی نچھ'' (انشائیے تہ افسانے)' ''لعلاں دے بنجارے'' (مونو گراف' میاں محمد بخشؒ)' ''سیرت النعمانؒ'' (پہاڑی ترجمہ) تہ زیرِ نظر کتاب ''پہاڑی زبان و ادب دی تاریخ''۔

راجہ شاہد علی خان شجاعت: شجاعت صاحب سُن حالیں توڑیں پہاڑی زبان بچ ہک افسانوی مجموعہ ''اُس پار'' ۲۰۰۶ء بچ شائع کر کا منظرِ عام تے آندا آسا۔ یاد رہوے جے اِس افسانوی مجموعے کو جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگوئجز دی طرفوں بہترین کتاب دا انعام بھی مِلیا دا ہے۔

محمد عظیم خان: محمد عظیم خان صاحب دیاں چار کتاباں پہاڑی زبان بچ شائع ہو چکیاں دی ہین؛ جنہاں بچ شعری مجموعہ ''گندل''، عروض دے متعلق ''آسان شاعری''، علامہ اقبالؒ دیاں رباعیاں دا منظوم پہاڑی ترجمہ ''رباعیاتِ اقبال'' تہ ''تاریخِ حسن، جلد اول'' دا پہاڑی ترجمہ۔ عظیم صاحب کو اُنہاں دے شعری مجموعہ ''گندل'' ہور ''رباعیاتِ اقبال'' واسطے بالترتیب جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب تہ بہترین ترجمہ کاری داانعام بھی مِلیا ہے۔

حاجی فیروز الدین بیگ: بیگ صاحب ہوراں پہاڑی زبان بچ دو شعری مجموعے ''آس'' تہ ''ڈوہنگے پھٹ'' شائع کیتے ہین۔

محمد شفیع خان: محمد شفیع خان صاحب سُن ''تاریخِ حسن، جلد اول'' دے اَدّھے حصّے دا پہاڑی زبان بچ ترجمہ کیتا آسا تہ باقی اَدّھا حِصہ اُنہاں دی وفات تھیں بعد محمد عظیم خان ہوراں مکمل کیتا۔

پیرزادہ احمد الدین انورؔ: انہاں بھی ہک شعری مجموعہ چھاپیا دا ہے، لیکن اس بچ پہاڑی دے نال نال اُردو دا بھی کُجھ کلام موجود ہے۔

محمد سلیم بیگ: بیگؔ صاحب سُن ''گلستان سعدی'' دا پہاڑی زبان بچ ترجمہ کر کا شائع کیتا ہے۔

سردار بیکم سنگھ راہیؔ: انہاں دی بھی ہک کتاب شائع ہوئی دی ہے۔ البتہ ہک تہ کتاب دا ناں پتہ نہ چل سکیا ہور نہ ایہہ پتہ چل سکیا کہ اوہ نظم ہے یا نثر۔

محمد سرور ریحانؔ: ریحانؔ صاحب ''دی ویلی آف کشمیر'' دا تقریباً اَسّی فیصد حصہ پہاڑی

زبان نچ ترجمہ کیتا دا ہے' لیکن اِس تھیں پہلاں جے اس کومکمل کر دے' اِس جہانِ فانی تھیں کوچ کر گئے۔

ضلع شوپیان' کولگام' پلوامہ تہ اننت ناگ دے پہاڑی لکھاری تہ اُنہاں دیاں تصنیفات:

ظفر اقبال منہاس' ماسٹر غلام الدین (شکیبا کریوی)' ماسٹر محمد الدین' ڈاکٹر خادم حسین' ظہور احمد منہاس' شیخ منیر حسین' عبدالواحد منہاس' محمد ضیاء الرحمٰن منہاس' محمد مشیر الحق منہاس' مظفر علی خان' شیخ محمد اقبال' صفیہ رسول' ارشاد الحق منہاس' سید عالم شاہ خاکی' علی جان پرواز' گلزار تبسم' محمد مقبول ساحل' دِل محمد ڈار' لیاقت علی چراغ' سید اختر حسین' سید یاسین شاہ' مبارک شاہ' عنایت اللہ خان' سردار رتن سنگھ کنول قابلِ ذکر ہین۔

ظفر اقبال منہاس: جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دے سابقہ سیکریٹری تہ نائب صدر ظفر اقبال منہاس پہاڑی دے پہلے بیسٹ بُک ایوارڈ یافتہ ہین۔ ایہہ ایوارڈ انہاں کو پہاڑی زبان دے پہلے افسانوی مجموعے ''چھمبر'' واسطے ۱۹۸۹ء نچ مِلیا آسا۔ ظفر صاحب تروا ں کتاباں ''فادرس لیٹرس ٹو ڈاٹر''، ''کاروانِ مدینہ'' تہ ''لل دید'' دا پہاڑی زبان نچ ترجمہ بھی کیتا ہے۔ اس تھیں علاوہ انہاں رسالہ بھی شائع کیتا ہے' جسدیاں حالیں توڑیں چھ جلداں منظر عام تے آئی دیاں ہین۔ یاد رہوے جے ایہہ رسالہ تروا ں زباناں پہاڑی' اُردو ہور انگریزی نچ چھپدا ہے۔

محمد مقبول ساحل: مرحوم ساحل ہوراں اپنا پہلا شعری مجموعہ ''پرچھانواں'' شائع کیتیا ہے تہ اِس کتاب واسطے انہاں کو کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بیسٹ بُک ایوارڈ بھی مِلیا ہے۔

ضلع سرینگر' بڈگام تہ گاندربل دے پہاڑی لکھاری تہ انہاں دیاں تصنیفات:

سردار جسبیر سنگھ سرنا' ملکہ خورشیدہ' اشرف علی اشرف' فدا گلزار' مرحوم بلال لودھی' یوسف نسیم لاروی' جماعت علی شاہین' مہر النساء پروین' حامد عبدالروف قریشی' زبیر احمد قریشی' سید مبارک علی' سیدہ ممتازہ بخاری' منیرہ تاج' مدثر احمد خان' شوکت قریشی' ماسٹر فاروق قریشی' شازیہ کوثر' عبدالمجید حسرت' عبدالجلیل خیالی' گلاب الدین جزا' عبدالواحد قریشی' محمد

منشاخاکی' حاجی غلام نبی عثمانیؔ' سیدانور شاہینؔ' غلام مصطفٰے پنچھیؔ' سید تحسین پنچھیؔ' سید اسحاق تبسم' نصیر دلجانی' محمد عبداللہ اعوان' پیر یوسف شاہ' نوشاد شادؔ' پیر شریف نازکیؔ' شفیقہ پروین نازکی' سید وقار دانش' سید ذولفقار شاہ' محمد رفیق زخمی' سید سکندر روفاؔ' شاہ حنیف شوقؔ' سید بشیر حسین قاصدؔ' محمد اسماعیل قریشی خادمؔ' غلام نبی خاکیؔ قابلِ ذکر ہین۔

عبدالمجید حسرت: حسرتؔ ہوراں اِس ویلے توڑیں دو کتاباں ''پڑچول'' (تحقیقی تہ تنقیدی مضامین) تہ ''چھوٹہارے'' (بچیاں دیاں نظماں) شائع کر کا منظرِ عام تے آندی دیاں ہین تہ ہک شعری مجموعہ ''پہول پھلیکھے'' زیرِ طبع ہے۔

ضلع جموں تہ اُدھمپور دے پہاڑی لکھاری تہ اُندیاں تصنیفات:

آنجہانی سبھاش رائزادہ' آنجہانی مالک رام آنند' ڈاکٹر نرملؔ ونود' سوامی انتر نیرو' رگھبیر چند نادم کوٹلویؔ' بلراج بخشی' دیوندر سنگھ ویشو ناگرک

سبھاش رائزادہ: رائزادہ ہوراں دیاں پہاڑی زبان بچ دو کتاباں '' کچی تند'' (افسانوی مجموعہ) تہ ''طوطا مینا'' (ترجمہ) شائع ہوئی دیاں ہین۔

مالک رام آنند: انہاں سُن پہاڑی زبان بچ ہک ضخیم تقریبا ہک ہزار صفحات تے مشتمل ناول لِکھیا ہے' جیہڑا اکلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے اندر زیرِ طبع ہے۔

سوامی انتر نیرو: سوامیؔ ہوراں دا بھی پہاڑی زبان بچ ہک شعری مجموعہ ''باقی اے'' شائع ہویادا ہے۔

بنڈلکیر دے اُس پار دے پہاڑی لِکھاری:

پاکستان دے زیر قبضہ کشمیر دا کُل رقبہ ۵۱۳۴ مربع میل ہے۔ گلگت بیلتستان کو چھوڑ کا اِس خطے دی مجموعی آبادی (۷ ضلعیاں+۱۹ تحصیلاں) ۳۰۰۹۰۰ (ترّی لکھ نو ہزار) ہے۔ ۱۹۹۸ ءدی مردم شماری دے مطابق اِنہاں ضلعیاں دی آبادی اِس طراں ہے۔[1]

۱۔	مظفرآباد (741000)	۲۔	میرپور (333000)
۳۔	کوٹلی (570000)	۴۔	باغ (404000)
۵۔	بھمبر (303000)	۶۔	سدھنوتی (412000)
۷۔	پونچھ (راولاکوٹ) (219000)		

اِنہاں ساریاں ضلعیاں بچ پہاڑی بولن آلیاں دا تناسب نوے فیصد ہے۔ سرکاری زبان اُردو ہے' جیہڑ ی سرکاری دفتراں تہ عدالتاں بچ استعمال ہوندی ہے۔ انہاں ساریاں ضلعیاں بچوں میر پور تہ راولاکوٹ بچ پہاڑی زبان دیاں لکھاریاں دی تعداد قابلِ لحاظ حد تک ہے۔ اِکا دُکا پہاڑی شاعر تہ ادیب باقیاں ضلعیاں بچ بھی ہین۔ مگو جیہڑی انفارمیشن حاصل ہوئی ہے' اُسدے مطابق شاعراں تہ ادیباں ہور ماہرینِ لسانیات دی ہک بڑی تعداد یورپ تہ خلیجی ریاستاں بچ مقیم ہے۔

میں جنہاں ادیباں' شاعراں تہ مصنفاں دیاں کتاباں دِکھیاں ہین یا آمنے سامنے شرفِ مُلاقات دی سعادت حاصل کیتی ہے' اُنہاں دی فہرست ایہہ ہے:

پروفیسر راجہ نصراللہ خان ناصرؔ (مظفرآباد)' ڈاکٹر صغیر احمد خان (راولاکوٹ)' پروفیسر ظفر حسین ظفرؔ (راولاکوٹ)' حمید کامران (راولاکوٹ)' ڈاکٹر زاہدہ قاسم (میرپور)' میاں محمد سکندر (کھڑی شریف میرپور)' ڈاکٹر محسن شکیل (مظفرآباد)' شاخِ نبات (میرپور)'

[1]............''مطالعہ کشمیر'' از: راجہ سجاد لطیف خان

ملک بشیر مراد (نیلم میرپور)' ممتاز ہاشمی' رانا فضل حسین' پروفیسر محمد رفیق بھٹی' علی عدالت (میرپور' حال برطانیہ)' اختر امام رضوی (میرپور)' مولوی امیر حسین ہاشمی' سائیں فقر الدین' میاں محمد زمان چن (کوٹلی)' شمس الرحمٰن' مظفر احمد ظفر (ہٹیاں)' محمد ریاض خان' پروفیسر سعید ثاقب' پروفیسر عرفان چودھری' شیخ مجاہد' عارف کمیلوی' مظہر حسین جاوید' جمیل احمد جمیل' قدیر احمد قدیر' ڈاکٹر حمید خواجہ' رانا غلام سرور' پروفیسر خالد پرویز' غلام سرور صحرائی' ممتاز ہاشمی' محمد سجاد راجہ' پروفیسر نذیر تبسم' ذیشان ملک' امجد انصاری' ملک زبیر زخمی' مخلص وجدانی' ڈاکٹر صابر آفاقی' اُستاد سلیم رفیقی' اُستاد مشتاق شادؔ' مختار آذر کربلائی' محمد صغیر آسی' کرامت چودھری' مشتاق شادؔ' صوفی عارف کیانی' سعید احمد' لیاقت علی لئیق' امجد علی بھٹی (آل عمران)' طارق محمود' محمد صدیق دسیال' ارشد چہال' عابد حسین عابدؔ' اسد ضیا' ج۔ احمد' افتخار کیانی' منیر اختر' عبدالخالق' محمد اعظم' مولانا محمد اشرف اصغر' محمد افضل (لوڑھیاں)' محمد حنیف سوزؔ' راجہ عابد حسین فداؔ' ڈاکٹر سردار محمد حلیم خان' مظہر جاوید حسن' دلپذیر شادؔ' سید ظافر گیلانی' محمد منیر عباسی' راشد عباسی' عبدالرحمٰن واصفؔ' شکیل احمد اعوان' نذیر حسین شاہ کسیلوی' محمد ضیاالدین' سلطان سکون' نذیر بھٹی' رضا ہمدانی' فاروق احمد جرال' ظفر نوید جانی' عبدالغفور ملک' پروفیسر بشیر احمد سوزؔ' غلام محمد اسیر' یحییٰ خالد' احمد ندیم اعوان' صبیح احمد' راجہ منیر حیدر' سید سعید گیلانی' محمد ضیاالدین' نسیم سحرؔ' حسام حُر' فہید آتش' آفتاب اقبال آفتابؔ' حیدر زمان حیدرؔ' سید ماجد شاہ' ڈاکٹر الٰہی بخش اختر اعوان' محمد رفیق ساگرؔ' سائیں احمد علی پشوری' فاروق بخاری' سعید پارس' جاوید اختر' بختیار ناصرؔ' اجمل نذیر' مدنی اعجاز مدنیؔ' سکندر حیات' محمد اختر نعیم' لیاقت کمال' قاضی سیف الدین علوی' فاروق قریشی' شجاعت علی' بشریٰ فرخ' عاصم شہزاد' سید ماجد شاہ' تصور حسین تصورؔ' سرفراز خان کنہاری' احمد تنویر خان' ڈاکٹر پروین سیفؔ' عمر فاروق' ارشاد خان' ناصر داود' اختر زمان اخترؔ' صادق صباؔ' محمد لطیف خان اتمانزئی'

پہاڑی شعر و ادب تہ اِسداد بستان:

عالمی تواریخ گواہ ہین کہ دُنیا بچ سماجی' علمی' سیاسی تہ تہذیبی سطح تے افکار و اعمال ونظریات بچ تبدیلیاں وغیرہ وقوع پذیر ہوندیاں رہیاں دِیاں ہین۔ ایہہ انسان دے ذہنی

ارتقاء دا نتیجہ ہے۔ دُنیا دی ہوا نو ابدلدی ہے تہ اِسدا اثر انسانی ذہن اُپر لازمی ہے۔ ارتقاء ہِک فطری عمل ہے تہ ایہہ ظرفِ زبان تہ ظرفِ مکان دا پابند نیہہ بلکہ زباں و مکاں ہی اِس دے پابند ہین۔ مختلف ادیان تہ مذاہب دا سفر دِکھو کہ کتنا مَٹھا (سُست) رہیا دا ہے۔ نظریاتی اختلافات تہ لڑائیاں کدے ختم نیہہ ہوندیاں۔ ہر اَکھ اِک چیز کو اپنے انداز نال پرکھدی ہے۔ اگر ہِک شخص آکھدا کہ پنج ہور پنج دس ہوندے ہین تہ دوّا آکھدا کہ چھ ہور چار دس ہوندے ہین۔ ترِیا آکھدا کہ ست ہور ترے دس ہوندے ہین۔ اِسی طراں ہر بندہ اپنی اپنی تاویل دیندا تہ اوہ اپنی جائی بالکل صحیح بھی ہوندی ہے مگر بیان کرن دا انداز اپنا اپنا کئی کئی۔ اگر زید آکھدا ادھا گلاس خالی ہے تہ بکر آکھدا کہ نہ ادھے گلاس بچ پانی ہے تہ آکھدے دوئے صحیح ہین مگر تاویل اپنی اپنی۔ اِسی طراں مذہبی اختلاف دِکھو کہ ہِک بندی اپنے خالق کو خدا آکھدا' دُوّا God' ترِیا بھگوان۔ اُندی منزل ہِکوئے ہوندی ہے مگر رستے الگ الگ۔ سماجی طور اُپر ہر انسان برابر ہے۔ سیاسی طور ہر ہِک کو انسانی حقوق برابر ہین۔ ہر بندہ آزاد پیدا ہویا دا ہے تہ اُسکو آزاد رہن دا پورا حق ہے۔ ہر انسان ننگا پیدا ہویا دا مگر اُسکو جمد یاں نال ہی پلے لائے گیندے ہین تہ جد اوہ مردا ہے تہ واپس ننگا نیہہ گیندا بلکہ ہِک مخصوص کپڑے بچ ملبوس' مگر اِنہاں اصولاں دی جد نفی ہوندی ہے تہ دُنیا بچ فساد برپا ہوندے ہین۔ بنی نوع انسان کو اپنیاں پیدا کیتیاں دِیاں غلطیاں ہور حرکتاں نال تکلیف پُہچدی ہے۔ اوہ حالات تہ واقعات تھیں سبق سِکھدا ہے۔ اُسدے طرزِ عمل تہ خیالات بچ تبدیلی واقع ہوندی ہے۔ انہاں بدلدیاں خیالاں تہ نظریات داناں دبستان پیا ۔ دبستان دے لغوی معنی تہ اِس طراں کوئی نویں گل سِکھے یا تربیت دا اِدارہ یا مرکز یا سکول یا مدرسہ جیہڑا کسے ہِک خیال دی ترجمانی کردا ہووے۔ اِسی طراں تہذیبی تہ ادبی دُنیا اُپر بھی ''دبستان'' دا اثر پینا لازمی ہے۔ دبستان کدے بھی کِسے ہِک بندے تے مشتمل نیہہ ہوندا' بلکہ اِس بچ جامعیت (Collectiveness) دا عُنصر ہوندا ہے۔ ہِک دبستان عام طور اُپر ہِک تھیں زیادہ بندیاں تے مشتمل ہوندا ہے۔ ایہہ ہِک نظریاتی جماعت دا منشور ہوندا ہے۔ جنھاں لوکاں کو اُس مخصوص نظریئے نال اتفاق ہوندا اوہ اُس دین' تہر م' عقیدے یا سیاسی جماعت یا گروہ دے

ذہنی طور اُپر منن والے ہوندے ہین۔ اُنداا پنا ہک الگ نظریاتی نظام ہوندا ہے۔ جس کو رابرٹ فراسٹ ہور روسو (Frost & Rousseau) سُن آکھیا دا ہے۔ ادب بچ خصوصاً ترقی یافتہ زباناں دے ادب بچ دبستان فکر وعمل بدلدے رہندے ہین۔ قدیم یونانی، چینی، ہند آریائی زباناں بچ بھی دبستان دے لحاظ نال تبدیلیاں وقوع پذیر ہوندیاں رہیاں دیاں ہین۔ بودھ مذہب دے زمانے بچ پہاڑی زبان دا کیہڑ ا دبستان آسا، اِسدیاں مناسب تہ معقول شہادتاں نیہہ۔ تاہم ماہرِ لسانیات تہ ثقافتی وراثت دا اتفاق ہے کہ اُس ویلے پہاڑی زبان بدھ تہُرم دا ذریعۂ تعلیم ہور پرچار آسی۔ چھ سو سال تکر ہندوستان دے پورے شمالی خطے بچ راج کرن دے بعد اِس زبان ہور ادب دا سکول (دبستان) بند ہو گیا تہ ہُن جمعہ جمعہ اٹھ دن ہو گئے فر کُھل گیا۔ ہندوستان بچ اِسلام دی آمد دے نال نال ہی مشرقی علوم دا پھیلاؤ اتنی سرعت نال ہویا جسدی مثال نیہہ ملدی۔ اتھا دِیاں زباناں دے ادب اُپر دینی، تصوف، روحانیت ہور فلسفۂ حیات دا اثر پیا۔ پنجابی تہ پہاڑی دی معلوم دور دی ادبی تاریخ اِس نویں ثقافتی یلغار دا نتیجہ ہے۔ موضوعات دی کمی ہون دی وجہ نال اَسدیاں ادیباں تہ شاعراں زیادہ تر توجہ رزمیہ بزمیہ، صوفیانہ شاعری تکر ہی محدود رہئی، مگر وقت دے نال نال ہور موضوع بھی اس بچ شامل ہوندے گئے۔ صوفیانہ مسلک پہاڑی نثر وادب دا مضبوط دبستان ہے۔ دوئیاں زباناں دے ادب تے نویاں نویاں تحریکاں اثر انداز ہوندیاں رہیاں۔ انہاں بچ ادب برائے ادب تہ ادب برائے زندگی جیاں ترقی پسند تحریکاں بھی شامل ہین۔ روائتی شاعری تہ فکشن نگاری شروعات بچ پہاڑی ادب دا حصہ رہیا۔ ذرائع ابلاغ ، اخباراں، رسالیاں تہ ریڈیو ٹی وی دِیاں تخلیقی وسیلیاں بچ انقلاب پھیلاؤ دے نتیجے بچ پہاڑی زبان دا لکھاری ہر موضوع پُر لکھن لگیا۔ سماجی مسئلے، رسومات، ظلم، ناانصافی، سِد ھیاں سادیاں غریب لوکاں دا استحصال، سماجی عدم مساوات، سیاسی چپقلشاں، اخلاقی قدراں دا لحاظ ہور کمی، روحانی تعلقات، ایہہ سارے موضوع پہاڑی ادب سُن گل نال لائے تہ لکھاریاں دی قلم دی زد بچ رہے۔

اِس ویلے پہاڑی شاعری ہور ادب دا کوئی دبستان نیہہ بلکہ حقیقت نگاری یعنی اپنے سماج دی عکاسی نال نال اوکڑاں تہ مسئیاں دی نشاندہی بھی کیتی جُل رہئی ہے۔ اج تھیں چالی

پنجاہ سال پہلے اُس ادب کو جیہڑا پھکھے' غریب' مظلوم' مزدور تہ محنت کش طبقے دِیاں مشکلاں' مصیبتاں تہ اُنہاں نال سماج دی طرفوں ہورہئی ناانصافی کو موضوع بنایا دا آسا تہ اس پچھڑے دے طبقے دِیاں جذباتاں دی ترجمانی کردا آسا' اُس کو ترقی پسند ادب آکھدے آسے تہ اُسکو اشتراکیت دے کمیونسٹ نظریئے نال جوڑ دے آسے۔ ترقی پسند مصنفین دی عالمی انجمن سُن ایسے ادب کو ''ادب برائے زندگی'' داناں دِتا آسا۔

پہاڑی سماج کیاّں جے ہک ''زبان'' مُنہو اں بچ رکھدیاں ہوئیاں بھی بے زبان آسا تہ پہاڑی لکھاری بلا امتیاز دبستان یا نظر لکھدا رہیا۔ اوہ اِنہاں نظریاتی مجمیاں تھیں شعوری طور بے خبر آسا۔ بلکہ اُسدی تحریر اُسدے آس پاس دے ماحول دی تصویر آسی (تہ ہین بھی ایہہ) اوہ اپنے سماج ہور ماحول دی عکاسی کر کا اپنے ذہن کو ٹھڈا تے دِل کو پُر سکون تہ مطمئن کر رہیا ہے۔ **وَمَاعَلَیناَ اِلَّا اُلبَلَغُ المُبِینُ۔**

جدکہ پہاڑی لکھاریاں دی بڑی تعداد حالیں تکر ادب دِیاں تازہ ترین تقاضیاں تھیں بے خبر ہے تہ اُندیاں تحریراں (خصوصاً شعری ادب بچ) بے اثر تہ بے مقصد محسوس ہوندیاں ہین۔

اَسدے بچ سارے شاعر شاعری دِیاں مختلف صنفاں تھیں بھی بے خبر ہین۔ اُنہاں کو گیت' نظم' غزل' رباعی' قصیدے' ہجو' قطعہ' حمد' نعت بچ فرق دی ناآشنائی دی وجہ نال معیاری شاعری دا تصوّر بھی نیہہ۔

پہاڑی مرد تہ کالسریاں خصوصاً ناخواندہ ہر شعری صنف کو ''بیت'' آکھدے ہین۔ حتّٰی کہ بالی وُڈ دِیاں فلمی گانیاں واسطے بھی اوہ اِسے پہاڑی لفظ داستعمال کردے ہین۔

جدید دور دی پہاڑی بچ ابلاغ عامہ دارول:

جدید پہاڑی زبان دی ترقی بچ پرنٹ تہ برقی ابلاغ عامہ دا اہم رول ہے۔ پہلاویں جے سرکاری سطح تے پہاڑی زبان دے ادبی جریدے ''شیرازہ'' تہ ''اَستاادب'' ناواں نال لگاتار چھپ رہے ہین' جنہاں بچ ریاست دِیاں پہاڑی قلمکاراں دِیاں تخلیقاں معقول معاوضے دے عوض چھپ رہیاں ہین۔ اِس طراں پہاڑی ادیباں تہ شاعراں دی حوصلہ افزائی ہورہئی

ہے۔نجی سیکٹر نچ پہاڑی دا حالیں تکر کوئی جریدہ یا اخبار منظرِ عام تے نیہہ آیا۔سوائے ظفر اقبال منہاس سُن ہِک Tri-Lingual رسالہ ''شمس بری'' دیاں چھ جلداں تا دمِ تحریر شائع کیتیاں ہین تہ زبیر قریشی ہِک پہاڑی زبان دا اخبار ''وائس آف ہلز'' کڈھ رہے ہین۔ اِس بارے ہور اگا جُل کا اِس ضمن نچ ذکر ہوسی۔

برقیاتی ابلاغ عامہ نچ اَج دِی تاریخ نچ ٹی وی ہِک ساریاں تھیں بڑا تہ موثر ذریعہ ہے۔ چنانچہ اِس سلسلے نچ ریاست دِیاں دواں راجدھانیاں نچ مرکزی حکومت دی طرفوں چل رہے دو اِدارے ریڈیو کشمیر ہور دور درشن (ٹی وی) سُن اپنیاں پروگراماں نچ مقامی زباناں بولن والیاں کو بھی وقت دے کا مُچ بڑا احسان کیتا ہے۔سرینگر تہ جموں دِیاں ٹی وی سٹیشناں پُروں ہفتے نچ ہِک واری ادھے کہنٹے دا پہاڑی پروگرام ٹیلی کاسٹ کیتا جُلدا۔ اُدھر ریڈیو کشمیر دیاں سری نگر تہ جموں سٹیشناں پُروں پہاڑی نچ روزانہ ہِک ہِک کہنٹے دا پروگرام نشر کیتا جُلدا۔انہاں پروگراماں نچ ریاست دے پہاڑی گلوکار'اداکار' قلمکار ہور دانشور حصہ کہندے ہین تہ نہ صرف پہاڑی کلچر' ثقافت ہور لوک ورثے تے پروگرام پیش کردے ہین بلکہ سماجی' علمی' معاشرتی ہور اطلاعاتی نوعیت دِیاں موضوعاں اُپر بھی چنگے چنگے پروگرام پیش کیتے جُلدے ہین۔ اِس وسیلے نال پہاڑی زبان دے مسئلیاں تہ اُنہاں نچ اصلاحات کرن دی تحریک کہُر کہُر پُہچدی ہے تہ چنگے چنگے پیغامات اَسدی پہاڑی برادری دِیاں کناں تکر پُہچدے ہین۔ ریڈیو کشمیر سرینگر تہ دوردرشن کیندر سرینگر تھیں پہاڑی نچ دساں منٹاں دا ہِک خبراں دا نشریاتی سلسلہ بھی شروع کیتا ہے۔ فی الوقت کوئی پہاڑی ریڈیو سٹیشن یا ٹی وی چینل شروع نیہہ ہوسکے دے' حالانکہ اُندی ضرورت شدت نال محسوس کیتی جُل رہئی ہے۔ اُمید ہے کہ کوئی ''پہاڑی'' مستقبل نچ اِس پاسے ضرور توجہ دیسی۔ اِس کتاب دے ابتدائی صفحات نچ سرحد دے اُس پار ہور ہیاں کوششاں دا تھوڑا جیاء ذکر آیا ہے۔اِس باب نچ اُنہاں گلاں کو دُہرانا ضروری ہے۔

پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دے مظفر آباد علاقے نچ ''کشمیر اکادمی'' ناں دا ہِک سرکاری اِدارہ ۲۰۰۲ء تھیں کم کر رہیا ہے۔ اِس ادارے دا ہِک جریدہ ''تہذیب'' ہر چھ مہینے یا

سال بچ ہک مرتبہ شائع ہوندا ہے۔ ایہہ رسالہ اُردو بچ چھپدا ہے' جد کہ کدے کدے اِس بچ پہاڑی زبان دے حوالے نال ہک ادھ مضمون بھی نظروں گزردا ہے۔ اِس اکادمی دے حلقہ اثر (کم دے لحاظ نال) نہ ہون دے برابر ہے۔ مگر فر بھی اکیڈیمی دی سپانسرشپ دی بدولت کُجھ کتاباں بھی شائع کیتے گیاں دِیاں ہین' جیہڑ یاں اُردو بچ ہین۔ انہاں بچ علامہ جواد جعفری دی کتاب ''رومی کشمیر'' (میاں محمد بخش) بھی شامل ہے۔ جواد جعفری دو مرتبہ کشمیر اکیڈیمی دے چیرمین بھی رہے۔ جد کہ پہاڑی ہندکو یا پوٹھوہاری دے معاملے بچ اُندا رول انتہائی مایوس کُن رہیا ہے۔

اِسدے مقابلے بچ جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ' کلچر اینڈ لینگویجز دے پہاڑی شُعبے سُن جیہڑ یاں کتاباں (بشمول رسائل) اجا تکر چھاپیاں دِیاں ہین' اُندی صحیح تعداد تہ معلوم نہ ہو سکی البتہ ہک تخمینے دے مطابق اُندی تعداد پنج سو دے آس پاس ہے۔ انہاں بچ انگریزی' اُردو' فارسی دِیاں شہرہ آفاق تصنیفات دے ترجمے بھی شامل ہین ہور پہاڑی ادبیاں تہ شاعراں کو اُندیاں تصنیفاں تے بیسٹ بُک تہ بیسٹ ٹرنسلیشن ایوارڈ بھی دِتے جارہے ہین۔ اَجکل انہاں بچ ہک لکھ روپے نقدی' شال' مومنٹو ہور ہک توصیف نامہ بھی شامل ہین۔ پہاڑی شعبے سُن پہاڑی زبان بچ ترجمے والا قرآن شریف چھاپ کا ہک بڑا کارنامہ سرانجام دِتا ہے۔ پہاڑی بچ ہک ترجمہ ہک پہاڑی اسکالر تہ جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی بچ شعبہ عربی دے سربراہ مفتی شفیق الرحمٰن قاسمی سُن کیتا ہے۔ اِسے دوران سال ۲۰۰۷ء بچ سٹیج تہ تھیٹر نال وابستہ جموں دے ہک اداکار شیو دت سُن پہاڑی دی پہلی فیچر فلم ''لکیر'' بنا کا پہاڑی ابلاغ عامہ دے باب بچ قابل تعریف باہدا کیتا ہے۔

ایہہ پہاڑی فلم کُجھاں تکنیکی خامیاں دے باوجود بہت کامیاب رہئی تہ پہاڑی لوکاں پسند کیتی۔ اِسدی تھیم حالانکہ نویں نہ آسی تاہم فر بھی ریاست دے غیر فطری بٹوارے دِیاں ڈوہنگیاں پھٹاں نال متاثر ہوئے دِیاں لوکاں خصوصاً سرحدی پہاڑی لوکاں سُن اپنیاں زخماں اُپر ''ملم'' جی محسوس کیتی تہ اِس اہم انسانی مسئلے کو فلم دے ذریعے (ہور اوہ بھی پہلی فلم) اُجاگر

کرن دِیاں کوششاں واسطے فلم دے ڈائریکٹر پروڈیوسر شیودت ہور کہانی کار علی عدالت دی تعریف کیتی۔

مگر اچانک اِسدی تقسیم Theme جذباتی مسئلے تھیں نکھڑی کا خالص مالی (کمرشل) ہوندیاں دِکھ کا حساس لوکاں کو بہت افسوس ہویا۔

پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دے ہک سرجن ڈاکٹر مُحسن شکیل دِیاں کوششاں نال ہک تنظیم ''عالمی پہاڑی سنگت'' دے ناں نال وجود بچ آئی۔ ایہہ تنظیم پاکستانی زیرانتظام کشمیر تھیں رکہن کا برطانیہ تِکر کھنڈے دے پہاڑیاں کو متحد کرن بچ کامیاب ہوئی۔ خصوصاً پہاڑی قلمکاراں واسطے ایہہ تنظیم ہک بہت عظیم ''پلیٹ فارم'' ثابت ہوئی۔ اِس تنظیم دی ہک بہت بڑی دین پہاڑی ادب تہ ثقافت دے میدان بچ پہاڑی زبان لندن ہور میر پور تھیں بہ یک وقت شائع ہون والا ہک معیاری موقر جریدہ ''چٹکا'' ہے؛ جیہڑا اج بھی شائع ہور ہیا ہے۔ اِس بچ پہاڑی زبان دے ادب ہور زبان دِیاں مسئلیاں بارے اعلیٰ سطح دے دانشور تہ قلمکار' شاعر' ماہرین لسانیات اپنیاں تخلیقاں نال شامل ہوندے ہین۔ ابتدائی زمانیاں بچ پہاڑی زبان دے رسم الخط دے بارے بچ مفید مضامین اِس بچ شامل کیتے گئے۔ عالمی پہاڑی سنگت سُن پاکستان دے زیرانتظام کشمیر دِیاں نامور تہ معروف ادیباں دِیاں کتاباں بھی شامل شائع کیتیاں دِیاں ہین۔[1]

''سرگ'' ناں دا ہک جریدہ ''پوٹھوہاری ادبی بورڈ' گوجر خان'' آل عمران ہور شیراز طاہر دی ادارت بچ شائع ہور ہیا ہے۔

مجموعی طور ایہہ آکھنا مناسب ہوسی جے مختصر جئے دورِ حیات بچ پہاڑی زبان سُن میڈیا ہور ابلاغ عامہ دے شعبے بچ نسبتاً حوصلیہ بدھائے دے کم کیتے ہین تہ مستقبل بچ اِس ضمن بچ اِس پاسے اگر تھوڑا اجیا ہور تہیان دِتا جُلے تہ نتائج مثبت ثابت ہوسن۔

[1]......انہاں بچ پروفیسر صغیر احمد خان دیاں کتاباں ''پہاڑی آخان''' ''پہاڑی لوک کہانیاں'' کتاباں چنگیاں مقبول ہوئیاں ہین۔

برمنگھم برطانیہ بچ کُجھاں غیور پہاڑیاں سُن مِل جُل کا پہاڑی زبان بچ ہِک ٹی وی چینل ''اپنا'' ناں نال شروع کرر کھیاہے' جیہڑا روزانہ ۲ کہنٹے دے پروگرام پیش کرداہے۔ میر پور شہر جیہڑا پاکستان دے زیرانتظام کشمیر دا واحد شہر ہے' جیہڑا اہر قسم دِیاں علمی ادبی سرگرمیاں دامرکز منے گیندا' بچ بھی ہِک پرائیوٹ ٹی وی چینل کھولن دِیاں کوششاں دا آغاز ہوگیا ہے۔

ہندکو بچ پشاور تھیں ''نور'' ناں دا ہِک ٹیوی چینل کُھلیا آسا۔ ایہہ سٹیشن کیبل نیٹ ورک تے دستیاب آسا۔ ہُن پتہ چلیا ہے کہ ایہہ چینل فی الحال خاموش ہوگیا ہے۔ ریڈیو مظفرآباد تہ میر پور تھیں ڈیڑھ کہنٹے دے پہاڑی پروگرام نشر ہورہے ہین۔ راولپنڈی ریڈیو سٹیشن پُروں بھی ہِک کہنٹے دا پوٹھوہار پروگرام نشر ہورہیا ہے۔ FM ایف ایم ریڈیو دے تقریباً ادھ درجن سٹیشن پوٹھواری بچ موسیقی دے پروگرام پیش کرر ہے ہین۔

پشاور تھیں گندھارا ہندکو بورڈ دے زیرِ اہتمام ''ہندکو وان'' ناں دا مشہور رسالہ شائع ہورہیا ہے' جِسدے ناشر تہ مدیران فضیحہ ضیا' ملک رشید حسین' احمد ندیم اعوان تہ محمد رفیق کامران ہین۔ اِس رسالے دے کُجھ شمارے جنوری' اگست ہور ستمبر ۲۰۰۵ء میں پاکستان دے دورے دے دوران حاصل کیتے آسے۔ اِس رسالے بچ مقامی ادیباں تہ شاعراں دِیاں ہندکو تخلیقاں شائع ہوندیاں ہین۔ اُردو تہ ہندکو دے نامور مورخ' محقق ہور ادیب سلطان سکون دِیاں اِس ضمن بچ کوششاں قابلِ تعریف ہین۔ سُننے بچ آیا ہے کہ سلطان سکون سُن ہندکو زبان دی پہلی ڈکشنری دا پروجیکٹ شروع کر دِتا ہے۔ اِستھیں علاوہ ہندکو بچ ہِک رسالہ بھی کڈھ رہے ہین۔

سرحد پار کشمیر بچ ٹی وی دے مقامی سٹیشن دے ڈائریکٹر راجہ خالد محمود سُن اُندے دفتر واقع مظفرآباد بچ ہِک مُلاقات دے دوران دہسیا کہ پی ٹی وی سُن مظفرآباد بچ اپنی شاخ قائم کیتی آسی تاں جے اس سٹیشن تھیں مقامی پہاڑی بولی بچ پروگرام نشر کرکا علاقے دے تہذیبی سرمائے کو محفوظ رکھیا جُلے۔ جدکہ حالیں تکر مایوسی تھیں علاوہ کُجھ ہتھ نیہہ آیا۔ اُنہاں آکھیا کہ ماء سوائے ہِک دو پہاڑی ادیب یا دانشور ہور کوئی سامنے نیہہ آیا۔ پاکستانی زیرانتظام کشمیر ریڈیو دے ڈائیریکٹر مجتبیٰ عامر سُن بھی کُجھ ایہجیاں ایہہ خیالاں دا اظہار کیتا۔

پاکستانی زیرانتظام کشمیر ریڈیو دے مشہور پہاڑی براڈ کاسٹر مرحوم مظفر احمد ظفر عرف مقدم صاحب سُن بھی مایوسی دا اظہار کر دِیاں ہوئیاں مکو ہِکی ملاقات نچ دہسیا آسا کہ اِتھا ہِک مقامی پہاڑی گلوکار دے علاوہ ہور کوئی آرٹسٹ دستیاب نیہہ ۔ شاعر بھی صرف ہِک ہین یعنی پروفیسر راجہ نصر اللہ خان ناصؔر۔ خواندہ لوک پہاڑی بولدے ہی نیہہ ۔ بولدے اُردو ہین تہ گانے بالی وڈ فلماں دے سُننا پسند کر دے ہین۔

پہاڑی تہ ہندکو نچ قرآن پاک دے ترجمے نال ایہہ زبان خِطے دِیاں دوئیاں ترقی پذیر زباناں دے صف نچ شامل ہو گیاں دِیاں ہین۔ کِیاں جے قرآن شریف دا ترجمہ ہندکو نچ بھی ہویا دا ہے۔ اِدھر کشمیر نچ قرآن شریف دا پہاڑی ترجمہ جیہیاں میں پہلاں ہی دَہسیا آسا کہ مفتی شفیق الرحمٰن قاسمی سُن کلچرل اکیڈیمی دے اُس ویلے دے سیکریٹری تہ پہاڑی زبان دے سپوت جناب ظفر اقبال منہاس دی نگرانی بھی کیتا ہے تہ اکادمی سُن ۲۰۱۰ء نچ اِسدے ترجمہ دیاں ہِک ہزار کاپیاں چھاپیاں آسیاں۔

تازہ ترین اطلاعات دے مطابق پہاڑی دا ماہنامہ ''چانن'' جیہڑا ۲۰۰۱ء تھیں بریڈفورڈ (برطانیہ) تھیں ہر مہینے شائع ہوندا آسا تہ فِر پتہ نیہہ کیاں اِسدی اشاعت روک دِتے گئی آسی ہُن فِر شائع ہون لگیا ہے۔ ایہہ رسالہ بریڈفورڈ تہ اسلام آباد تھیں بہ یک وقت شائع ہور ہیا ہے۔ گوجر خان تھیں ہی ہِک ہو ہفت روزہ ''چشمِ وطن'' (پہاڑی) بھی نکلدا ہے، گوجر خان تھیں ہی ''صدائے پوٹھوہاری'' بھی شائع ہوندا رہیا تہ فِر نامعلوم وجوہات دی بنا رسالہ بھی بند ہو گیا۔

کلر سیداں تھیں دلپذیر شاؔد دی زیرا دارت ہفت روزہ ''سنگ پوٹھوہار'' شائع ہور ہیا ہے۔ راولپنڈی تہ پشاور سٹیشناں پُروں پوٹھواری پروگرام ''راول رویل''، ''نیلی دھار'' تہ ''وسناں پوٹھوہار'' روزانہ نشر تہ ٹیلی کاسٹ ہوندے ہین۔

سچی گل ایہہ ہے کہ انفامیشن ٹیکنالوجی نچ انقلابی نوعیت دے انقلاب دے بعد جتھا انٹرنیٹ وغیرہ دی سہولتاں دستیاب ہو گئیاں دِیاں ہین تہ کُتب بینی نیز اخبار بینی دیاں شوقاں نچ قابل لحاظ انحطاط آیا دا ہے۔ ایہہ انگلیاں تہ کی بورڈ دا زمانہ ہے تہ ''فِنگر اینڈ کی بورڈ'' تے شاہ

مکھی رسم الخط بچ بھی کتاباں Compose کیتے جُلد یاں ہین تہ ہُن جدید ترین ٹیکنالوجی دے ذریعے چھاپے جُلد یاں ہین تہ کتابت داپُرانا طریقہ لگ بھگ ختم ہوگیا داہے۔کمپیوٹر بچ ہُن لائبریریاں محفوظ ہوگیاں دیاں ہین۔آڈیو تہ ویڈیو سی ڈیز تہ ڈی ڈی ڈیز دی موجودگی بچ کتاباں دی اوہ پہلی جئی لوڑ محسوس نیہہ ہوندی۔

شعری ہور نثری ادب دے نمونے:

پہاڑی ادب دے جدید دور بچ لکھیاں گیاں دیاں کتاباں شعری مجموعے' افسانے' ناولاں ہور تحقیقی مضموناں بچوں کُجھ نمونے ہور اقتباسات پیش خدمت ہین:

رب دا شُکر ہزار پہاڑیا رب دا شُکر ہزار
جس دے فضلوں باگ توہڑے بچ آئی نویں بہار
رب داشُکر ہزار پہاڑیارب داشُکر ہزار
بھیس توہڑا مُچ سوہنا جانی لانویں تُوں سلوار
سر توہڑے تے لُنگی سُچی گُلا تِلے دار
ہندی بازا ہند بچ بسیں پہاڑاں دے بشکار
بُخل بخیلی تھیں توں خالی سبھناں نال پیار
پارمی بولی لکھے پڑھے کو ہوئیں اُٹھ تیار
رب داشُکر ہزار پہاڑیارب داشُکر ہزار [۱]

☆

لکھ اُمید فضل دی دِل بچ اُٹھیا شیر پہاڑی
مت کوئی سمجھے شیر سُتے نوں شامت نال لنگاڑی [۲]

☆

۱/۲......میاں کریم اللہ قریشی''ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو''۔ایہہ کتاب ۱۹۷۹ءکوسرینگر تھیں شائع ہوئی تہ اِسدادُوّاایڈیشن راولپنڈی تھیں ۲۰۰۷ء بچ شائع ہویا۔

اکھ مستانی یار دی کر گئی نشانہ تیر دا
دردِ عشق دا سین نہ دیندا ہِت کلیجہ چیر دا[۱]

☆

الف: اللہ دا شُکر ثنا ہردم دِتی سمجھ جس لوکاں پہاڑیاں کو
جیہڑے جاگدے سئے گئے پُھل گئے نی اُچیاں ڈاریاں کو
اُٹھو سجنو سین دا وقت ناہیں لوک دستے پُھک پہاڑیاں کو
بلو شمع نالوں ہوئ سب روشن دیو روشنی سبھاں اُجاڑیاں کو
گ: گُجھ توں ٹُھونڈ تحریر اپنی توہڑی بولی دی جس بچ شان چمکے
جیہڑی وجہ تھیں عزت پذیر لبھی محمد بوٹے تہ بخش دا نام چمکے
قصہ سیف الملوک تصنیف اُسدی لوک سُن سُن رجدے مول ناہیں
کرے غیر کوئی قبضہ اُس اُتے غیرت منداں کو کدے قبول ناہیں[۲]

پہاڑی دا پہلا شعری مجموعہ ''ڈنڈ کراں میں سُتیاں سجناں کو'' ۱۹۷۹ء بچ چھپیا۔ اِس شعری مجموعے بچ پہاڑی ترانہ' حمد' نظم' گیت' سی حرفی تہ ہِک مضمون ''اوہکھیاں گلاں دا مطلب'' شامل ہین۔ کتاب دے پیش لفظ ''پہلی گل'' بچ پہاڑی فورم دے جنرل سیکریٹری عبدالحمید خان فرماندے ہین کہ ''اِس تھیں علاوہ ایہہ بھی بڑی مبارک تہ خوشی دی گل ہے کہ ایہہ دورِ حاضر دی پہلی پہاڑی تصنیف ہے۔''

اِس طراں موجودہ دور بچ کریم اللہ قریشی کو پہاڑی زبان دے پہلے صاحبِ کتاب شاعر ہون دا اعزاز حاصل ہویا۔ ہوسکدا کہ کُجھاں ہوراں دوستاں سُن بھی شاعری دی کسے صنف بچ طبع آزمائی کیتی دی ہوۓ آ' مگر کتابی صورت بچ ''ڈنڈ کراں میں سُتیاں سجناں کو'' پہاڑی دی پہلی مطبوعہ شعری کاوش آکھیا جُل سکدا اے۔

[۱/۲/۳/۴] ......میاں کریم اللہ قریشی ''ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو''۔ ایہہ کتاب ۱۹۷۹ء کو سرینگر تھیں شائع ہوئی تہ اِسدا دُوّا ایڈیشن راولپنڈی تھیں ۲۰۰۷ء بچ شائع ہویا۔

سبق دہسیا خود عشق د اخاہ مخاہ بدنام میں
عشق بھی اوہ حُسن بھی اوہ بِت کراں اعلان میں
عشق بن کے بِت رواے عاشقاں کو زار زار
حُسن بن کے فِر ہساے اِس گلوں حیران میں[1]

☆

ایہہ کھیکھن عشق سوہکھے نی	ساہ ساہ تے اُتے ٹھُو کھے نی
کُجھ پیون جام وصالاں دے	پر گُجھاں لگدے ٹھُو کھے نی [2]

فی الوقت میاں کریم اللہ قریشی ہور عصر جدید دے ولی دکنی ہین۔ ۱۹۸۷ء وِچ اوہ ہجرت کرکا پاکستان چلے گئے۔ پاکستان وِچ اُندی توجہ مختلف خانیاں وِچ بٹ گئی تہ آخیر اُنہاں نثر وِچ تحقیق دا فیلڈ اپنا کِہدا۔

ہوئیاں میں جدوں وی اگیرے اگیرے
توں نسیا ہیں سجناں پچھیرے پچھیرے
توں آبس ہُن اِس وِچ ایہہ دِل کہر ہے تیرا
تیرے باہجھ دِسدے ہنیرے ہنیرے

☆

لوءَ کرن نی خاطر بالن اکثر لوک ہنیرے اُگ
پر ہنیر ہووّے اُس جُگا آجس کی ایہہ کہیرے اُگ
میں سڑھ بل کے کوئلے ہویاں، رُکھے تگّی رب سلامت
پر دُنیا نی ہے رہت پُرانی اَج میرے کل تیرے اُگ

حسام الدین بیتابؔ

ا...... ''شیرازہ پہاڑی'' صفحہ:۹۷ سال ۱۹۷۸ء ۲...... ''شیرازہ پہاڑی'' سال ۱۹۸۶ء

باپھل باپھل سکنا رہسی ، اللہ ھُو
دِل اندر دِل ٹھگنا رہسی ، اللہ ھُو
اوہ بے مہر حیاتی ساری تڑفاسی
فِر وی چنگا لگنا رہسی ، اللہ ھُو

☆

جدوں یار نالے گئی لگ سَئیو
انگ انگ ہویا اَگ اَگ سَئیو
سوہنا چن ماہی لشکے من اندر
لشکے چھاپ اندر جیاں نگ سَئیو

خوش دیو مینیؔ

اُلفتاں نی فصل یاداں سنگ کمانا ہُن کیہڑا
آس نے دِیے کی پلکاں ور سجانا ہُن کیہڑا
سرد کالی رات بوٹا سبز بے رحماں قتل
ننگی بستی نے پرندے نا ٹھکانا ہُن کیہڑا

☆

بیہڑے چوں پُھل بلّی روں پُھلوار لئی گیا
اوہ شخص میرے کہر نا شاہکار لئی گیا
اِک عُمر نے ریاض توں مورت جدوں بنی
دو پُھلکیاں نے عِوض خریدار لئی گیا

رشید قمرؔ درہالوی

☆☆☆

چلمِل چلمِل دینہہ بلنا سا سیک اجاں وی اوہ چھلنا سا
کے چنا رنی ٹھنڈی چھاں سی پتر پتر کے ہلنا سا
تُہپاں ہین شہباز اَجاں وی غم نے پتھر اوہ دَلنا سا

شہبازؔ راجوروی

☆☆☆

کُجھ گیت ماہڑے واسطے دردی بنے ہین، کُھل کا جنہاں کو میں گا نہ سکاں
دل ضدی ماہڑا ضد کرداہے 'اِس ضدی کو میں سمجھا نہ سکا

سیدہ زینت فردوس زینتؔ

☆☆☆

انت خدادی قدرت والا جد تک کسے نہ تھہایا
آدم تھیں تاں اِس دم توڑیں ہر کسے وس لایا

ہدایت اللہ قریشی

☆☆☆

کدے رار ڈہسیں کدے پار ڈہسیں کدے بار ڈہسیں کدے تار ڈہسیں
میں وعدے تے آواں جے اج دید دیسیں توں محلاں دی رانی بُوہا مار بہسیں

عبدالحمید خان

☆☆☆

اُتھے دل آسا دلدار آسا ماہڑیاں نیناں بچ خُمار آسا
اِتھے اس دے دیئے بلدے آسے ہک ڈاکٹر تہ لکھ بیمار آسا
اتھے جام آسا جمشید آسا اُتھے ساقی ماہڑا یا ر آسا
ایہہ خاب آسا جیہڑا پورا نہ ہویا جدوں اَکھ کُھلی نسیم لار آسا

سید یوسف نسیمؔ لاروی

میں پہاڑی ہاں میں پہاڑی چھُوٹھے ناں نیہہ یورو سچے ناں ہے یاری
جدھر تکو ساریاں پاسیں دِسنی ہریا لی رنگ برنگے پھُل کھلے نے خوشبو دار پھلواڑی
ٹھاکر کشمیرا سنگھ

☆☆☆

مشرق مغرب جاکے تکیا جاں وی میں دُنیا ناحال
دکھ ہی دُکھ مِلے ہر پاسے سُکھ ناپے گیا سارے کا ل
جس دن نے توں محفل چھوڑی ڈاہڈا سینے لگا تیر
دوزخ بن گئی دُنیا ساری جینا ہوگیا ہک سوال
شیخ آزاد احمد آزادؔ

☆☆☆

جے خالق ہیں سبھناں نا توں ٹھیک ربا جے ہر ذرے نِچ ہیں تو بسنیک ربّا
جے شاہ رگ تھیں بھی ہیں توں نزدیک ربّا ماہڑی دُنیا فِر کیاں ہنیریاں دا اڈا
فضل حسین سوزؔ

☆☆☆

آٹا چاول نہ مہنگے بازار اندر رہن واسطے اج مکان مہنگا
ہلدی چاء صبون تہ تیل مہنگا سودا خرچ دا اَج بھی جہان مہنگا
کپڑا لال سفید تہ سیاہ مہنگا کھان لان دا سب سامان مہنگا
مُرغا گوشت منگی مٹر تہ ماش چھولے اُپر ہوٹلاں اج پکوان مہنگا
خلیل احمد جوہرؔ

صوفیاں تہ ولیاں نی ایہہ سرزمین اے ریشی اے یا مُنی اوہ اتھے مکین اے
کوئی ہندو اے مسلم یا سکھ عیسائی مذہب اے اپنا پر سب ہین پہائی پہائی
محمد اعظم حسرتؔ

مِل کے جَد نِکھریا پانی   اَکھاں فِر آ بھَریا پانی
گُھمّن کھیر پیئے دریاواں   لہر بنی فِر تریا پانی
سام سمہالا کیتا ور کہہ؟   سِر تھوں جَد گُزریا پانی
اندر آن تھوں دَہس کد صابرؔ   مُنہہ زورا ایہہ ڈریا پانی

☆

اِس زمانے نے در تھیں نہ دربار تھیں   فیض منگاں مدینے نی سرکار تھیں
پوریاں ہون صابرؔ کدوں حسرتاں   میں وی گذراں مدینے نے گلزار تھیں

ڈاکٹر صابرؔ مرزا

☆☆☆

محبت نی اَگ جے لگی تاں قیامت   پھَکھی تاں قیامت، بُجھی تاں قیامت
کسے بے وفا نی نظر نا اوہ محشر   اُٹھی قتل و غارت، جُھکی تاں قیامت

محمد عظیم خان

☆☆☆

میں رات جاگدیاں گزاری کہ توہڑا انتظار آسا
اوہ سوچاں دے لارے آسے یا محبت دا اظہار آسا

عبدالہادی قریشی دِلبرؔ

☆☆☆

دُنیا موج بہاراں کرسی میں نہ ہوساں   کوس کسے نے پِچھے مرسی میں نہ ہوساں
اِس روڑے نی ماری کھیتی اُپر اک دِن   رحمت نا بدّل وی بہرسی میں نہ ہوساں
جِس کی جان جہاناں کولوں پیاری ہے اَج   اوہ وی جان تلی ور تہرسی میں نہ ہوساں
سچی گل انوارؔ ہے دُنیا تیرے پِچھے   یاد کریسی رو رو مرسی میں نہ ہوساں

ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ

دِلا ٹگی تماشہ بن کتھے توڑیں ٹھگاواں میں
ضمیر اپنا بنا کنجری کدوں توڑیں نچاواں میں
خُدا جانے کدوں آسی میرا دلبر پیارا اوہ
پیئی ہاں یاد وچ جس نی فقط ہنجو بگاواں میں

شیخ ظہورالدین

☆☆☆

اِسراں چُپ سُپ ہوئیاں اَکھیاں   اُس کی ٹور کے رویاں اَکھیاں
نہر سمندر نے پانی سنگ   مَل مَل راتیں تہویاں اَکھیاں
جِس موسم وی مُڑیا مُڑسی   آساں اَساں پروئیاں اَکھیاں
بلکیاں اُپر دِیے بَالی   تپ تپ واحد چوئیاں اَکھیاں

عبدالواحد منہاس

☆☆☆

الف : آسجناں کریاد اللہ رکھ لاج توں اَج پہاڑیاں دی
فرقہ بندیاں تہ پروتسبیح تڑُٹے نہ ایہہ تند پہاڑیاں دی
ب: بول توں بولیاں اُنہاں نیاں بسنے بچ پہاڑاں دے ہین جیہڑے
قسماں قسماں دے پھل نے باغ اندر سوہنے اَساں کی لگن جیہڑے
ر: رہن سہن تواہڑا ہے ہکو جیاء اِکو جئی اے گل پہاڑیاں دی
پیشہ اے زمیداری تہ پہیڈ بکری منج گاں میراث پہاڑیاں دی

غلام قادر میر راجوری

☆☆☆

کدے آ

ماہڑے بیہڑے ماہڑے اندر

میں تِہرایا ہویاں ہاں مُدتاں ناں
نہ ٹُرٹی تریہہ نہ بسیا دیس ماہڑا
میری آبادیاں نِچ اَج تک نیہہ
نہ پھلیا پُھل کوئی
نہ جاگی شاخ کوئی
جس تھیں نغمہ اُٹھے
پیارنا کوئی

عبدالرشید فدؔا راجوروی

☆☆☆

رُسلا چھڑیابناں نِچ کپڑا لکڑ تہ پلیار
پکڑیا رِچھا جھنڈاں نِچ کرکے چیر وپھاڑ
روندا ہے حبیب نالے ٹولہ سب ترکھاناں دا
ضِدی کیتی گرائیاں نالے حصہ بھی ہے خاناں دا

حاجی فیروزالدین بیگؔ

☆☆☆

بے وفاہے ایہہ دُنیا وفائی نہ کرسی دیسی ایہہ غم تہ غم دفائی نہ کرسی
جیہڑا پڑھسی نماز تہ کرسی تلاوت اوہ بندہ کدے بھی خطائی نہ کرسی

عبدالحفیظ شاہ مجاہدؔ مسعودی

آساں نی چیڑ پُر لُدیاں نا آہلنا کُکڑیاں نے بچیاں کی پیائے جفر جالنا
کالیاں موساں نِچ سردیاں نے کول کال ککھاں جے احساس کی لگا رہون بالنا

نثار حسین راہیؔ

☆☆☆

لوکاں بچوں پیداں ہوندے لوکاں دے پُجاری لوک
لوکاں بچوں سوہنے ستھرے لوکاں وچ حواری لوک
پھردے تُھردے ایندے گیندے ہر پاسے پنساری لوک
ہر ہکیں دے جلسے اندر گیندے وارو واری لوک
عزیز دچھنوی

☆☆☆

گُتر کا پر ماہڑے توں مُکواُڈان نہ دے
ماہڑی کپی دِیاں بانہواں وچ اسمان نہ دے
نہ جس دے بُوہے کو راس آوا ڈنڈ
تُوں بٹیاں دے شاٹھا وچ جہانگیر کو مکان نہ دے
ڈاکٹر جہانگیر دانش

☆☆☆

میں نگاہِ یار تھیں کرماں نی پُہنکھ منگنا رہیاں
ایہہ بے دردی نا ظلم دُکھیئے کی دُکھ دینا رہیا
جاوید نعیم راجوروی

تواہڑی اَکھی سنگ اَکھیاں کی لائی رکھنا روگ پیار والا آپے کی لائی رکھنا
تاریاں نی بستی وچ چنے کی میں لوڑی لوڑی گلے عشقے نا ڈورا ایویں پائی رکھنا
اقبال راجوروی

شکوے قول و قرار کریساں میں تیرے سنگ پیا رکریساں
جس دم توں آبڑسیں سائیں خوشیاں لکھ ہزار کریساں
کملیش مینی

کل کہہ آساں اج کہہ ہوئیاں		نہ ہوئیاں آساں جے ہوئیاں
مُچ قہری چھٹی چُھلی ہے		پر تُرساں پہاویں جے ہوئیاں

ایڈووکیٹ عبدالحق خان

☆☆☆

اُٹھ چھوڑ دلیلاں لمیاں توں		کڈھ ٹُھونڈ اوہ عزتاں گمیاں توں
نیہہ بہنا کم جواناں دا		کِیاّں کیتیاں لتاں لمیاں توں

ملوکؔ خان ملوکؔ

☆☆☆

ایہہ آس ہمیشاں میں رکھی، دیدارِ نبیؐ تہ ہو جاسی
اعمال سیاہ ماہڑے ہکدن، اوہ شانِ شفاعت تہو جاسی
جس روز وی تیرے روضے نی دیدار میں جھالی دا کرساں
بے تاب جگر دی خوشیاں بچ ،ایہہ دل تہ نمانا روجا سی

محمد سرور ریحانؔ

ہک دن تہ بلاسن گے سرکار مدینے بچ		روضے نا کراسن گے دیدار مدینے بچ
سرکار دوعالم سُن نفرت نی اوہ ٹہائی چھوڑی		چاڑھی سی جیہڑی لوکاں دیوار مدینے بچ

پرویز مانوسؔ

☆☆☆

اُمت دا رکھدے خیال اللہ اللہ		محمدؐ دا نورِ جمال اللہ اللہ
مُکھڑے تے نوری جلال اللہ اللہ		محمد دا نورِ جمال اللہ اللہ

لعل الدین مظلومؔ

☆☆☆

سلاطینِ زمانہ دا مقام اپنی جگہ ہے — سرکارِ دوعالمؐ دا غلام اپنی جگہ ہے
آئے نے زمانے چ نبیؑ، ہور بھی مرسلؑ — پر ختمِ رسالتؐ دا مقام اپنی جگہ ہے

محمد ایوب میر نعیمؔ کرناہی

☆☆☆

خالی پلّہ کُجھ پا وے سائیں — فضل وفضل دکھا وے سائیں
''توں تہ''''میں'' نی گل نہ رہوے — ساری رٹ مکا وے سائیں
یاد تیری تھیں خالی خالی — اُجڑے کہر بسا وے سائیں

امتیاز نسیمؔ ہاشمی

☆☆☆

پیٹا پیٹا ' تانی تانی کرنا سا — اوہ سیانا سا گل سیانی کرنا سا
تریہہ بُجھان میں گئیاں جس دریا کول — اوہ دریا وی پانی پانی کرنا سا

خورشید کرمانی

☆☆☆

خوشیاں نے بچ غم رکھیا اے — کہہ کہہ درد اَلم رکھیا اے
ہنسیاں مِلیئے کوس کسے کی — جد تک دم بچ دم رکھیا اے
اَگ یاداں نی لگی نیّرؔ — اندروں سینہ ڈم رکھیا ہے

ڈاکٹر لیاقت نیّرؔ

☆☆☆

کالی لمّی رات ہجر نی — یاد کراں کہہ بات ہجر نی
اَکھیاں ڈل ڈل چُپ اوُٹھاں ور — ایہہ آئی سوغات ہجر نی
سُبھر غم کٹورے ہتھ بچ — دیئی گئے سحرؔ خیرات ہجر بچ

ثمینہ سحرؔ مرزا

سکے ڈال ہرے ہوجاندے مُڑ جاں پھیرا پاندی رُت
ہر پاسے پُھل کھیلی دِسے رنگ جدوں برساندی رُت
ٹھنڈے پانی نیلے تلے شہر گراں گلزار دِسن
ڈاہلی ڈاہلی پنچھی بولن جدوں ہسدی آندی رُت
مجروحؔ ملنگامی

لُت لُت پُتھ پُتھ کردا دِکھیا چکھدا کُہٹاں پہَردا دکھیا
نِکیاں دیگاں اُتو لنگھ کا بڑیاں بچ گچھ بڑھدا دِکھیا
دُمڑا سدی سپا نالوں لوچھی اسدی سیکی ہے اِس چچھے کو جان کا رکھیو ایہہ چچھہ ہر دیگی ہے
محمد خورشید منورؔ

ایہہ یاراں نی محفل بہاراں نے میلے سدا قائم رکھیں خُدایا خُدایا
ایہہ جِند جان میری ایہہ ایمان میرا پیوے دُکھ جس نی چوفیرا چوفیرا
ظفر اقبال منہاسؔ

☆☆☆

جس غم خاطر میں جیندا آساں، اوہ غم سُنیاں کل مر گیا
میں روندے کی روندا آساں، پر خوشیاں دا دِل پہَر گیا
بیکم سنگھ راہیؔ

وطنے نی ہواؤنے بلاوے تہ میں کہوٹی کہوٹی ماراں کلاوے
میں پونچھ میرپور جاساں
اُچے پہاڑاں بچ سوہنیاں نی ٹُھوکاں نوری چھم نے پانیاں نی کوکاں
جِتھے سُکے نے تیر وی ساوے اُتھے جائی کرساں روسے ساوے
میں پونچھ میرپور جاساں
''گیت''، بلراج بخشیؔ

سدا نہ جوش جوانی والا سدا نہ مست بہاراں
سدا نہ عاشق پینگاں چھوٹن نہ کھلسن گلزاراں
سدا نہ رؤپ حُسن دا رہسی سدا نہ مان جوانی
سدا نہ ماہلیاں ہریاں رہسن سدا نہ کسیاں پانی

سیف علی خان سیفی

ڈلاں وچ لوڑیاں میں بنّاں وچ لوڑیاں
جانے کُتھے ریہئی گیئاں کونجاں نیاں جوڑیاں

مالیاں نے بیس وچ باغاں کی اُجاڑیا
تپلا تپلا کری ساہڑے آہلنے کی ساڑیا
پُھل وی لتاڑے نالے کلیاں مروڑیاں
جانے کُتھے ریہئی گیئاں کونجاں نیاں جوڑیاں

دِلے وچ ریئی گیئاں سدھرے نمانیاں
لہوے سنگ رنگیاں بہاراں ماہڑے ہانیاں
موساں وی متّھے نیاں لِکھیاں نہ موڑیاں
جانے کُتھے ریہئی گیئاں کونجاں نیاں جوڑیاں

رشید قمر درہالوی

☆☆☆

ہر ویلے اِس غریب تھیں بیزاریاں رہیاں
اُندی نگاہِ مست نچ عیاریاں رہیاں
بدلی زمانے دی فضا یاری دی داستاں
ہُن پیار دی جگہ صرف مکاریاں رہیاں

پیرزادہ احمدالدین انور

مہنگائی دی ایہہ کمال دال جُل گئی اسماناں تا
شیکدے رہ گئے مکھیاں بپاری پئی دُکاناں تا
عبدالرشید لون غمگین

اُٹھ شیرا پہاڑیا قوم کی اُٹھال توں نیندرے متھے نیاں زُلفاں سدھا رتوں
قدم نال قدم ملا ظلم نیاں کندھاں ہلا مچ مندا ہے راستہ پر کدے وی نہ ڈگمگا
لودھی بلال احمد

☆☆☆

میاں محمد بخشؒ

عظیم صوفی شاعر حضرت میاں محمد بخشؒ ۱۲۴۶ھ (1830ء) بچ کھڑی شریف دے نزدیک موضع چک ٹھاکرہ دے محلّہ چیچیاں بچ پیدا ہوئے۔ اُندے والد حضرت میاں شمس الدین دربار پیرا شاہ غازی (دمڑی والی سرکار) دے سجادہ نشین آسے، جیہڑے پنجاب دے شہر گجرات دے پِنڈ چک بہرام تھیں ہجرت کر کا کھڑی شریف بچ آبسے دے آسے۔ اُندا تعلق تصوف دے عظیم سلسلہ قادریہ نال ہے۔

اپنی جنم دی جگہ دے بارے بچ میاں محمد بخشؒ سُن اپنی ہِک کتاب ''قصہ شیخ صرفاں'' بچ اِس طراں لکھیا ہے:

چھ کوہ پربت جہلم گھاٹوں کھڑی مُلک وِچ ڈیرا
پاک مقام اِک پیرا شاہی اوہ ہے مُولد میرا

مثنوی سیف الملوک بچ اپنا ٹھوٹھکانہ دِسدیاں فرماندے ہین ؎

جہلم گھاٹوں پربت پاسے میر پورے تھیں دکھن
کھڑی مُلک بچ لوڑن جیہڑے طلب بندے دی رکھن

میں میاں صاحب دے بچپن پُروں جوانی تک دا ذکر کرنا اِتھا ضروری نیہہ سمجھدا۔ اِس بارے متعدد کتاباں تصنیف کیتے گیاں دیاں ہین تہ اِس خاکسار سُن بھی میاں صاحب دی حیات تہ اُندی ادبی تہ ثقافتی زندگی تے الگ کتاب ''لعلاں دے بنجارے'' لکھ کا کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے حوالے کیتی آسی، جنہاں اسدیاں پنج سو کاپیاں چھاپیاں آسیاں۔ اِس کتاب بچ میاں صاحب دا ذکر کرنا بے حد ضروری آسا کیاں جے پہاڑی لوکاں دا دعویٰ ہے کہ میاں صاحب دی شہرہ آفاق مثنوی ''سفر العشق'' سیف الملوک معلوم دور بچ

پہاڑی زبان دی پہلی شعری تصنیف ہے جس کو پہاڑی لوکاں دِیاں کہراں بچ قرآن پاک ہور حدیث دِیاں کتاباں دے بعد سب تھیں اُچا درجہ حاصل ہے تہ اِس کتاب بچ درج اشعار پہاڑی لوکاں دِیاں دِلاں بچ رائے بائے گئے دے ہین تہ ہر بزرگ جوان جنے گُڑی تہ بچے دی زبان تے رہندے ہین۔ حضرت میاں محمد بخشؒ دِیاں کُل ۳۳ تصنیفات ہین، جنہاں بچ صرف مثنوی سیف الملوک واحد کتاب ہے جسدا لہجہ پہاڑی (پوٹھوہاری) ہے۔ اِسدی ہک وجہ ایہہ ہے کہ اُنہاں ایہہ کتاب کشمیر بچ قیام کرکے لکھی ہے۔ آکھدے ہین کہ میر پور تہ کوٹلی دے بچکار ہک جگہ پنجن شریف ہے، جتھا میاں صاحب کئیاں سالاں تِکر مراقبے بچ بجے رہے تہ ایہہ کتاب اُنہاں اُتھا ہہ اپنے حجرے بچ بچ کامکمل کیتی۔

اِس کتاب بچ میں جان بُجھ کا میاں صاحب کو ہک کئی ''باب'' بچ شامل کیتا، تاں جے اُندی ہک الگ منفرد شخصیت تہ عظمت دی سنجان ہو سکے۔

میاں صاحب دا جنم متحدہ قلمرو جموں و کشمیر لداخ وتبت وگلگت بلتستان بچ ہویا تہ اِسے آزاد تہ خودمختار ملک بچ اُندا وصال بھی ہویا۔ اِس واسطے اُنہاں کو کسے ہک مخصوص علاقے یا تہذیب نال جوڑنا یا منسوب کرنا نہ انصاف ہوسی تہ نہ اِسدا کوئی منطق یا Logic نظر آندی ہے۔ اِیاں بھی کوئی شاعر، دانشور، فلسفی، لکھاری ہور روحانی بزرگ کِسے مخصوص قوم یا ملک دی میراث نیہہ ہوندا بلکہ اوہ سارے عالم انسانیت دا قیمتی اثاثہ ہوندے ہین تہ اُندا پیغام آفاقی نوعیت دا ہوندا ہے۔

پہاڑی قوم پہاویں جتھاں بھی بسدی ہے، جس ملک یا براعظم بچ رہندی ہے اُسکو میاں محمد بخشؒ جے عظیم صوفی بزرگ فقیر شاعر تے فخر ہے، جس ساری دُنیا کو اپنی شاعری دے ذریعے فقر، زہد، تقویٰ، سلوک، خلقِ عظیم، خاکساری، شرافت، محبت، انکساری، خلوص ہور انسانیت جِیاں اصولاں دا پیغام دِتا۔ اُندی زندگی دے متعدد ایجے واقعات پڑھ کا اندازہ لایا جاسکدا اے کہ اُنہاں کو قدم قدم تے جنہاں اوکڑاں، مصیبتاں، نامساعد حالاتاں نال سابقہ پیاء تاں بھی ہر حالت بچ ثابت قدم رہے تہ اپنے خالق دے وفادار تہ تابعدار رہے۔ فرماندے ہین۔

نہ کُہر چاہڑے نہ سُکھ ڈِٹھے نہ کُجھ کھٹی کھٹی
جے کُجھ آیا سومُنہہ پایا' تلی رکابی چٹی
نیہہ کِسے ول لہان کوئی' نہ چھڈ چلے ترٹی
خالی ہتھ محمد بخشؒ ٹُری نکاری لٹّی

اگا بدھن تھیں پہلاں عارف کھڑی حضرت میاں محمد بخشؒ دی مثنوی ''سیف الملوک''
بچوں اُنداچنام کلام داانتخاب بطورنمونہ حاضر ہے:

رحمت دا مینہہ پا خدایا' باغ سُکا کر ہریا
بوٹا آس اُمید میری دا کردے میوے بھریا
مٹھا میوہ بخشؒ ایہجیا' قدرت دی گھت شیری
جو کھاوے روگ اُسدا جاوے دؤر ہووّے دِلگیری
سدا بہار دئیں اِس باغے' کدے خزاں نہ آوے
ہوون فیض ہزاراں تائیں' ہر بُھکھا پھل کھاوے
طبع میری دا نافہ کھولیں' مُلکیں مُشک دُھائیں
سُن سُن مغز معطر ہوون' بُو عشق دی پائیں
لد گئے اوہ یار پیارے' قدر شناس ہمارے
سُخن صرف محمد بخشا' لعلاں دے بنجارے

میاں محمد بخشؒ دے بعد:

مثنوی سیف الملوک 1279ء یعنی اج تھیں 161 سال پہلے لکھی گئی (جس طراں کہ میاں محمد بخشؒ سُن آپ لکھیا ہے)۔ اُسدی شہرت دا اندازہ اس گلا نال لایا جاسکدا اہے کہ اپنے زمانے بچ ایہہ کتاب پنجاب تہ ملکِ کشمیر دے ہر گراں تہ آبادی والے علاقے بچ پہچ گئی دی آسی ۔ ہندو' مسلمان تہ سِکھ سارے نہ صرف اِس کتاب کو پڑھدے آسے بلکہ اَن پڑھ تہ ناخواندہ لوک اِس کتاب کو پڑھالدے آسے تہ سُندے آسے تہ اِسدے بے شمار شعر لوکاں

دیاں سینیاں بچ محفوظ ہو گئے۔ وقت گُزرن نال نال ایہہ شعر غلط طریقے نال پیش ہون لگے۔ کِیّاں جے ناخواندگی دی وجہ نال عام اَن پڑھ لوک ایہہ یاد نہ رکھ سکدے آسے کہ جیہڑا شعر اُنہاں سُنیا تہ پسند کیتا' ایہہ کس داہے؟ میاں محمد بخشؒ داہے یا محمد بوٹا دا' وارث شاہ داہے یا بابا فرید دا یا بُلھے شاہ دا۔ اُس زمانے بچ پنجاب بچ صوفیانہ شاعری ہر کہر بچ پڑھے تہ سُنے گیندی آسی تہ پنجاب دِیاں سرحداں نال لگدے مُلکِ کشمیر دے پہاڑی تہ میدانی علاقیاں دے لوک بلا لحاظ مذہب وملت ایہہ شاعری پسند کردے آسے تہ سینہ بسینہ یا فِر زبانی ایہہ دؤر دؤر تکر پُہچ گئی۔ میاں صاحب دِیاں دوئیاں کتاباں دا بھی اگر کوئی شعر بولدا تہ اُسکو بھی ''سیف الملوک'' آکھے جُلدا آسا۔

سیف الملوک دی مقبولیت دا ایہہ عالم آسا کہ فِر شاید کِسے ہور شاعر سُن کتاب لکھن دی کوشش نیہہ کیتی۔ حالانکہ شخصی حکومت (ڈوگرہ شاہی) دے زمانے بچ مہاراجہ پرتاب سنگھ سُن علم وادب دی ترقی ہور پرچار واسطے ہِک الگ محکمہ بھی قائم کیتا دا آسا جسدا سربراہ پہلاں ہِک انگریز ''برائین میلر'' آسا' مگر پچھا اِسدی چارج ہِکی کشمیری پنڈتا کو دِتے گئی دی آسی۔ اِس ادارے سُن کُجھ فارسی' سنسکرت تہ انگریزی زبان دیاں کتاباں شائع کیتیاں' جنہاں بچ دوسفرنامے' آئین دی ہِک کتاب ہور محکمہ مال دیاں افسراں واسطے ہِک گائیڈ انگریزی بچ ہور فارسی دِیاں کُجھ کتاباں جنہاں بچ کُجھ ترجمے بھی آسے ریاست دے ہِک مایہ ناز صحافی' دانشور' عالم ہور مورخ مرحوم میر عبدالعزیز سُن اپنی قیام گاہ واقع پونچھ ہاؤس صدر راولپنڈی بچ ایہہ گلاں مکو دَہسیاں۔ انہاں بچو ں چار کتاباں اُندی لائبریری بچ موجود آسیاں۔

ایہہ اوہ زمانہ آسا جد پرنٹنگ دِیاں سہولتاں نہ ہون دے برابر آسیاں۔ بڑیاں بڑیاں شہراں بچ کُرے کُرے چھاپ خانے تہ کاتب ہوندے آسے' جیہڑے شاہ مُکھی رسم الخط بچ کتابت کردے آسے۔ غربت' بے کاری ہور لاعلمی تہ ناخواندگی دی وجہ نال بچھیاں بچھیاں کتاباں طبع نیہہ ہو سکیاں تہ اُندے مسودّے تخلیق کاراں دے اس دُنیا فانی تھیں رخصت ہون نال نال یا تہ ضائع ہو گئے یا فِر دستیاب نیہہ ہو سکے۔ اِک ادھا اگر کُرے بچ کارہ گیا تہ اوہ اُندیاں قلمکاراں دے بجائے کِسے ہوراں نال چھپ گیا۔

اج دی تاریخ توڑیں کُجھ قلمی نسخے دریافت ہورہے ہین، مگر جتھا تکر دیہاتی علاقیاں خصوصاً دورافتادہ پہاڑی علاقیاں دا تعلق ہے اتھادِیاں لوکاں کول باوجودنا خواندگی دے مختلف اصناف نچ شاعری کرن دی خداداد صلاحیت بدرجہ اُتم موجود آسی۔اس واسطے کِسے ڈگری یا تعلیمی سند دی ضرورت نیہہ ہوندی تہ نہ ایہہ فن کسے مدرسے یاورک شاپ نچ سکھائے گیندا۔یا تہ ایہہ شاعر اپنا کلام موزون کرکا کِسے دُوّے شخصا کو سُناندا ے آسے یا فر کسے پڑھے لکھے دے بندے کولوں لکھاندے آسے یا فر زبانی یاد رکھ رکھیندے آسے تہ فِر سینہ بسینہ ایہہ اشعار اصلی یا بگڑی صورت نچ برساں تکر لوک یاد رکھدے تہ اِندا اظہار کردے آسے۔اِتھا تک کہ ایہہ لوک یا کلاسیکی ادب دا حصہ بن گیندے۔ماہڑے سامنے اِس ویلے ہِک کتاب ہے ''عشق نہ پُچھدا ذاتاں''۔اِسدے مصنف ہین الحاج نواب دین بھٹی صاحب۔مثنوی سیف الملوک دے خالق میاں محمد بخشؒ دی ذات تہ شخصیت تھیں بے حد متاثر ہین۔اُندی شاعری کولوں اُندے ہی رنگ تہ بحر نچ مثنوی لکھن دی تحریک حاصل کیتی۔اِسے عقیدت دے اظہار دے طور اُنہاں اپنی کتاب دا عنوان میاں صاحب دے اِس شعر بچوں ماخذ کر رکھیدا اے:

گُھنڈ اتار دیدار دکھائیں ''عشق نہ پچھدا ذاتاں''
روبرو سجن دے ہوکے کرلئے دو باتاں

ایہہ مثنوی محمد بھٹی صاحب سُن اپنے معاشرے دے اندر رونما ہون والے واقعات تھیں متاثر ہوکا لکھی ہے۔اِس واسطے مثنوی سیف الملوک دِیاں مافوق الفطرت اور دیومالائی کرداراں دے بجائے اِس مثنوی نچ اج دے زمانے دے بلکہ اندے آس پاس رہن آلے زندہ جاوید کردار ہین۔

نواب دین بھٹی دا تعلق ضلع راجوری دے ساج گراں نال ہے۔اُندا بچپن تہ جوانی لاہور نچ گزریا، جتھا اوہ ہندوستانی ریلوے نچ ملازم رہے۔اوہ 1920ء تھیں 1947ء تکر لاہور نچ ہی رہے۔اِسے دوران اُندی ہِک صاحبزادی انور بیگم لاہور نچ ہی فوت ہوگئی۔اُسدی وفات تے بھٹی مرحوم سُن ہِک مرثیہ لکھیا جسدے کُجھ اشعار بطور نمونہ پیش ہین:

میری سی ہِک تھّی نمانی انور بیگم رانی   نال قضاء اِلٰہی اوہ بھی ہوگئی فوت نمانی

ڈاہڈا تاپ ازل دا چڑھیا کوئی علاج نہ ٹریا   نہ دوّا کوئی کاری لگی نہ کوئی منتر پھریا
سی تاریخ ساون دی سولہ روز اتوار فجر نوں   انور جان حوالے کیتی جس دن اُساں قبر نوں

صوبہ پنجاب دی راجدھانی لاہور بچ رہن نال بھٹی مرحوم دی زبان اُپر پنجابی دا اثر نمایاں ہے۔نواب دین بھٹی بٹوارے دے دوران واپس وطن راجوری آ گئے۔کُجھاں سالاں بعد شاید 1951ء بچ ریاستی حکومت سُن ریاست بچ بندوبست اراضی دا سلسلہ شروع کیتا۔اِس تے مرحوم بھٹی ہِک نظم لکھی' اُسدے چند اشعار پیش ہین:

اج کل بندوبست ہوراں نے دُنیا ستائی   انڈے' فرنی' چاول' مکھن کہر وچ رہیا نہ کائی
جس دن جسد انمبر آوے اُسنوں دین سدائی   پہلاں پچھن ساڈے کارن کے خوراک پکائی

اپنی تہی انور دی وفات ہور بندوبست اراضی تے اُنہاں جیہڑ یاں نظماں لکھیاں دیاں آسیاں اوہ شائع نہ ہوسکیاں سُن مگر اج تک اوہ اِس گراں دِیاں لوکاں کو زبانی یاد ہین۔

نوب دین بھٹی مرحوم دے صاحبزدے پروفیسر محمد رفیق بھٹی اُندا سارا کلام بشمول مثنوی ''عشق نہ پچھدا ذاتاں'' جمع کر کے ترتیب دے کا چھپوایا۔پروفیسر محمد رفیق بھٹی اج کل میر پور بچ سکونت پذیر ہین۔اوہ آپوں تقریباً ہِک درجن کتاباں دے مصنف ہین تہ پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر بچ اوہ ادیب تہ دانشور دی حیثیت نال جانے پہچانے جاندے ہین۔اوہ پہاڑی زبان بچ بھی لکھدے ہین۔مثنوی ''عشق نہ پچھدا ذاتاں'' اُنہاں مکو اپنے کہر (میر پور) نذر کیتی۔اِس مثنوی دا پلاٹ ہِکی سچی روحانی کہانی تے مبنی ہے' جسدا شگوفہ (بقول محمد رفیق بھٹی) موضع ساج تحصیل راجوری ضلع پونچھ حال ضلع راجوری بچ پُھٹیا۔جتھا عالم دین ولد حسین محمد قوم بھٹی ہور شاہدہ بی بی دختر منیر حسین قوم ٹھاکر سن اپنی محبت تھیں مجبور ہو کا ذاتاں دی جھکڑ بندھنا دے خوف نال کورٹ میرج کر کہدی۔جدلڑکی دے ماء پیو ہور برادری کو اِسدا علم ہویا تہ اُنہاں سُن انتہائی تہ شدید ردّ عمل دا اظہار کیتا۔مذکورہ گراں بچ خوفناک کشیدگی دا مظاہرہ ہویا۔دو مختلف برادریاں دی انّا دا ایہہ مسئلہ بڑے خون خرابے دا باعث بنیا' مگر حُسنِ اتفاق کہ طرفین دا جانی نقصان نیہہ ہویا بلکہ کُجھ لوک زخمی ہو گئے۔کافی چر تکر ایہہ کشیدگی چلدی رہئی آخر

محبت فتح یاب ہوئی۔عدلیہ تہ انتظامیہ سُن بروقت ہور مناسب کاروائی کرکا ہِک طویل عرصے دے بعد اِس محبت دی شادی کو ہِک مستقل سند دے دِتی۔ایہوئی اِس مثنوی دی اَساس ہے۔
اِس مثنوی دے چند اشعار ملاحظہ فرماؤ:

صوبہ جموں ضلع ریاسی وِچ تحصیل راجوری
ساج گراں اِک سُندر سوہنا رؤپ سُروپ چکوری
راجوری توں پربت پاسے پیر پنچالوں نیڑے
قدرت رب دی نظری آوے جاکے تکن جیہڑے
پورب لون ہسیوٹ ' دوداسن پچھّم نڈیاں' ڈنہ
اُتر نیر وجال تہ دکھن بھٹیاں ' بدّہ کنہ

☆

نام منیر حسین ہویا ہِک ٹھکر قوم اکابر — دولت مند کہُرانہ نالے صورت مند برابر
کہُر اُسدے نِچ پیدا ہوئی بیٹی کرماں والی — شاہدہ بی بی نام رکھایا رُوپ چمبے دی ڈاہلی
چڑھی جوانی اَکھ مستانی حُسن ہویا دوبالا — لوک گراں دے حُسن اُہدے دا لگے دین حوالہ

محمد رفیق بھٹی سُن اِس کتاب دے دیباچے نِچ لکھیا ہے کہ ایہہ کتاب پنجابی مثنوی ہے، جدکہ میں آکھداں کہ ایہہ راجوری دے گراں دے ہِکی پہاڑی بندے لکھی ہے ہور سیف الملوک دی بحر نِچ لکھی ہے۔کردار و مناظر سارے مقامی ہین۔صرف عشق آفاقی ہے۔اکثر الفاظ، ترکیبات، اصطلاحات خالص پہاڑی ہین۔اِس واسطے اِسکو پہاڑی شاعری دے کھاتے نِچ جمع کرنا غلط نہ ہوسی۔

ڈڈیال گراں تحصیل میرپور دے رہن والے ڈاکٹر محمد سلیمان گلابی اُردو تہ پہاڑی دے شاعر ہین۔اُندے بارے نِچ اُندے ہِکی دوست تہ مداح سید مسعود اعجاز بخاری سُن ہِک سو صفحات تے مشتمل کتاب لکھی ہے''ڈاکٹر محمد سلیمان شخصیت ہور فکر وفن''۔ایہہ کتاب اُردو نِچ لکھی ہے۔اِس نِچ ڈاکٹر سلیمان اُردو، پشتو، پہاڑی شاعری دے مختلف پہلو اُجاگر کرن دی

کوشش کیتی ہے۔ بخاری لکھدے ہین:

''اظہار پر دسترس خیال دی ترسیل ہور ابلاغ بچ بنیادی کردار ادا کردی ہے۔خیال ہور زبان دے باہمی اتصال نال ہی فن پارہ جنم کہندا ہے۔''

اُندی ہک نظم دا اقتباس:

ہر طرف دِکھو بہاراں کھلیاں	ساتھ ساتھ میرے بہاراں چلیاں
رنگ برنگے پنچھی جانکلے	پخیر راغلے پخیر راغلے ۱

☆

تُوں بیٹھا رہیا ایں بھّیا	اوہ ہور نال ٹُرگئی آ
تُوں مِلتا رہا تلیا	بدلنا ہوگا یہ رویہ

☆

عبدالقادر قادری دے شعر مجموعے ''وسٹراں پٹھوہار'' بچوں کُجھ اشعار نمونے دے طورتے پیش خدمت ہین:

اسڑیں پئی بساکھی
کنڑکا کی ہتھ لگسی
پُھلی وی دندیاں نے نکیاں نے نال لہلی
چوگے نویں نویں سوں تہر جل دی پوٹ پہرسی
اپنے سوں پہارے دانے چائی کے کھڑسی پہلی

☆

جوڑی کے بناساں کہہ چھوڑی کے گماساں کہہ
معینہ کُسے کی کہہ دیساں معینہ کُسے ناکھا ساں کہہ

☆

۱............''پخیر راغلے'' پستو زبان کا لفظ ہے جس کے معانی ہیں ''خوش آمدید''............''جی آیاں کو''۔

تِل راہے جواری وِچ
کہہ مُل رتونا
جلماں نی یاری وِچ (ماہیا)

☆

کھوّہ تے لاں بوٹا
سوہنا تہ تھیا ماہیا
نیتے ناوے کھوٹا (ماہیا)

تکڑاں پیاء اوہ ویلا ایسی تہ کدوں ٹلسی
سچ تھیا جے دئیوں بندہ پچھتائی کے ہتھ ملسی[2]

پہاڑی دے نامور اُستاد شاعر محمد صغیر خان دا کلام ''دیوا بلنارہ'' بچوں:

جدوں جدوں باہر بدل ہَرنا ادوں اندر نہواڑ ا جھل تھل کرنا
عشقے وِچ جان دینی بڑی اوکھی گلیں کنّے تہ ہر کوئی اے مرنا

☆

میں ہُن اِس کنے کہہ لاں ہاڑا پہاویں اِس دیکھی ولے لگنا ساڑا
ہلس حُب مُکی گئی جگے اُرا ملیے کہرے چھوڑ ابیہڑاوی وہا پاڑا پاڑا

☆

بلنا دیوا تہ حیاتیاں ہِک شارا دا
پہاویں محل دا تہ پہاویں اوہ ٹہارا دا

''تُرے تُرے''، مشہور ہندکو شاعر رضا ہمدانی دا شعری مجموعہ ہے۔ معروف نقاد تہ ہندکو شاعر خاطر غزنوی لکھدے ہین کہ ''رضا ہمدانی ہندکو شاعری دے جدید دور دے سمندر وِچ روشنی دا منیار اَن۔ اوہ کلاسیکی دور اچ برزخ دی حیثیت رکھدے ہین۔ رضا دی ہندکو شاعری پیامی شاعری ہے۔ رضا دی شاعری دی پہلی ہندکو کتاب ''مٹھے ڈنگ'' 1979ء نچ شائع ہوئی۔

ایہہ کتاب ہندکو منظومات دا سنگ میل ہے۔ زیرِ نظر کتاب ''ٹُرے ٹُرے'' (زخم زخم) رضاؔ دی 79ء دے بعد دی شاعری ہے۔'' اُندیاں غزلاں تہ نظماں بچوں ایجے شعر یادگار ہین۔

اِنوں ہُنڑ دوال تے تھپّو   باسی مہندی لاوے کونڑ
بے قدری دی منڈی دے وِچ   اَسی وِک گئے ستے مُل

☆

مِٹھے ہونٹھ تہ کوڑے بول   شربت دے وچ زہر نہ کہُول
پہلے آپڑی گل نوں تول   وت جندرہ تو مُنہہ دا کھول

☆

میں نہ رانجھا ' نہ میں بُلھا' نہ میں کوئی سودائی آں
منوں کیوں سمجھا نڑے آئیاں پہَینڑاں تہ پہَر جائیاں

نعت دے دو شعر:

کِبر غرور دا منڑکا ٹُٹا   رحمت بنڑ کے جد اوؐ آیا
پھٹ نفاق دے بچھے ہوگئے   زخماں اُتے لایا پھایا

ہکس گیت دا بند:

کُڑ یو! نی کُڑ یو!!

کُڑ یو لونگاں دیو پُڑ یو میری گل بھی سُن لو

میرے اتھروں آ کے پُونجو   منوں کوئی رستہ دہسو

میرا تن من موری باری............انگ انگ اِچ چل گئی آری............ میں تُہر ازلوں دُکھیاری............ میں کیرنے کر کر ہاری............ میرا اُڈپڑ گیا مورا ے............ میرا سب کُش لے گیا چورا ے (وجلی دی کُوک)

حمید کامراؔن پہاڑی دے ہونہار ہور چنام شاعر ہین۔ اُندا اِک شعری مجموعہ ''خوشیاں سانویں رکھ'' عالمی پہاڑی سنگت ناں دی تنظیم سُن 2010ء بچ شائع کیتا ہے۔ جد مکو را والا کوٹ

جان دا اتفاق ہویا تہ حمید کامران سُن اپنی کتاب مُکو پیش کیتی۔ اِسدا ذکر اِسے کتابا دے کسے اوّلین باب نچ آیا ہے۔ فر بھی اِس مجموعہ کلام بچوں کُجھ منتخب اشعار اِتھا لکھنا ضرور سمجھداں:

☆ اقوام متحدہ ہین اِیاں وی جیاں ٹانگہ بدھا نا کھوڑے اَگے

☆ ابل تہ پانی دینا نیسا دیتیون تہ نالی وِچ روڑی یا

☆ جنگت سکولہ رِکیاں نیہہ گینا تُس دیالے کولا پُچھیا
یو دُدھ سارا کُنی پیتا پیالے کولا پُچھیا

☆

☆ تواہڑے کھچڑی بالے ری میں صدقے گچھاں
پھٹے نے اِس آلے ری میں صدقے گچھاں

''پوٹھوہار رنگ'' اُس کتاب دا ناں ہے جس نچ پنجابی تہ پوٹھوہاری شعراں دے بے مثال انتخاب دے نمونے درج ہین۔ کُجھ نمونے اِتھا نقل کرداں۔

پوٹھوہاری:

☆ کپڑے پاک تہ پاک وجود کر کے پنجے وقت نماز گزاریا کر
کتھے گئی مخلوقِ خدا پہلی نگاہ پہلیاں نسلاں ول ماریا کر

محمد حنیف سوزؔ

☆ مر مر کے زندگی فِر مل گئی جے میں فر وی نہ جیندا تہ کی کردا
تار تار میرا گریباں ہے سی دہسو دامن نہ سیندا تہ کی کردا

عبدالواحد قاسمؔ

☆ چارہ گرو کُجھ اِسدا کرو چارہ کیوں سرسبز کُہساراں نوں اَگ پے گئی
کلیاں کھڑن توں پہلاں مُرجھا رہیاں وسدے ہوئے گلزاراں نوں اَگ پے گئی

محمد نواز آتشؔ

☆ 'الف' انار تہ 'ب' بکری لخت جگر رہندا سارا سال پڑھدا

فجری چُک بستہ سکول جاوے پچھلے پہر ٹیوشن وی نال پڑھدا
پنج ست نگرا ں کھلون سِر تے ادھی رات توڑیں بتی بال پڑھدا
خیر نئیں کیوں فیر وی ایوبؔ سائیاں' مُنڈا اجے وی 'نون' ' دال' پڑھدا

ایوب سائیں

☆ الف اِتھے اُتھے اَساں آس تینڈی اُتے آسرا تینڈے زور دا ای
مہیں سبھ حوالڑے تینڈے نی ' اَساں خوف نال کھنڈڑے چور دا ای

علی حیدرؔ

☆ نہ نماز ' زکواۃ نہ حج روزہ ' ناہیں کلمے کلام نوں یاد کیتا
دل دُنیا دا بنیا شیدائی رہیا اندر عیش نوں خوب آباد کیتا

سچیار پاک

عالمی پہاڑی ادبی سنگت دے ترجمان جریدے ''چٹکا'' بچ پہاڑی شاعراں دا کلام شائع ہویا ہے۔ اپنے بکھرے بکھرے لہجیاں بچ ایہہ خالص پہاڑی شاعری ہے۔ پیش ہے انہاں شاعراں دے کلام بچوں انتخاب:

ہے افسوس کہ مینوں ہی تاڑیا ای — پھٹھی ہجر اندر خون کاہڑیا ای
چنگا راہ پیار دا لوڑیا ای — خبر کس گل دا بدلہ موڑ یا ای

راجہ عابد حسین فداؔ

کچا پہانڈا پہجی گشناں — پُھکھا بندہ رجی گشناں
ہونا اوہ جو اللہ کرنا — بدل اشنڑاں گجی گشناں

صوفی عارف ادیب کیانیؔ

جادو حُسن دا کری گیا کم تیرا — کردی اثر نہ کوئی دوا بیلی
آکے وس توں میرے غریب خانے — یا فِر نوکری اُتھے دلوا بیلی

محمد حنیف سوزؔ

☆ ٹور رونقاں چمن ویران کردے گل لا بابل ویراں پہائیاں نوں
خبراں پہنچ دے ماسیاں پھوپھیاں نوں نالے پہابیاں، چاچیاں، تائیاں نوں
محمداعظم

☆ خبر ہوندی پھیرا آخری ہے ہُن تُساں دا ملک بناہ اندر
کرنا وداع سی کس حضور تائیں رہندے لیٹ مرید راہ اندر
محمداشرف اصغرؔ

☆ اس طراں نہ یاد میرے نہیں تہ زندگی وِچ ڈاہڈا خوار ہوسیں
اِک اِک گل میری تینوں یاد آوسی بانہواں سِر تے رکھ کے یار روسیں
محمدافضل (بوڑھیاں)

آقلمیں کر سجدہ پہلے پیش خداندی قدرت اپنی تھیں کیتی پیدا خلقت ساری
مولوی امیر حسین ہاشمیؔ

☆ سُرمہ لامڑیاں، جلدی نال کڑیاں، کیتا آن اعلان سہیلیاں نی
اُٹھ ساہورے جا وناں، پہن کپڑے کرن جان قربان سہیلیاں نی
سائیں فقراالدینؔ

☆ مُلاں گردکتاوں نے ٹھیر لاکے ایویں بحث نے کہوڑے تے چڑھیا ہویا
اوہ بحث تے نہیں یقین رکھنے جنہاں دائمی نماز نوں پھڑیا ہویا
راجہ جانگر جنگی

بندوبست زمانہ آیا جس تینوں مار مکایا
مکھن، انڈے، دُدّھ کھلایا نالے مالیہ کرکے پہارا
ہُن کھول اکھیں زِمی دارا تیرا لٹیا گیا جگ سارا
محمد عبداللہ سیاکوٹی

☆

☆ یاداں نے جاں ورقے پھرولے' حرفاں نا دل بولے
لفظاں باہے ست رنگے چولے' حرفاں نا دل بولے

مختارآذرکربلائی

☆ کُن پچھنا ئیں عشقاں نیاں ذاتاں چھوڑ مڑے
ساریاں رت رانی نیاں باتاں چھوڑ کُڑے

اخترامام رضوی

پیر پنچالے نا ہر دل آں پربت جوگی پُھل آں
میں کیسر کاشتواڑی سوہنے پا نپور ناں مُل آں

رانافضل حسین

ٹُرنے رہے تہ پُہچی جاساں بلیں بلیں اگلی پشلی کرمکاساں بلیں بلیں

پروفیسرمحمدرفیق بھٹی

نویاں سوچاں دور نواں اے عشق ہوراں دا طور نواں اے

مخلص وجدانی

ہل بجیالی چانی پئی گئی دِانداں نال نبھانی پئی گئی
نعرہ لایا اناالحق نا پُٹھی کھل لوہانی پئی گئی

مظہرجاویدحسن

☆ سدھراں چیجیو کھیڑن' آساں لڈیاں باہن ہزار
کھڑپیاں نے کلیاں' آئی دل نے باغ بہار

دِلپذیرشاد

آندے بہندے جُلدے لوک تیرا مُڑ مُڑ پُچھدے لوک
لاکے دل دے کوٹھے اَگ آپے پکھیاں جُھلدے لوک

اکبردین شاہین

کندھاں ٹُھٹھیاں ہوئے دوالے — اجے وی بہُرسن بدل کالے
کری کری تہ وِرد تواہڑا — جیبو اُپر پئی گئے چھالے

ظافر گیلانی

کہُر آیاں تھیں مُنہہ نہ موڑ — جی آیاں گی آکھی شوڑ
اجے تہ کر نہ ایہہ نخرے شخرے — کدے کسے نی پیسی لوڑ

محمد فاروق جرآل

☆ جدوں وی اُس کی کہُر بلوایا بلیں نال
اُس وی وعدہ توڑ نبھایا بلیں نال

محمد فاروق اسیر

کہُلا بہئی تہ سوچاں/رُت رنگیلی آئی/اوہ وی کہُلا ہوسی

''ہائیکو'' مظہر جاوید حسن

☆ پھائیاں تہ سنگلاں نی چھن چھن آکھنی ہے ایہہ گل سو وار
سوچاں اُپر پہرے مُچ تہ سچ تے ڈاہڈی سخت سزا

اُستاد نذیر انجم

☆ لاڈ پیار خلوص کا نامہ میرے نامے آیا
ملک زبیر ہوراں نے اپنا میرا دُکھ ونڈایا
سائۂ پھوٹی ذیابطیس لاوے کروں دُعا حق تیرے
وانگت کھڑی نیاز سخوں دے یاہ گل ہے وس میرے

''دو ونجارہ'' سرجن محسن شکیل و سرجن حمید خواجہ

☆ اُچے اُچے نکیاں تے وا پئی بگنی
ٹھنڈیاں چناراں وِچ اَگ رِکیاں لگنی

مشتاق شآد

نہ میں راجہ نہ میں جٹ   میں یک باہک مزیرا واں
ماہڑا کم ہے زمیاں باہاں   راہاں ' کپاں ' پھل نہ کھاں

اُستادسلیم رفیقی

راہیہ را ہ راہ راہ جانیاں   ماہڑی سُنتا جا فریاد
مِکی شام ' سویرے بالنی   اِک بے پرواہ نی یاد

مظہرجاویدحسن

اللہ کولوں قدم قدم تے ڈرنا چل   یاد اللہ کی شام سویلے کرنا چل
ناں محمد ﷺ سرور اُپر پڑھ درؤد   بلیں بلیں طرف منزل نی ٹُرنا چل

ملک محمدزبیرزخمی

ہلے ہلارے ہلے   ہلے ہلارے ہلے
شہر نے سارے مُنڈے   ڈاب تے نہاون جُلے
سِکھڑا تے باہمن جُلے   رام ' سکندر جُلے
دوڑ مسیتوں جُلے   چھوڑ کے مندر جُلے

سرجن محسن شکیل

ماہڑے کہرَ نے سچے کیھے   ماہڑے دو گواہنڈی
اِک ویہڑے نا قابض بنا   اِک کمرے بچ کھلتا

ایم ایم شکیل

صاف ذہن والا انسان سچا   میں پہاڑی تہ پہاڑ پچھان ماہڑی
دُکھ سا بھجے تہ سُکھاں نے اس ساتھی   سچی سنگت تہ پہاڑی زبان ساہڑی

کرامت چوہدری

اُس بندے نی جیہڑا جھُوٹھ نہ بولے   اُس بندے نی جیہڑا راز نہ کھولے
جیہڑا گلاں کرے تھوڑیاں تہ بہوں نہ بولے   نالے گل کرن تھیں پہلیں اوہ اس کی تولے

کم پُرانے سارے کیتے ہین کم نواں کوئی کرساں جی
میں وی بیاہ کرساں جی ' میں وی بیاہ کرساں جی

حمید کامران

دِلشاد رہوے آباد رہوے — ہر غم توں ایہہ آزاد رہوے
میں ہور تہ سب کُجھ پُھل وی جاں — اِک ناں تُساں نا یاد رہوے

پروفیسر محمد سعید ثاقب

نَل کری دِکھا شرافت بِکی گئی — ہور کنے کنے امامت بِکی گئی
ہک ہٹیار کل بہوں لوک سے — بعد پتہ لگا لعنت بِکی گئی

لیاقت علی خان لئیق

اُچے موڑوں مڑو جے اَگے — مِگی ماہڑا کہراں جیاَ لگے
مُد تاں پچھوں آیا ہاں — یاداں نی جنج بکنی رہنی

غلام سرور رانا

ساہڑیاں سدھراں ' ساہڑا مان — ماہڑی جند تہ ماہڑی جان
عرشاں پر اے اُچی تہرتی — پونچھ ساہڑے نی تہرتی
نال حُسن نے مالا مال — ساہٗ وِچ وسنا پیرپنچال

ڈاکٹر زاہدہ قاسم

اَگے آگئے ہُن / چندے خورتہ ٹاپاں چیر / ہُن لبھی جاسی کشمیر

پھولے شاہ پونچھی

اپنے دیس، اپنے کہر / زِمی مِگی اپنے دار چھکنی سی /
چھکنی سینے نال لائی......متھا چُمنی سی / بدلاں نچ بچی ہوئی خوشبوئی نال /
نہوالنی سی / ٹہپی پیاں تہ ٹھالنی سی / تہپ ساڑے تہ لکراں نی چھامیں / بہالنی سی

شمس الرحمٰن

پہاڑی دانشری ادب:

پہاڑی زبان بچ ادب دی تاریخ محض چند دہائیاں تے محیط ہے۔قلمرو کشمیر دے دو پھاڑ ہون نال پہاڑی زبان کو نا قابل تلافی تقصان چاہنا پیا۔ پہاڑی زبان وادب دا قیمتی ثقافتی ورثہ وقت دی تُہند تہ کالیاں بدلاں دے پچھاں رُ ے گم گیا۔ بے مقصد خونریز جنگاں منافقہ بازیاں تہ نفرتاں دِیاں کندھاں اَسدی تہذیب واسطے زہر قاتل ثابت ہوئیاں۔ کہر یا بنڈے گئے یا اُجاڑ ہوئے۔ بیہڑے ویران تہ جنگل اُداس۔ بُلبُلاں کُہگیاں تہ کوئلاں مٹھے رسیلے نغمے گانے چھوڑ کا رونا شروع کیتا۔

اَسدی تہ تُسدی اِس پیاری دُنیا بچ وجود عالم تھیں ایہہ تبدیلیاں آندیاں رہیاں دِیاں ہین۔تہذیباں بدلیاں' سماجی ضرورتاں بدلیاں تہ آپوں سماج بھی بدلیا۔ سماجی' تہذیبی قدراں بدلیاں:

چاند نہ بدلا سورج نہ بدلا نہ بدلا اسماں

کتنا بدل گیا انسان

کل اج ہو گیا تہ اج کل بن گیا۔ جیہڑی گل اج جدید آسی تہ آن والے کل بچ ہور قدیم منے گیسی۔ زمانے دی بے ثباتی تہ انسانی ذہن تہ سوچ بچ تبدیلی دوئے لازم وملزوم ہین۔ کل اسیں جِنّاں' پریاں' دیواں' پہَو تاں' مافوق الفطرت مخلوق خداوندی' جادوٹونیاں' ٹُہو نگی پیراں فقیراں دِیاں منتراں تہ دھو پھ تہا گیاں دے جتنے قائل آسیاں' اج اَسدی نویں نسل نیہہ۔ نویاں نویاں سائنسی ایجاداں ہور عالمی تہذیب دے Exposure جس کو اَسیں تہذیبی یلغار آ کھدے ہاں اَسدیاں سوچاں بچ کنفیوژن دی حد اتکر تبدیلی آندی ہے۔ سفر دی سہولتاں نال مہنیاں دا سفر ہُن کہنٹیاں بچ طے ہوندا ہے۔ جس گل دا پتہ اَساں کو سالہا سال تکر نہ لگدا

آسا‘اج سیکنڈاں نچ لگ گیندا۔رابطے کمیونی کیشن دی صورت حال ایہہ ہے کہ اسیں دُنیا دے کسی بھی دور دُراہڈے ملکاں نچ رہن آلیاں نال اِس طراں گل کر سکدے ہاں جس طراں کہ اوہ اَسدے سامنے بَجیا داہووّے۔جس چیزا کو اسیں کل توڑیں غیر ضروری سمجھ کا اہمیت نہ دیندے آسیاں اج اوہ اَسدی زندگی دالازمی جُز بن رہئی ہے۔جمادات‘نباتات تہ حیوانات نیز حشرات الارض‘اندی زندگی دی اَساں کول کوئی قیمت نہ آسی۔بلکہ اسیں قدرت دِیاں انہاں انمول تحفیاں کو فخر نال نیست ونابود کرن دی دوڑ نچ شامل آسیاں۔اج اسیں محسوس کردے ہاں کہ ایہہ پہاڑی پتھر‘ ریت‘مٹی،جنگل(نباتات)تہ حیوانات اَسدی زندگی واسطے کتنے ضروری ہین۔

اج تھیں پنج سو یا ہزار سال پہلاں عرب دِیاں سڑدیاں ریگستاناں ہور تپدیاں چٹاناں ہور گٹیاں تھیں لوک بیزار آسے تہ انہاں کو فضول سمجھدے آسے۔جنہاں ریگزاراں نچ پانی دے ہِک قطرے دی اُمید نہ ہوندی آسی‘اَج اُس زمی ہیٹھ تیل دی دریافت دے بعد اسدی اہمیت کتنی بدھ گئی ہے۔ستواں تہ زیتون دیاں دانیاں ہور تیل تے گذارہ کرن والے تنبواں تہ چُھگیاں نچ رہن آلے اج امیر ترین لوکاں نچ شمار ہوندے ہین۔ایہہ سارا انسان دے ذہنی ہور شعوری ارتقاء دا نتیجہ ہے۔جیو تہ جینے دو دے سنہری اصول دے تحت مخلوق خداوندی دی بقائے باہم کسے بھی جنگلی جانور کا مارنا یا شکار کرنا منع ہے تہ قانونی جُرم ہے‘کِیاّں جے ایہہ اَساں واسطے کئیاں رنگاں نچ فائدہ مند ثابت ہونے والے ہین۔ماحولیاتی توازن برقرار رکھن واسطے اَساں نال نال انہاں کو بھی جیندیاں رہن دا حق دِتا گیا ہے۔اِس نویں حکمت عملی دے نتیجے نچ ثابت ہویا ہے کہ ہُن زہریلے سپ‘اُٹھوویں ہور دُوّئے کیڑے مکوڑے اَسدی زندگی دی عمر بدھائے واسطے بہت ضروری ہین۔

انسانی ذہن دے ارتقاء دے سفر نچ عادات‘اطوار‘رہن سہن‘کھان پین‘لباس تہ رہائش جیاں معاملیاں نچ بھی انقلابی تبدیلیاں رونما ہوئیاں دِیاں ہین۔زندگی گزارن دے آداب پہلاں جتھا سادے مگر پُر پیچ آسے‘اج آرام دہ ہون تھیں علاوہ مہنگے بھی ہو گئے دے ہین۔مگر وسائل انسانی دی ترقی ہور ذرائع دی فروانی سُن انقلابی تبدیلیاں آندیاں دیاں ہین۔

خواندگی دی شرح بچ انقلابی اضافے ہور Exposure دی بدولت ہُن ہر پڑھیا لکھیا بندہ ہک تھیں زیادہ زباناں جاندا اے۔ زبان ہور ادب نیز کلچر جیاں شعبیاں بچ تحقیق دا کم بڑے پیانے تے ہور ہیا اے' جس نال صدیاں پُرانیاں اُلجھیاں گُتھیاں سلجھ گیاں دیاں ہین۔ اَسدیاں دیہاتی علاقیاں بچ رہن آلے کُڑیاں تہ جنے اج اپنی مادری زبان تھیں علاوہ دُوئیاں علاقائی زباناں بچوں ہک ادھی زبان بول تہ سمجھ سکدے ہین تہ جیہڑے خیر نال پڑھے لکھے دے ہین اوہ چار پنج علاقائی تہ قومی زباناں بول تہ سمجھ سکدے ہین۔ سرکاری نصاب تعلیم بچ دسمیں جماعت توڑیں اَسدی ریاست بچ دوزباناں سِکھنیاں لازمی ہین۔ ہک اُردو دوئی انگریزی۔ اِس طراں بنیادی تعلیم دے دوران ماں بولی تھیں علاوہ ترے ہور بولیاں سمجھ تہ بول سکدے ہین۔ اوہ ہین ماں بولی' نزدیکی مقامی بولی کشمیری' نزدیکی مقامی بولی گوجری۔ اِس طراں اَسدے جے پسمانہ دا زیرِ تعلیم گدرا یا گدری اُردو' انگریزی' پہاڑی' کشمیری ہور گوجری بول سکدے ہین۔ مگر لکھنے پڑھنے دا سلسلہ صرف اُردو تہ انگریزی بچ ہے۔ انگریزی لٹریچر دا مطالعہ زیادہ ضروری ہے کِیاں جے اگاں داہر جُل کا مقابلے دِیاں امتحاناں بچ صرف انگریزی میڈیم ہوندا۔ اِس واسطے اسدے بچے جیہڑے کالجاں تہ یونیورسٹیاں بچ زیرِ تعلیم ہین اوہ میاں محمد بخشؒ یا کرشن چندر کو جاندے ہوون یا نہ شیکسپیر' گوئٹے تہ برنارڈ شاہ کو ضرور جاندے ہوندے ہین۔

دُوّا انقلاب میڈیا سُن آندیا ہے۔ ٹیلی ویژن بچ درجناں زباناں بچ پروگرام پیش کیتے جُلدے ہین' جھاں بچ تفریحی' علمی' ادبی ہور سماجی نیز سیاسی موضوعات پُر پروگرام کیتے جُلدے ہین۔ انگریزی' اُردو' ہندی تہ دوئیاں علاقائی زباناں بچ خبراں دھسائے جُلدیاں ہین۔ تعلیمی اصطلاح بچ ایہہ پروگرام Non formal Education دے زُمرے بچ آندے ہین تہ اکتسابی تعلیم تھیں زیادہ موثر تہ دیرپا ثابت ہور ہے ہین۔ ایہہ پروگرام دِکھن نال اَن پڑھ تہ انگوٹھا چھاپ جنے تہ کُڑیاں بھی ''علم'' سکھ سکدے ہین تہ اُندیاں معلومات بچ باہدا ہوندا ہے۔ نالے اوہ ہر قوم قبیلے تہ ملکا دی تہذیب' کلچر' زبان' طرز ومعیار حیات تھیں واقف ہوگیندے ہین۔

ایہہ ضروری نیہہ کہ پڑھے لکھے طبقے دا ہر فرد تخلیقی ذہن رکھدا ہووّے یا فنون لطیفہ دِیاں مختلف شعبیاں نچ مہارت یا دسترس رکھدا ہووّے۔فنون لطیفہ دا ہک عام تہ مقبول شعبہ ادب تہ شاعری دا دبستان ہے۔ایہہ واحد دبستان ہے جس نچ کِسے عملی تربیت دی ضرورت نیہہ ہوندی بلکہ اِس نچ ذرخیز تہ تخلیقی ذہن دی ضرورت ہوندی ہے تہ اِس دبستان دے طالب علم کو ایہہ ہُنر قدرت دی طرفوں ودیعت ہوندا ہے۔شاعری ہووّے یا نثری ادب ایہہ گویا لکھاری دے دماغا تھیں قلم نچ خود بخود منتقل ہوندا ہے تہ قلم بچوں روشنائی دی صورت نچ نکل کا ایہہ صفحات قرطاس پُر پھیلدا اجُلد ا ہے تہ جس شخص دے ہتھ نچ ایہہ قلم ہوندا اُسکو بالکل اِس گلی دا کوئی شعور یا پتہ نیہہ ہوندا کہ او ہ کیہہ لکھ رہیا ہے۔فِر جد او ہ لکھ کا مکاندا فر پڑھدا تہ خوش ہوندا۔کدے کدے اوہ حیران بھی ہوگیندا کہ ایہہ کاغذاُ پر پھیلی دی تحریر کس دی ہے تہ اِسدا منبع Source کتھا ہے تہ اِسدا خالق کون آسا؟ آمدن برسرِ مطلب!

میں فِر دُہراساں کہ جدید پہاڑی ادب دا محرک پہلاں کتابی علم تہ خواندگی دا ہر عوام الناس دا بدھد ا رُجحان تہ فِر ماحول تہ اُسدے بعد کُتب بنی دا بدھدا شوق۔ میں پہاڑی دوستاں خصوصاً ادیباں تہ لکھاریاں کو ہک گل ضرور دَہسنا چاہندا کہ خیالات تہ معلومات نچ وُسعت تہ پختگی لیان واسطے کتاباں دا مطالعہ پہلی شرط ہے'فِر مشاہدہ ت' تجربات' تجسس' شوق تہ مستحکم اِرادہ لکھاری کو اِس شعبے نچ اگا بدھان تہ شہرت دِیاں بلندیاں تکر پہچائے نچ اہم رول ادا کردے ہین۔تخلیقی ادب روحانی تہ جمالیاتی احساسات'جیہڑے ہر بندے کو اُسدے خالق دی طرفوں عنایت ہوندے ہین دی موجودگی نال وجود نچ آندا تہ عام طور تے اِسدا اظہار مبہم تہ Abnormal الفاظ تہ اصطلاحات نال کیتے گیندا ہے۔ایہہ ادیب یا شاعر دی شعوری کوشش دا نتیجہ نیہہ منے گیندا بلکہ شاعر بھی اِسکو الہام سمجھدا ہے۔اُسدی اِسے الہامی کیفیت دا دُوّاناں شاعری ہے۔نثر دی تاریخ اِس گل دی گواہ ہے کہ دُنیا دِیاں ترقی یافتہ تہ ترقی پذیر زباناں نچ جتنے بھی نثر نگار گذرے دے ہین' اُنہاں نچ صرف گِنے چُنے دے ایجے عظیم مصنف تہ لکھاری ہوئے دے ہین' جنہاں منطق' فلسفے' طب' حکمت' نفسیات' عمرانیات' سماجیات' سیاسیات'

تاریخ ہور ادبیات جیاں موضوعاں تہ شعبیاں وچ ساری دُنیا دی رہنمائی کیتی ہے تہ جدید زمانے دا سائنٹفک ماحول اُنہاں دیاں مشاہدیاں، تجربیاں تہ خیالات دا مرہون منت ہے۔ مختلف علوم دِیاں سیانیاں بغیر معاوضہ یا فیس دے اَساں کو زندگی دے راز اصول تہ گُر سکھالے۔ اُنہاں مختلف ایجاداں کر کا عالم انسانیت کا بلا لحاظ مذہب و ملت، رنگ و نسل، قوم و قبیلہ، عُمر و جنس و زبان بہت کُجھ دِتا۔ قدرت دِیاں دِتیاں دیاں نعمتاں تھیں اسیں متعارف کرائے۔ اُنہاں ذہین انساناں سُن مختلف شعبیاں وچ حیات و آگہی دے رموز دریافت کیتے۔ آخر اُندیاں کھوپڑیاں وِچ بھی اوئی مغز آسے، جیہڑے عام دُنیا والیاں دیاں سر یاں وچ ہین۔ فرق صرف اتنا ہے کہ اُنہاں قدرت دِیاں ودیعت تہ عنایت کیتیاں دیاں صلاحیتاں کو عالمِ انسانیت دے فلاح و بہبود واسطے استعمال کیتا۔ سائنسداناں تہ دویاں علماں دِیاں ماہراں تہ ادیباں ہور لکھاریاں وچ ایہہ واضح فرق ہے کہ اوہ مخلوق کو ظاہری تہ عملی سطح تے مستفیض کر دِے ہین تہ قلمکار اپنے قلم دے ظاہری باطنی طور سِدھے انسانی ذہن تے اثر انداز ہوندا ہے تہ لفظاں دے جادو جگا کا دوئیاں دے ذہن ہور سوچ بدل دیندے ہین یا اُس تے اثر انداز ہوندے ہین۔ عقل و دانش دے جہان دے اندر اپنیاں سُنہری تہ درخشندہ خیالاں دے دیوے روشن کر دے ہین تہ دل و دماغ تہ خرد و جنوں دِیاں دُنیاواں وچ مثبت انقلابات دا سبب بندے ہین۔

افلاطون، ارسطو، سقراط تہ بقراط، حکیم ثنائی، ابوسینا، حافظ، خُسرو، رومی، عمر خیام، گوئٹے، موپاساں، روسو، مارکس، شیکسپیر، ٹیگور، اقبال وغیرہ سُن سارے عالم انسانیت کو فکر، فلسفہ تہ آفاقی نظریات دی مضبوط ڈوری وچ پرو کا محبت، یگانگت، امن، پہائی چارے، زندگی دِیاں سنہری اصولاں وچ ہم آہنگی تہ کائنات کو دریافت کرن تے سمجھن دی صلاحیت پیدا کرن دا درس دِتا۔ مختلف فنون لطیفہ دے ذریعے زندگی کو با مقصد ہور خوبصورت بنان دِیاں کوششاں جاری ہین۔ موسیقی ہور مصوّری جیئے فنون نال حیاتی وچ مٹھاس ہور جمالیاتی حس نال ہمکنار کیتا۔

خدا اُسن ہر ملک تہ ہر قوم وچ ظرف زمان تہ ظرف مکان دے مطابق انسانی تہ انساناں وچ ''خواص'' پیدا کیتے۔ انہاں وچ ہک طبقہ قلمکاراں دا ہے جیہڑا ہر کہڑی، ہر موسم تہ ہر حالت وچ

قلم ہتھا نچ پکڑ کا کاغذ دِیاں صاف ورقیاں تے مختلف زباناں نچ ادب دے مختلف اصناف دے ذریعے اپنے خیالات ومشاہدات داظہار کردے ہین۔

ماہرینِ لسانیات سُن برصغیر خصوصاً ہندوستان نچ بولے گچھن والیاں بولیاں دی فہرست نچ اَسدی ماں بولی پہاڑی کوبھی شامل کیتا ہے' مگر ادبی تذکریاں ہور تحقیقات نچ پہاڑی ادب دا کوئی ذکر نیہہ۔ جسدی وجہ شائد ایہہ ہے کہ اس زبان نچ جیہڑا ادب جدید دور نچ تخلیق کیتا گیا دا ہے۔ اوہ حالیں تک اپنا مقام ادبی دُنیا نچ نیہہ بنا سکیا یا فِر عام قاری یا محقق دِیاں نظراں تھیں اوہلے آیا فر اتنا تھوڑا تہ کہٹ ہے کہ اِسدا ذکر کرنا تضیع اوقات سمجھے گئے دا ہے۔ بالکل اُسے طراں کہ اگر کِسے بہت بڑے ریگستاناں نچ کِسے جائی کہاء دے اُٹھ دس تیلے جمے ہوون تہ اِسکو سوئی نخلستان نیہہ آ کھدا۔ بلکہ کہء دے ایہہ تیلے ہمیشہ نظر انداز کیتے جارہئے ہین۔

پہاڑی زبان نچ نثر نگاری دا رُجحان افسانے تھیں شروع ہویا۔ ایہہ لگ بھگ ستر ۷۰ دی دہائی آسی جد غلام مصطفٰے پنچھی' خوش دیومینی تہ ماہڑے افسانے ریاست دِیاں اُردو اخباراں تہ کلچرل اکادمی دِیاں جریدیاں ''ہمارا ادب'' تہ ''شیرازہ'' نچ چھپدے آسے۔ ماہڑا پہلا اُردو افسانہ 1967ء نچ دہلی تھیں شائع ہون والے موقر جریدے ''بیسویں صدی'' نچ ''کلائمکس'' دے عنوان دے تحت شائع ہویا۔ اِس نچ تھیم' منظر ہور کردار سارے پہاڑی گراں دے سِدھے سادھے بندے آسے۔ مارچ 1968ء نچ ریڈیو کشمیر سرینگر دے اُردو میگزین پروگرام ''خرمن'' نچ ماہڑا افسانہ ''دوسرا آدم'' (اُردو) نشر ہویا۔ پنچھی صاحب دی ڈیوٹی اُنہاں تِہیاڑیاں ماہڑے علاقے نچ ہوندی آسی تہ اسیں دوئے اُردو افسانے لکھدے آسیاں تہ ہِکی دُوّے کو سُندا ندے آسیاں ہور ہِک دُوّے دی تصحیح کردے' مشورے کردے' عنوان سوچ سمجھ کا رکھدے تہ اخباراں تہ رسالیاں کو پہنچ دیندے۔ مشہور صحافی ہور ادیب مرحوم شمیم احمد شمیم تہ مرحوم صوفی غلام محمد اپنیاں اخباراں ہفت روزہ ''آئینہ'' تہ روزنامہ ''سری نگر ٹائمز'' نچ اَسدے افسانے شائع کردے۔ ماہڑے افسانے دہلی دے ماہنامہ ''شمع'' تہ ''باجی''، کوٹہ رجستھان

دے ماہنامہ ''تراش''،ممبئی دے ماہنامہ ''شاعر''، کٹک دے ماہنامہ ''شاخسار'' سہارن پور دے ماہنامہ ''لگن'' لدھیانہ دے ماہنامہ ''پرواز'' سری نگر دے ماہنامہ ''نگینہ'' ہور ''جھرنا'' جموں دے ہفتہ روز ''رفتار'' ہور ماہنامہ ''دیہات سدھار'' دہلی دے ''آج کل'' حیدرآباد دے ''خوں ناب'' بچیاں دے جریدے ماہنامہ ''کھلونا'' ''پھلواری'' ہور ''ٹافی'' بچ بھی کہانیاں چھپدیاں آسیاں۔1970ء تھیں 1972ء تکر میں ہک اُردو روزنامے ''چنار'' دی ادارت دے فرائض انجام دیندا رہیاں۔اُسدے فوراً بعد ''پولیٹکل ٹائمز'' (سہ روزہ) ہور ''علم ودانش'' ماہنامہ (اُردو) دے ادارتی بورڈ بچ کم کیتا۔اِس زمانے بچ غلام مصطفیٰ پنچھی صاحب بحیثیت تحصیلدار بانڈی پورہ ہور بڈگام تعینات رہے تہ اِسدیاں ملاقاتاں تقریباً روز ہوندیاں آسیاں۔

ستر دی دہائی دا پنچھی صاحب دا ماہڑے ناں لکھیا دا ہک خط مکو ملیا' جس بچ پہاڑی تحریک دے حوالے نال ہکی میٹنگ دی تجویز پیش کیتے گئی دی آسی۔ایہہ خط ماہڑی فائل بچ اِس ویلے بھی موجود ہے۔اِس فائل بچ پنچھی صاحب سُن اسیں دوچار بندے بال گارڈن سری نگر بچ قیام پذیر ہک پہاڑی مصلح قوم تہ دانشور صفی اللہ خان دے کہر سدے دے آسیاں۔ چنانچہ مقررہ تاریخ تے ایہہ خاکسار اپنے ہک ہور ہمدرد تہ شفیق بُزرگ راجہ عبدالقیوم خان (پہلی پورہ) ہور بشیر احمد خان تُرک جیہڑا اِس ویلے سری نگر دے ہک ہوٹل دے منیجر آسا کو نال کہن کا صفی اللہ صاحب دے کہر واقع بال گارڈن پُہچے۔اَساں دے بعد پنچھی صاحب بھی آ گئے۔ انہاں نال دوچار بندے ہور بھی آسے' جیہڑے شاید کرناہ دے آسے۔اُس نشست بچ جتھا پہاڑی تحریک دے حوالے نال مُچ ساریاں گلاں ہوئیاں' اُتھا پنچھی صاحب تہ مکو ایہہ مشورہ بھی دِتا کہ اِسیں اُردو دے بجائے ''پہاڑی'' بچ لکھاں ہور پہاڑی کو پہاڑی نہ بلکہ ''ہندکو'' آکھاں۔اَساں ایہہ مشورہ قبول کر رکہدا۔مگر فِر بھی اُردو بچ لکھدیاں رہیاں' کیاں جے پہاڑی بچ لکھاں تہ چھاپاں تہ اوہ پڑھدا کون؟ مگر اللہ دا شُکر ہے کہ پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم ناں دی ہک تنظیم کرناہ دے ہک نوجوان نوراللہ قریشی سُن شروع کر رکہدی دی آسی تہ پہاڑی لوک جوق در جوق اِس نال شامل ہور ہے آسے۔جندیاں کوششاں دی بدولت جموں

وکشمیر کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی زبان دا ہک تحقیقی شعبہ کُھلیا تہ پہاڑی دے ہک اُستاد شاعر میاں کریم اللہ قریشی اِس شعبے بچ بحیثیت ریسرچ اسسٹنٹ تعینات ہوئے۔ کلچرل اکادمی اِبتداء تھیں ہی اُردو' کشمیری تہ ڈوگری بچ ''شیرزاہ'' رسالہ شائع کردی آسی۔ پچھا گوجری' پنجابی' لداخی وغیرہ زباناں بچ بھی'' شیرازہ'' ہور''ہمارا ادب''، ''سون ادب''،''مہاروادب'' تہ ''ساہڈا ساہتیہ'' چھپن لگے تہ پہاڑی دا تحقیقی شعبہ قائم ہون دے بعد پہاڑی بچ ''شیرازہ'' تہ ''استاادب'' ناں دِیاں مطبوعات بھی چھپن لگیاں۔ اِس طراں پہاڑی لکھاریاں کو پہاڑی بچ لکھن دا موقع میسر ہویا تہ اسیں سارے پہاڑی بچ بعوض معاوضہ لکھن لگے۔ ابتدائی شماریاں بچ ہی میں تہ پنچھی صاحب شامل ہویاں۔

ماہڑے افسانے تہ مضامین دستیاب دستاویزی شہادتاں دی لوءَ بچ:

ا۔افسانہ''ہنیرے دے اتھروں'' اُستاادب 1978ء (جلد دوم' شمارہ نمبر: 1)

۲۔افسانہ''نائی'' جلد: ۱۰' شمارہ: ۴' ''شیرازہ''

۳۔افسانہ''چاچا بجیرا'' جلد نمبر: ۲' شمارہ نمبر: ۲'' شیرازہ''

انہاں شماریاں بچ جیہڑے ہور پہاڑی ادیب شامل ہین' اُندی تفصیل اس طراں ہے:

پہاڑی زبان تہ ادب (کے ڈی مینیؔ)' پہاڑی لوک گیتاں دا پس منظر (عبدالحمید خان)' پہاڑی زبان دِیاں مشکلاں تہ اُندا حل (محمد الدین بانڈے)' جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان: ہک جائزہ (مرزا عبدالرّشید)............''استاادب'' جلد: دوم' شمارہ نمبر: ۱' 1978ء''

لل دید: ہک صوفی شاعرہ (راجہ نذر بونیاریؔ)' لل دید عارفہ: اولیاء تہ شاعرہ (نوراللہ قریشی)' لل دید تہ اُندی شاعری (غلام مصطفٰے پنچھیؔ)' لل دید: ہک ولی (سید یوسف نسیم لارویؔ)' لل دید تہ اُندیاں کرامتاں (سید محمد اقبال ملنگامیؔ)' لل دید: حیاتی تہ کلام (گورچرن سنگھ گلشن)............''شیرازہ'' پہاڑی (لل دید نمبر)

پریم چند ہور عورت (راجہ نذر بونیاریؔ)' ''گودان'' پریم چند دا منفرد ناول (موتی لال ساقی)' منشی پریم چند تہ اُسدی زندگی (پیرزادہ اشرف علی اشرفؔ)' منشی پریم چند ہک سچا

ہندوستانی (گورچرن سنگھ گلشن)، منشی پریم چند (زینت فردوس زینتؔ)، منشی پریم چند: ہک افسانہ گار (حیدر علی عادلؔ)، پریم چند ہور تحریک آزادی (ایم جہانگیر عالم)..................

''شیرازہ'' پہاڑی، جلد نمبر:۲، شمارہ:۴ (منشی پریم چند نمبر)

مضمون ''سب رس تے پہاڑی زبان دا اثر'' (راجہ نذر بونیاریؔ)، بار شمس خان ملدیال (خوش دیو مینیؔ)، کالسریاں دے فرائض (پیرزادہ ملک خورشید)، علاقہ کیرن تہ پہاڑی زبان (خان محمد اسلم خان)، انسانی کردار دی تعمیر (ایم جہانگیر عالم)..............افسانے ''نُوری''، عبدالرشید لون غمگینؔ)، ٹھیکیدار دی حویلی (سید مہر علی گیلانیؔ)، فقیرا (منظور احمد عقاب)۔

دستیاب ابتدائی شماریاں بچ شائع نثری مواد دی تفصیل:

افسانے ''چاچا بجیرا'' (راجہ نذر بونیاریؔ)، چھنگی (اقبال عظیم چوہدری)، ہک ہی راہ (گورچرن سنگھ گلشن)، جمعہ (خوش دیو مینیؔ)، ماؤ دے اتھروں (عبدالہادی قریشی)، دواتھروں (محمد مصاحب خان)..............شیرازہ (پہاڑی) جلد نمبر:۲، شمارہ نمبر:۲

1977ء تھیں 2000ء دے درمیان دی مُدت بچ افسانہ نگاراں دی تعداد بچ برابر باہدا ہوندا گیا۔

پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں کول خیالات تہ مافی الضمیر دے اظہار واسطے کوئی وسیلہ نہ آسا۔ زبان اظہار دا واحد وسیلہ منے گیندی ہے۔ پہاویں بولے نال، پہاویں لکھن نال ہر بندہ اپنا خیال تہ نظریہ دوئیاں توڑیں پُہچا سکدا اہے۔ چنانچہ پہاڑی لکھاریاں کول کلچرل اکادمی دیاں دُوّاں جریدیاں بغیر ہور کوئی ذریعہ نہ آسا، جس بچ کہ اوہ اپنی قلم دے کرشمے دہسال سکن ایں۔ بہر کیف جدید نثری ادب دے شعبے بچ تحقیقی تہ تنقیدی مضامین لکھن والیاں تھیں علاوہ جیہڑے قلمکار اَگا آئے اوہ سارے پہاڑی افسانے دے میدان دے شاہسوار ثابت ہوئے۔ انہاں بچ غلام مصطفےٰ پنچھی، راجہ نذؔر بونیاری، خوش دیو مینی، مرزا عبدالرّشید، نوراللہ قریشی، رگھبیر چندر ناؔدم کوٹلوی، مالک رام آنندؔ، نسیم لارویؔ، زینت فردوس زینتؔ، ظفر اقبال خان منہاسؔ، محمد

اعظم حسرتؔ، محمد سرور ریحانؔ، عبدالحمید خان، نثار راہیؔ، فداؔ راجوروی تہ شہباز راجوروی دے علاوہ راجہ شاہد علی خان شجاعت، اقبال شال، اقبال نازش، پرویز مانوسؔ، محمد مقبول ساحلؔ میر حیدر ندیم، ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ، ناز نوشادؔ، شاہ محمد خان، شہناز پاکیزہ، شیخ آزاد احمد آزادؔ، ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ، رتن سنگھ کنول، ام سبھر وال، زلفر کھوکھرؔ، بشیر النساء بشارتؔ، نیلوفر راجہ، زریں آراء معصومؔ، لیاقت جعفری، نُور محمد بھٹی، فاروق شبنم، رفعت آرا، شیخ شبیر احمد، مولوی شبیر احمد خان شمسؔ، ظفر اقبال ملدیال، سبھاش رائیزادہ، شیخ ظہور، ظہور احمد منہاس، راجہ خوشدل خان، عبدالواحد منہاس، راجہ افلاک خان، نثار احمد نثارؔ، ایڈووکیٹ محبوب الٰہی، جماعت علی شاہینؔ، سید مبارک علی، سیدہ ممتازہ بخاری، منیرہ تاج، صفیہ رسول، رابعہ کوثر، رضا جاوید قریشی، سجاد احمد قریشی، زبیر احمد قریشی، وقار دانش، محمد ضیاء الرحمٰن منہاس، شکیل احمد قادری، فقیر محمد خان، شباب مرزا، ثمینہ سحرؔ مرزا، ایوب نعیم، مظفر احمد منہاس، ارشاد الحق منہاس، مدثر احمد خان، بلال احمد لودھی،

جس طراں کہ میں پہلے ایہہ واضح کیتا ہے کہ پہاڑی ادیب خصوصاً افسانہ نگار ادب دے کسے بھی دبستان تھیں نہ متاثر دِسدا تہ نہ ہی وابستہ ہے۔

پہاڑی افسانے دا کینواس یا لینڈ سکیپ بہت وسیع ہے۔ اساں کول موضوعات دا کہا ٹا نیہہ۔ انہاں پہاڑاں تہ ڈور افتادہ گراواں دی کوکھ بچ جتھا غریبی، بُکھ، استحصال، بیماری تہ جہالت پلدی ہے، ہر پاسے افسانیاں دے پلاٹ کھنڈے پئے دے ہین۔ چھنگیاں تہ ٹہاریاں، ٹھو کاں تہ بناں بچ زمیاں تہ کھیت کھلیاناں بچ، ٹہا کیاں تہ نکیاں اُپر، ٹھیریاں ٹہا کیاں اُپر، کٹھیاں تہ باولیاں اُپر خوبصورت کہانیاں دے پلاٹ تہ کردار تخلیقی ذہن رکھن آلیاں کو لکھن یا تصویر کشی کرن دا ساہدا دیندے ہین۔ افسانے دے لغوی معنی تہ اِس طراں ''فرضی گل'' یا چھوٹھ ہوندا ہے۔ اُردو دے معروف دانشور تہ ناقد مرحوم علی عباس حسینیؔ ''ناول کی تاریخ'' ناں دی کتاب بچ لکھدے ہین کہ ''ناول تہ تاریخ'' بچ صرف اتنا فرق ہوندا ہے کہ تاریخ بچ کردار اصلی تہ واقعات فرضی ہوندے ہین جد کہ ناول بچ واقعات سچے تہ کردار فرضی ہوندے ہین۔

اِس سچائی کو پیش نظر رکھدیاں ہوئیاں پہاڑی افسانے دے سارے ,کر دار فرضی ہون دے باوجود اِسدے اپنے سگے یار بیلی تہ جان پہچان آلے لگدے ہین ۔

فجانائی' فتو ٹھو لی' متو جندرائی' گلابو ماسی' نوری دُدھ ماء' سید اچھل' جفا جوڑی بجان والا (جوڑی ہِک آلۂ موسیقی) ' منگتا کہوڑی والا' سائیں فقیرا' شکر اشکاری' منشی گل زبان' مُلاں نُور الدین' مگا چہلا' سر پنچ' نمبردار' چوکیدار' پٹواری' ماسٹر جی ...... جیندے تہ بولدے ,کر دار ہین ۔ سدیاں سادھیاں غریب لوکاں کو در پیش اوکڑاں' آفات سماوی دی مار' بدلیاں موسماں دا دُشمنانہ مزاج' جمے پُروں مرے ویلے تکر سماجی رسم ورواج ایہہ ساریاں گلاں فرضی یا چُھوٹھ نیہہ بلکہ اوہ کوڑیاں سچائیاں ہین جیہڑیاں پہاڑی افسانے دی تھیم یا موضوع بندیاں ہین بشرطیکہ کہانی کار یا لکھاری حساس ذہن رکھدا ہووّے تہ اُسدی بصیرت شعوری طور یا غیر شعوری طور پُر اِس قسماں دِیاں منظراں کو قبول کر دی ہووّے ۔ اگر انہاں ساریاں گلاں دا نچوڑ کڈھاں تہ صرف ہِک گل باندے آندی ہے کہ پہاڑی ہر رزمیہ' بزمیہ' طربیہ' المیہ تہ عشقیہ داستان دا ,کر دار ہے ۔

میں اپنیاں افسانہ نگار دوستاں کو ہر ویلے اپیل کیتی ہے کہ اوہ افسانے کو صرف افسانہ رہن دیون ۔ اس بچوں کہانی پن دا عُنصر ختم نہ ہو جلے ۔ فی الحال پہاڑی افسانے کو علامتی رنگ نا دیون ۔ کہانی پن بغیر افسانہ نیہہ ہوسکدا ۔ افسانے دِیاں ناقداں سُن افسانے واسطے جنہاں بنیادی عنصراں دے ہون دی تاکید کیتی ہے' انہاں بچ پلاٹ' ,کر دار نگاری' موضوع (Theme) یا مرکزی خیال' منظر نگاری تہ کلائمکس (خاتمہ) ضروری ہین ۔ کہانی بیانیہ انداز بچ لکھی گئی دی ہووّے یا مکالمیاں بچ کوئی فرق نیہہ پینیدا ۔ جدکہ اگر مکالماتی دواں عنصراں دی تشکیل باہمی نال ہووّے تہ زیادہ بہتر ہے ۔ پلاٹ دا تعلق جس ظرف زبان یا ظرف مکاں نال ہووّے ۔ ,کر داروی اُسے دی مناسبت نال ہووّن ۔ ایہجا نہ ہووّے کہ سچویشن اوڑی یا راجوری دی ہووّے تہ کردار سری نگر یا ممبئی دے ۔ انپڑھ ,کر داراں کولوں پڑھے لکھے جیاں لوکاں دِیاں گلاں کراں ۔ اکیمیں صدی یا دورِ حاضر بچ اِسے زمانے دیاں سماجی' علمی' سائنسی قدراں دی

گل کیتے جُلا۔البتہ افسانے بچ روائتی عناصر دی شمولیت نال اُس افسانے دی زبان تہ مقام دا ندازہ ہوگیندا ہے تہ ایہہ اپنی مخصوص تہر تی نال جُڑ یا دار ہنا چاہیدا۔

پہاڑی کہانی دا خاموش سفر جاری آسا کہ اچانک اُسدے اِس خطے بچ ہک ایہجا پُھکم آیا کہ جس تھیں سارے واقف ہین۔اس ویلے پہاڑی کہانی دی عمر مساں باراں تیراں سال آسی۔ایہہ اُس ویلے توڑیں نہ کسے تحریک تھیں متاثر آسا نہ نظریئے تھیں۔چارے پاسے لگی دی اُگ دِیاں البمیاں دے سیک نال پہاڑی کہانی کار دی تحریر دا رنگ ہور بھی پکا ہوگیا۔اوہ ہک نویں واردات نال دوچار ہویا۔آپوں آپ اُسدے قلم بچوں روشنائی دی جائی رَت بگن لگی تہ کاغذ اُپر کھنڈن لگی۔پہاڑی کہانی بچ روایت ختم ہون لگی تہ کہانی کار سُن شعوری یا غیر شعوری طور اُپر علامتاں' استعاریاں تہ اصطلاحاں دا استعمال کرکا اپنی گل قاری تِکر پُہچان دی کوشش کیتی۔جسدے نتیجے بچ علامتی افسانہ وجود بچ آیا۔نوجوان افسانہ نگاراں دِیاں افسانیاں بچ اُندے آس پاس دِیاں حالاتاں دی تصویر کشی باندے با چھڑ دِسدی ہے۔اِنہاں بُزرگ افسانہ نگاراں بچ کہنہ مشق ادیب غلام مصطفٰے پنچھی اج بھی اپنی کہانیاں دے تانے بانے اُنہاں سدیاں سادھیاں پُرانیاں کرداراں دے گرد بندے نظر آندے ہین۔محکمہ مال بچ پٹواری دے عہدے تھیں ترقی کرکا اسسٹنٹ کمشنر دے عہدے تِکر پُہچے دے دوران پنچھی سن اپنیاں اکھیاں لوکاں دا استحصال ہوندیاں دِکھیا دا آسا۔اوہ آپ بھی اِس تاریخی مقام دا پشتنی باشندہ آسا جتھا بچ کا سعادت حسن منٹو سن''ٹیٹوال کا کتا''افسانہ لکھیا آسا۔ٹیٹوال تھیں دوکلومیٹر دوُر ہکی نکے پُر بسے دے گراں بچ جمیا دا پنچھی ساری عمر اپنے کہر اتھیں دوُر رہیا تہ اج دی تاریخ بچ بھی اگر اُسدے گراں بچ جُل کا دکھاں تہ اتھا دے لوک اَج بھی دس پندراں میل پیدل ٹُر کا شامی کہر پُہچدے ہین تہ نہ بجلی نہ سڑک نہ طبی سہولیات۔اِس گراں دارہن آلا متولی تہ جمال دین پنچھی دیاں افسانیاں دے کردار اَج بھی ہین۔

غیر شعوری طور اُنہاں موجودہ زمانے دِیاں کُجھ اہم تقاضیاں اُپر وی لکھیا۔مثلاً بدھدا ماحولیاتی عدم توازن تہ رُکھ بوٹیاں دی بے دریغ تہ اندھادُھند کٹائی۔

''جمال دین داناں تہ بڑا پر معنیٰ آسا' مگر اُسدے حصے بچ نہ جمال آیا دا آسا تہ نہ اُسکو دین نال کوئی تعلق آسا۔ آکھدے ہین کہ 'باہروں سڑن لوک اندروں سڑاں میں'۔ جمال دُنیا دی چھتا داٹہن جس ویلے چمکن لگیا' ساریاں اپنے کوٹھے پٹ چھوڑے۔ بُوٹیاں دا کپ کپ کا ستھاڑ...... بن مداناں بچ بدل گئے ......کوٹھے کے پٹے کہ کُکڑیاں کو لنگھاڑیاں کھا گیاں۔ چشمیاں دا پانی ختم...... ہاڑاناں زمیاں رُہڑن لگیاں۔''

ظفر اقبال منہاس ہک ایجیا ناں ہے جس تھیں پہاڑی زبان دا بچہ بچہ واقف ہے۔ظفر منہاس صاحب کو پہاڑی زبان بچ پہلا صاحبِ کتاب افسانہ نگار ہون دا شرف حاصل ہے۔انہاں دا افسانوی مجموعہ ''چھمبر'' ۱۹۸۹ء بچ چھپیا آسا تہ اُسے سال انہاں دے اِس افسانوی مجموعے کو جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں بہترین کتاب دا انعام بھی مِلیا آسا۔یاد رہوے جے پہاڑی زبان بچ ایہہ ایوارڈ حاصل کرن والے منہاس صاحب پہلے لکھاری آسے۔اِس افسانوی مجموعے بچ کل سولہ افسانے ''بُڑھا مصور''، ''کُتیاں کو وی کدے کھپر پچدی ہے''، ''انسانیت جِت گئی''، ''کوڑا سچ''، ''نصیباں چھلی''، ''بغاوت''، ''پیسہ ای سب کُجھ نیہہ''، ''کرامت نعرے نی''، ''فرض''، ''رُستم خان''، ''چِٹا کُکڑ خواجے دا''، ''شکست''، ''رحمانہ''، ''مِٹھو سیٹھ''، ''ٹیلی ویژن پروگرام'' تہ ''ڈاگدر صاحب''۔اِنہاں افسانیاں توں علاوہ انہاں دا ہِک ہور افسانہ ماہڑیاں نظراں توں گُزریا ''جُمل جہان دا پہلا''۔پیش ہے اِسے افسانے بچوں ہِک اقتباس:

''ماسی حیران تہ پریشان کھلی نی کھلی رہئی۔سوچ سوچ کے وی اوہ ایہہ سمجھن توں قاصر آسی جے آخر ملٹری والیاں دے آن نال کہڑا اسمان ٹہین آلا جے ایہہ فاقے تہ پُھکھے پہانے جوان کُجھ کھادے بغیر اِتھوں ٹر گے۔اوہ حالیں انہاں ای سوچاں بچ غوطے کھا رہی سی جے آرمی دے دو درجن قریب جوان اس نے سامنے آکھلوئے۔ماسی انہاں بچوں ہکس کو سیان دی آسی جیہڑا اناں دا آفیسر سی۔اُس ماسی کو سلام کیتی تہ ماسی ہمیشاں نی طراں انہاں کو لسی پین

نی دعوت دِتی پر میجر سُنی اَن سنی کر دیاں ہویاں پچھیا۔ ماسی' تد ھ ملیٹنٹ تہ ادھر آنیاں نیہہ ڈٹھے۔ ''اوہ کے بلا ہونین'' میجر فر بولیا۔ ماسی جیہڑے آتنک وادی ہونین۔ اڑیا پہلیا توں پتہ نیہہ کے آکھنا ئیں۔ ماہڑی سمجھ بچ تو اہڑیاں گلاں نیہہ آونیاں۔ پہلیاں ہی ماہڑے اپنے رفیق سن ماہڑا دماغ خراب کیتا ہے ہن تو ہور لگیاں کرنا۔ میجر اپنے انداز نال ماسی کو سمجھایا جے ملٹینٹ کے ہونین تہ ماسی کمال معصومیت نال بولی۔ اوہ تہ ہُن اتھے ای سُن۔ تساں ناں سُنی تے ٹُر گے۔ بچھا ماسی فر ملسا۔ اوہ بچیالسی تے پیُو نا' نہ نہ ماسی، اس ویلے نیہہ جلدی ہے۔ بچھا اک گل سن۔ ہیں وا تُساں کو ہویا کے ہے، تُس کیاں آپس بچوں کہل کہل کے مرن لگیو۔ آخر میں تسدی ماؤ سمان آں۔ آو ماہڑے کول بیٹھو، لسی پیو، رٹی کھاو تہ آپس بچ بہہ کا گل بات کر کے مٹ مٹاو کرو۔ صلاح صفائی کرو جے تسیں آپس بچوں نیہہ مٹنے تاں اوہ پار مٹھو سیٹھانی ڈُپری ہے۔ جاؤ اُس کول تہ اوہ تساں نا فیصلہ کر دیسی۔ پہیڑ یو کیاں آپس بچوں لڑ لڑ کے مرن لگیو' میجر مُسکیا تہ اُس بالکل اوئی لفظ دہرائے جیہڑے اج ماسی رحمتو دے اپنے کالجے نے ٹوٹے آکھے سُن۔ اماں ایہہ گلاں تو اہڑی سمجھ بچ نیہہ آن والیاں۔ ماسی رحمتو پر اوس جئی پئے گی۔ آخر کے گل ہے جے اج سارے اُس دی سمجھ اُتا سوالیہ نشان لگا رہے ہین۔''

اقبال شال پہاڑی دے منجھے دے کہنہ مشق کہانی کار دی کہانی ''پتھر'' دا ہک اقتباس:

''ہک دن مِگی ہنیرے دوران بڑا عجیب تجربہ ہویا۔ میں دو پتھر گلاں بچ جُٹے نے تکے...... ہک پتھر کالے رنگ نا' دُوّا پتھر سفید چِٹا۔ جدوں میں ہندو محلے بچ ہونا واں۔ ہندو پتھرا کھوالناہاں تہ اگر مسلماناں نے علاقے بچ ہوواں تاں مِگی مسلمان پتھر آکھیا جانا واں۔ اِسے پُر بس نیہہ۔ جد لوک ہکی دُوّے نال لڑنے ہین تہ مسلمان نا پتھر ہندو نے سِرے اُپر ماریا جانا ہے تہ اوہ ہندو محلے والا پتھر بنی جانا ہے۔''

پہلی صف دِیاں کہانی کاراں نچ شہباز راجوروی دا اِک اپنا انداز ہے۔ اندے افسانے ''بانگ''، بچوں ہِکی ''داراں'' دے بارے دو سطراں ملاحظہ فرماؤ:

''اسدیاں گراواں بچوں ''داراں'' دے چونچلے ختم ہون داناں نیہہ لیندے۔

''چوکیدار'' جی میں چیتر انگڑلاڈے نال پالیا آسا' چلو نہ رکھساں۔

کلھو بلیں بلیں بولیا تہ اُسنی نظراں نے سامنے بگا تہ غلام الدین نچن لگے۔ ظلم نی تہرت پُر جائز وناجائز ناکوئی مطول نیہہ ہونا۔ برے لوک بے اوقاتاں کی اُٹھن نیہہ دیندے۔''

پہاڑی ہیرو یا Heman دا تصوّر ابتداتھیں اُسدے جسمانی ڈیل ڈول تہ مسل پاور نال وابستہ ہے۔ مگر زمانے دے بدلن نال اج دا ہیرو اعلیٰ اخلاقی قدراں دا مالک' ہمدرد' نیک سیرت تہ انسان دوستی اپنی تہ اپنی عقل فراست نال تقدیر بدلان والا منے جُلدا۔ حالیں ''جسدی لاٹھی اُسدی منج''، یعنی Survival of the fittest دا پُرانا تصوّر باقی ہے۔

امریکہ اج اکیہی صدی نچ وی عالمی برادری نچ حوالدار یا مامے دا رول ادا کر رہیا ہے۔ کے ڈی مینی دے افسانے ''جمعہ'' دے مکھن دی طراں نرم دِل دی کہانی ہے۔

''جمعہ رُسمت جمعدار ناہالی ہے۔ اوہ بڑا دلیر تہ کاما جناں ہے۔ چٹا رنگ' چوڑی چھاتی' کُنڈیاں مُچھاں' موٹے ڈولے تہ کھو ہریاں ہتھاں والا جمعہ اپنیاں سوہنیاں نین نقشیاں تہ چڑھی جوانی نے کیتے سارے گراں نچ مشہور ہے۔ بگدر چھنکن تہ بنی پکڑن نچ اُسنا مقابلہ کوئی نیہہ کر سکنا۔''

ریاست جموں وکشمیر دِیاں پہاڑی علاقیاں نچ ہر عقیدے دے لوک صدیاں تھیں شیر وشکر دی طراں رہندے آرہے ہین۔ اُنداجینا مرنا سب سانجھا' ہکوئی بولی' سوچ تہ منزل۔ پہاڑی کہانی کاراں اِس تہذیبی رنگارنگی تہ یکجہتی دِیاں سُچیاں تہ اُچیاں قدراں کو اپنیاں کہانیاں نچ محفوظ رکھیا ہے۔ پیش ہے اقبال نازش دے افسانے ''جہلم تھیں چناب توڑیں'' دا اِک اقتباس:

''کبیر ڈار ڈرنے مارے چُپ ہوئی گیا۔ اُس انگلی نے اشارے نال

انہاں کی چُپ رہنے واسطے آکھیا ’’چڑیو چُپ! تُساں کی پتہ نیہہ ہے جہلم نے کنڈے اَساں نی بستی نچ اَج کریک ڈاؤن ہے۔ تُساں واسطے اِیّو چنگا ہوسی جے لوۂ ہونیاں کُرے دؤ رُاڈّی جاؤ۔ اِس بستی تھیں دؤ رجتھے شمبھو ناتھ بسنا ہوسی۔ شمبھو ناتھ ماہڑا سنگی ماہڑا یار! اک گل یاد رکھیو شمبھو ناتھ ضرور چناب نے کنڈے بسنا ہوسی۔ چناب نیاں مِٹھیاں تہ دِلفریب لہراں نال اپنیاں سُراں جوڑنا ہوسی۔ چناب نے کنڈے تُس وی اُس بستی نچ بسیو۔ اپنیاں مِٹھیاں گیتاں نال ماہڑا اسلام آکھیوس۔ ایہہ وی آکھیوس جہلم نیاں گُنگیاں سُراں نچ ڈبیاں ماہڑیاں سچیاں تہ سُچیاں آساں تیری اڈیک نچ ہین۔‘‘

راجہ شاہد شجاعت دِیاں کہانیاں بڑیاں خوبصورت تہ پہاڑی کلچر دی عکاسی کردیاں ہین۔ اُندی افسانیان بچوں۔ ’’سلاما‘‘، ’’چٹا ککڑ خواجے دا‘‘، ’’یاری بڈاں دی‘‘ تہ ’’گٹیے‘‘ ایہجیاں تخلیقاں ہین جنہاں قاری دے ذہن اُپر ڈوہنگا اثر چھوڑیا ہے۔ اُندیاں کہانیاں نچ طنز ومزاح دے نال نال یاسیت تہ قنوطیت بھی لبھدی ہے۔ پیش ہے اُندے افسانے ’’یاداں نیاں محراباں‘‘ بچوں دو ترے سطراں:

’’زندگی ہک ایہجی اوکھی پگڈنڈی داناں ہے جس نچ کئی موڑ، چڑھائیاں تہ لڑائیاں آندیاں ہین۔ حادثے بھی ہوندے رہندے ہین۔ انہاں موڑاں پُر دوست نما دُشمن بھی ملدے ہین تہ دُشمن نما دوست بھی؛ جیہڑے لگیاں کو ملماں وی لاندے ہین تہ ڈوہنگیاں پھٹاں تے لون مرچ وی۔‘‘

نثار حسین راہی جنہاں دا ’’تہند‘‘ ناں دا افسانوی مجموعہ ۲۰۱۴ء نچ شائع ہویا دا ہے، بچوں ہک افسانے ’’الیکشن‘‘ تھیں ہک اقتباس ملاحظہ کرو، جس نچ اُنہاں موجودہ بے اصول سیاسی نظام اُپر اِس طراں چوٹ کیتی ہے:

’’راتیں نیندر وی نہ آئی تہ سویرے سویرے بسترے نے کنڈے ور رکھیا ہویا ریڈیو لایا۔ پہلی خبر آئی ’’دو تہائی ممبرانِ اسمبلی

مُکھیہ منتری نی حمایت ترک کر چُکے ہین۔ ودھان سبھا بچ اُس کی بہومت نیہہ رہیا۔ راجیہ پال ہوراں مُکھیہ منتری کی اپنا بہومت ثابت کرنے واسطے 24 رکھنٹے دِتے''۔ صاحب نے پیٹ بچ مروڑا پئی گیا تہ اُس نے نال ہی دِل نی تہڑکن مدہم ہونا شروع ہوئی۔''

پرویز مانوس پہاڑی دے نوجوان صاحب طرز کہانی کار ہور ادیب ہین۔ اپنی کہانی ''چھُر ہٹھاں'' بچ اوہ ''چن'' بارے ہِکی معصوم جی بچی دے خیالات تہ جذبات دی عکاسی کردے ہین۔

''جدوں نیاں اُس سُنیا سا کہ چن در کِسے انگریز سُن پیر تھر یا ہے' تدوں نیاں اُس نے دِلے بچ ایہہ خواہش پیدا ہوگئی نی سی کہ اوہ چنے ور جائے' مگر اُسی پتہ نیہہ سا کہ چن ور پجُنا رکسراں ہے؟ فر کافی دِناں تھیں بعد جدوں چن دراٹی نی شکل بچ اسمان داہر دِسیا تہ اُس سُن فیصلہ کیتا کہ اِس بار ضرور اوہ چن ور چڑھسی۔ چن تہ ہتھ نیہہ آیا مگر اُس نے سوہنے دُوّھ ہاروں چٹے ہتھاں ور چیڑ نے بوٹیاں نال چھُر ہیٹھاں پئی گیاں۔''

سورن کوٹ پونچھ دے بُزرگ کہانی کار تہ شاعر شیخ آزاد احمد آزاد دیاں کہانیاں دی ہِک کتاب ''درد'' دے ناں نال شائع ہوئی دی ہے۔ اُندی شخصیت محتاج تعارف نیہہ۔ آزاد سُن مِنی کہانی یا افسانچے لکھ کا پہاڑی ادب بچ ہِک نویں روایت نی نیں باہی ہے۔ پیش ہے اُندا ہِک مختصر افسانچہ ''ادھا لفظ'':

''اُس نے ساریاں تھیں نِکے پُتر ے اُس کی پتہ نیہہ کہہ کُجھ آکھیا ور اُس ایہہ گل آکھی چُپ لائی پُتر ......! سارے پہُر اماہڑے دِلے نے ٹوٹے جیئے ہوئے ...... ! اُسے نِکے پُتر نی ریٹائیر منٹ ور اُس نے اِک پُتر ے خورے رکیاں اُس کی وی چنگا مندا آکھیا تہ فر اُس وی اتنا جواب دِتا۔ پُتر تُس تہ ماہڑے دِلے نے ''ٹو'' ...... تہ فر ادھا لفظ ''ٹے'' اجاں اُس نے منہواں بچ ہی سا جے اوہ منکر نکیر نے ٹہا چڑھی گیا۔''

کرناہ دے اساہڑے ہِک لکھاری میر حیدر ندیمؔ کو پڑھن واسطے لوک اُڈیکدے رہندے ہین۔ اوہ آپ ہِکی مضمون بچ لکھدے ہین کہ اُنہاں کو اپنیاں افسانیاں بچوں ''جرگہ''، ''دُکھدے کھرنڈ'' تہ ''اخیرلی دلانگ'' پسند ہین۔ میں اُندے افسانے ''ہِک شڑک دو گڈیاں'' بچوں چند سطراں نمونے دے طور شامل کرداں:

''شڑک پہاویں کچی ہوؤے یا پکی' مگر گڈیاں بہرحال منزل دی تلاش بچ رواں دواں ہوندیاں ہین۔ ایہہ شڑک' ایہہ گڈیاں اج انسان دی ماضی دی تاریخ دُہرار ہیاں آسیاں۔ منزل تے کون پہلیاں پچیا تہ کون پچھا' ایہہ سوالِ دیگر ہے۔ مگر سوچنا ایہہ ہے کہ کون منزل تھیں پہلیاں ہی سفر ختم کر گیا۔''

پہاڑی بچ افسانہ نویسی دی ابتدا قدرے مایوس کُن رہئی۔ کِیاں جے اسدیاں ادیباں کو اِس فن دے بارے بچ اُتنا علم نہ آسا جتنا کہ دوئیاں زباناں دِیاں لکھاریاں کو۔ اسدے افسانہ نگار افسانے یا کہانی کو داستان یا قصہ سمجھ بیٹھے دے آسے تہ اُندا اندازِ تحریر تہ اسلوب پہلاں پہلاں داستان جیا دِسدا آسا۔ جس ویلے کُتب بینی دا چلن عام ہویا تہ اُنہاں نصابی کتاباں تہ اُردو دے رسائل و جرائد پڑھے تہ غیر شعوری طور اُپر اُندی تحریر بچ تبدیلی آنی شروع ہوئی تہ اُندیاں کہانیاں بچ جیندے جاگدے کِردار آ گئے' جنہاں نال کہانیاں بچ نفاسیت آ گئی۔ اِس تبدیلی دے بعد واقعات' مسائل' روزمرہ دے حالات بھی مقامی ہو گئے تہ ''ہِک دفعہ دا ذکر ہے......'' جیئے فقرے غیب ہو گئے۔ افسانیاں دے عنوانات پُرکشش تہ معنی خیز ہو گئے۔ عنوان پڑھن نال ہی پورا افسانہ پڑھن دی تحریک مِلن لگی۔ دو کلومیٹر (نوراللہ قریشیؔ)' دردنی شام (نثار راہیؔ)' پہاڑاں دی ہِک شام (مظفر احمد مظفرؔ)' بدلہ (محمد سرور ریحانؔ)' کرامت نعرے نی (ظفر اقبال منہاس)' کریمو (رگھبیر چندر نادم کوٹلوی)' ہائے مِلن نیہہ دیندے (بیکم سنگھ راہیؔ)' ٹیٹوال نا کُتّا (منٹو دے اُردو افسانے دا ترجمہ از علی عدالت)' چن ماما (پرویز مانوسؔ)' پُہلی نی چنگاری (روسی کہانی لیو ٹالسٹائی دے افسانے دا ترجمہ از شیخ شبیر احمد)' شاعر دی محبت (محمد مقبول ساحل)' آدم تہ جُوّا'' (م۔ ناگ دے افسانے دا پہاڑی ترجمہ از: صفیہ رسول) جیئے افسانے وجود بچ آن لگے۔

ایہہ گل بڑی حوصلہ افزاء تہ حیران کُن ہے کہ ہِک مُچ قلیل مُدت بچ پہاڑی افسانہ نگاراں سُن عام تہ خاص لوکاں دی زندگی نال جُڑے دے ہر مسئلے تے قلم چایا۔عشق ومحبت (رومانیت) دا موضوع ہووّے یا کہر یلو مسائل تہ جھگڑے، سماجی معاملات، رسومات بد، کمزور، مفلس انساناں نال ناروا سلوک، محنت کش طبقے دا استحصال تہ حق تلفیاں، اخلاقی قدراں بچ ظہور پذیر گراوٹ، سماجی عدم مساوات، گندی سیاست بچ پہلوٹڈیا دااج دا عام آدمی، جنسی بے راہ روی، کالسریاں دا استحصال تہ اُنہاں نال روار کھنے گچھن والا غیر انسانی سلوک، دہشت گردی نال پیدا ہون والے مسئلے، بےقصوراں تے سرکاری عتاب، ماحولیات، جانداراں دے حقوق وغیرہ پہاڑی لکھاری دی قلم دے دائیرہ کار بچ رہے۔

اج دا لکھاری وقت دی نبض پُر انگل رکھنا جاندا ہے تہ وقت دِیاں تقاضیاں کو پہچاندا ہے۔ سماج بچ آن آلیاں روزمرہ تبدیلیاں نال نال اوہ بھی تحریر دا رُخ بدلنا جاندا ہے۔اوہ جاندا ہے کہ قلم ہِک طاقتورترین (میڈیم) ہتھیار ہے، جیہڑا تلوار تہ بندوق تھیں زیادہ موثر ہے۔جسدی کاٹ تلوار تھیں زیادہ ہوندی ہے ؎

قلم گفتہ کہ من شاہِ جہانم
قلم کش را دولت مے رسانم

سرحد دے دُوّے پاسے خطۂ پوٹھوہار ہور پونچھ، راولاکوٹ، باغ، بھمبر ہور میرپور اضلاع بچ جتھا پہاڑی شعر وادب دِیاں شعبیاں بچ قابل تعریف کم ہویا ہے، انفرادی تہ اجتماعی کوششاں دی بدولت پہاڑی نثری ادب بچ معیاری افسانے تخلیق کیتے گئے دے ہین۔ابتدائی دور دِیاں افسانہ نگاراں بچ پروفیسر نصراللہ خان ناصرؔ ہور مظفر احمد ظفرؔ مرحوم دے ناں کہئے جُلدے ہین۔ناصر صاحب ہِک ریسرچ سکالر، محقق ہون دی وجہ نال افسانے داہر زیادہ وقت نیہہ دے سکے تہ مظفر احمد ظفرؔ عرف مقدم صاحب ریڈیو نال وابستگی ہون دی وجہ نال مصروف رہندے آسے۔

علی عدالتؔ پہاڑی دے پہلے فکشن رائیٹر ہین جندیاں کہانیاں دے دو مجموعے شائع ہو گئے دے ہین۔انہاں بچ ''تہاراں نی اَگ'' تہ ''پونچھ نا سرمد'' شامل ہین۔''تہاراں نی

اَگ'' (افسانوی مجموعہ) عالمی پہاڑی ادبی سنگت دے وسیلے نال دِکھنے تہ پڑھنے کوملیا۔ اِس مجموعے ''تہاٗراں نی اَگ'' اُپر اپنی رائے لکھدیاں ہویاں پہاڑی دے معروف ادیب، شاعر ہور محقق پروفیسر صغیر احمد خان لکھدے ہین:

''علی عدالت نیاں کہانیاں میں ہِک واری پڑھیاں، فر پڑھیاں، فر پڑھیاں۔ ہُن تہ مِکی ایہہ لگنا کہ ایہہ کہانیاں ماہڑیاں اپنیاں کہانیاں دِیاں۔ اِنہاں وچ ماہڑا اپنا اندر باہر، جاگیر، گراں، موہڑا، زبان، تہذیب، ٹبر، قبیلہ، رشتے ناطے، سوچ، ٹہنگ تہ میں آپی وی دِیس۔''[1]

''پہاڑی وِچ تہ پہاڑیں وِچ وی کہانیاں اِسے رستے اُپر اپنا پینڈا کٹیا، پہلے کہانی اوہ جئی سی جیہڑی آپس وچاہ کئی نصیبے دا نے اپنا ماؤں دا دِیا کولا سیالے نیاں راتی پلے وِچ بڑی تہ بجھی ہوسی۔ پہاڑی کہانی اُتھیں ناں شروع ہوئی تہ اج علی عدالت توڑیں پجی گئی۔''[2]

''علی عدالت کی کدے انہاں گلاں نا یقین نہ ہوّے پرتے اوہ کشمیرے نے منٹو نال نیہہ۔ ولایت نے آسکر وائلڈ ٹرنا ہوّے۔ سیانے آکھنے ن بندیاں نی بندیاں نال تہ کہانیاں نیاں کہانیاں نال سانجھ ہونی اے۔''[3]

''علی عدالت نیاں ساریاں کہانیاں نی بُنتر وکھر وکھری اے۔ اوہ ہونی نی تندی کدی مُنڈھوں چاسی، کدیں بشکاروں تہ کدیں اخریوں چائی چھوسی۔ اسی اِس نی فنی چلاکی آکھو یا فنی ورتاوا۔''[4]

''تہاٗراں نی اَگ مِکی بہُوں سوہنی لگی، پر میں حضرت موسی ہوراں نی روایت نہ اپنائی۔ انگار چُکی مُنہو یں وچ نہ باہیا۔[5]

---

[1]..... ''بلنی تُہکھنی اگ'' محمد صغیر خان مطبوعہ ''چٹکا'' ملینیم نمبر''   [2]..... ایضاً

[3]،[4]..... ''پہُر حیل نیاں اگ کہانیاں'' مطبوعہ ''چٹکا'' ملینیم نمبر'' مصنف: اختر امام رضوی

[5]..... ''تہاٗراں نیاں دواگاں'' (رانا فضل حسین) مطبوعہ ''استاادب'' (علی عدالت نمبر

'' میلا آسمان' دُکھی سسکدی انسانیت دی کہانی اے جسدے
کِردار چینک چینک کا سُتیاں ضمیراں کو جگان دی کوشش کررہے ہین۔[1]''

''پونچھ نا سرمد وِچ ہک کہانی ''بگے نی پگ'' ہوراں کہانیاں
کولوں بہوں مشہور ہوئی۔[2]

''والری آں......ہُن کوئی نیہہ آیا چھکڑا موٹر لاری کا رُکھ وی نیہہ۔''
کک بہوں صبر کری کے اس کی آکھیا۔
''ہلا جدوں کوئی ہل جُل ہوّے ڈوا انفارم کی' فون بند کری اوہ سہی پیا۔''
''سوہری پاگل اے ایہہ وی۔''[3]

ڈاکٹر صغیر احمد خان دا صرف ہک افسانوی مجموعہ فی الوقت ماہڑے کول پُہچیا ہے ''کھٹی بٹی''۔ اِس مجموعے بچ ۱۲ کہانیاں شامل ہین۔ پہاڑی افسانیاں بچ علی عدالت دے بعد صغیر احمد خان دے افسانے پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر ہور خطۂ پوٹھوار بچ بڑے مقبول ہوئے ہین تہ پہاڑی افسانے دے حوالے نال تذکریاں دی زینت بنے دے ہین۔ پیش ہے اندے ہک افسانے ''جنتی نی کُنجی بچوں'' ہک اقتباس:

'' شانی ماسی جدوں کلسے وِچ پُجی' اُس ویلے حالیں بل کریں لوءَ
نیہہ سی ہوئی نی۔ گریویا' بیمار یا تہ اِس نے بختیں کجیئیں اِس نی نیندر مدتیں تھیں
مُکائی ساڑی نی سی' فر اِس راتی اپنے نِکے پوترے نیاں گلاں بجی تہ اِسنا بہوں
مندا حال وہا۔''

اِتھا پہاڑی افسانے دے معیار یا اِسدی اعلیٰ تکنیکی صلاحیت تے بحث کرنا مقصود نیہہ' بلکہ ماہڑے عرض کرن دا واحد مقصد ایہہ ہے کہ پہاڑی زبان دے نثری تہ شعری ادب دی

---

[1]......''تاثرات تہ تبصرے'' میلا اسمان (حمیدہ حبیب) مطبوعہ ''اُستا ادب'' (علی عدالت نمبر) صفحہ:۶۴

[2]......سیدہ حنا' تاثرات۔ مطبوعہ اُستا ادب سری نگر (علی عدالت نمبر)

[3]......علی عدالت دی ہک منی کہانی ''ہیلو کون ایں''

ہر صنف بچ طبع آزمائی ہورہئی ہے ہور اوہ بھی خاصی کامیاب ! صرف ہِک گل آکھنا ماہڑی مجبوری ہے کہ پہاڑی زبان دے تقریباً سارے لکھاری تخلیقی ادب دے حوالے نال بچھا تعلیمی پس منظر رکھدے ہین۔ اوہ اعلیٰ تعلیم یافتہ، ماہرِ لسانیات ہور تحقیقی تہ علمی شعبیاں بچ اپنا لوہا منوا چکے دے ہین تہ انہاں دویاں مقامی، قومی تہ عالمی سطح دِیاں زباناں دے ادب دا مطالعہ بھی کیتا دا ہے تہ ہم عصر لکھاریاں دِیاں تخلیقات تے بھی اِندی نظر ہے۔ کہانی لکھن آلے قلمکار کو کہانی دے لوازمات دا گیان نیہہ ہوندا بلکہ جس ویلے اوہ کہانی لکھنا شروع کردا ہے اوہ لوازمات آپے اُسدی رہنمائی کردے جُلدے ہین تہ وقت گزرن نال نال اُسدی تحریر بچ پختگی، نُدرت تہ شگفتگی آندی گیندی ہے۔ صرف قاری جیہڑا آپ کہانی دی تکنیک دا علم رکھدا ہووّے سمجھ سکدا ہے کہ اسدی زیرِنظر کہانی بچ مواد بھی ہے، پلاٹ بھی، تھیم بھی، موضوع بھی، کردار بھی ہین، کہانی پن بھی ہے تہ کلائمکس بھی۔ ترِیا اہم لوازمات جیہڑے کہانی دے فن دی اثاث تہ کُنجی منے گیندے ہین۔ اوہ ہین......موازنہ، مبالغہ تہ واقعات دی منظر نگاری تہ وقوع۔

ہِک حوصلہ افزا گل ہور بھی ہے۔ پہاڑی کہانی کار زمانے دِیاں بدلدیاں تقاضیاں تھیں بھی واقف ہین۔ اوہ قلم دا سٹیرنگ سڑک اُپر نظر رکھدیاں ہویاں اِدھر اُدھر موڑنے دی صلاحیت رکھدے ہین۔ مجموعی طور تے پہاڑی افسانہ دویاں زباناں دے افسانے تھیں کسے بھی صورت بھی پچھا نیہہ !۔

انشائیہ:

عالمی ادب بچ ''انشائیہ'' ہِک بے حد اہم صنف دے طور شامل رہیا ہے۔ انگریزی بچ انشائیہ یونانی لٹریچر تھیں منتقل ہویا تہ اِسکو ''ایسائی'' یا ''ایسے'' Essay آکھن لگ پئے۔ اِس فن کو آپ اُنہاں ادیباں تہ دانشوراں ہِک بچ مُشکل صنف قرار دِتا ہے جنہاں انشائیے کو خوبصورت لفظاں دے زیور نال آراستہ کر کا ادبی دُنیا کو ہِک قیمتی تحفے نال مالا مال کیتا۔

تجریدی اشیاء مثلاً گاں، کُرسی، جہاز یا تتلی (پکھڑواں) تے دوسو الفاظ تے مشتمل مضمون لکھنا سہل ہے مگر غیر تجریدی تے چار سطراں لکھنا مشکل فن ہے۔ خوشی، غم، خوشبو، علم،

سیک، بولی جیئے غیر مجرد لفظاں تے گل کرنا بڑی گل ہے ہور اوہ بھی مناسب خوبصورت لفظاں نال آراستہ کرکا استفہامیہ تہ فجائی لہجہ اختیار کرنا رائی دے دانے کو پہاڑ بنانے دے برابر ہے۔

پہاڑی بچ افسانے نال نال ''انشائیۓ'' بھی لکھے گئے، مگر بہت کہٹ ۔انشائیہ واحد صنف ادب ہے جسد الینڈ سکیپ ہر زبان بچ موجود ہے۔البتہ مناسب الفاظ، اصطلاحات، استعارات، تشبیہات وغیرہ دے برمحل استعمال تہ اُندے وسیع مفہوم دا خیال رکھیا جُلے تاں انشائیے دی صنف نال انصاف ہوسکدا اہے۔غیر محسوس انداز نال انشائیۓ بچ طنز ومزاح دے عنصر کو شامل کرنا بھی اِس فن دی عظمت دا آئینہ دار ہوندا ہے۔

پہاڑی بچ انشائیۓ حالیں تِکر ایہئ کوئی ستر اَسی دے کول کال ہین۔کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے سن شیرازہ (پہاڑی) دا ''انشائیہ نمبر'' سال ۱۷-۲۰۱۶ء بچ شائع کیتا ہے، جس بچ کل اکتالی انشائیۓ شامل ہین۔اِنہاں اکتالی انشائیۓ بچوں یاراں انشائیۓ اُردو تھیں پہاڑی زبان بچ ترجمہ کرکا شامل کیتے گئے ہین تہ باقی ترِی افسانے پہاڑی زبان دے سرکردہ انشائیہ نگاراں دی قلم تھیں نکلے ہین۔اِس تھیں علاوہ راقم دی کتاب ''مٹھی نچھ'' بچ بھی کوئی دس انشائیۓ شامل ہین۔جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان بچ حالیں توڑیں صرف ہِک انشائیۓ دی کتاب ''چھچے'' دے عنوان دے تحت شائع ہوئی دی ہے، جس دی مصنفہ ہیں محترمہ زنفر کھوکھر صاحبہ۔اِس کتاب بچ بھی دو درجن انشائیۓ شامل ہین۔

پیش ہے انشائیہ ''نچھ'' بچوں ہِک اقتباس:

> ''نچھ ہور موت ظرفِ زماں وظرف مکاں دی قید تھیں آزاد ہین۔ موت دی طراں نچھ بھی بلا لحاظ مذہب وملّت، رنگ ونسل، ذات و جماعت، عمر وجنس و رُتبہ آندی ہے ہور رات ہوّے یا تہیاڑ، صبح ہوّے یا دوپہر، نماشاں ہوون یا ہور کوئی وقت، نچھا کو آنا ہے تہ ایہہ آکا رہسی۔تُسیں دفترا بچ ہو یا غسل خانے بچ، تختے اُپر بیٹھے دے ہو یا عدالت دی کُرسی پُر، مسیتی بچ یا گرجے بچ ہو ہوائی جہاز یا ریل گڈی بچ، فُٹ پاتھ اُپر سُتے دے

ہو یا کلاس روم بچ .... نچھ ہر جائی بغیر اجازت چلی آسی۔نہ بادشاہاں دی فوج اسکو روک سکدی ہے نہ جج صاحب دا چپراسی نہ تھانیدار دا ڈنڈا نہ ہوائی اَڈے دا سگنل ٹاور نہ گارڈ دی جھنڈی نہ امام صاحب نہ کوئی ہور۔نچھا کو آنا ہوسی تہ ضرور آسی۔''

زنفر کھوکھر دے انشائیہ ''سس'' بچوں ہک اقتباس:

''جتھے توڑیں سس نا تعلق ہے سس دو طراں نی ہونی ہے۔اِک سس جمائی نی جیہڑی کدے کدائیں ہی نظر آونی ہے یعنی جس ویلے تہی نے کہر بچ نازل ہونی ہے۔دوئی مشہور تہ معروف اوہ سس ہونی ہے جس نا اِک نونہہ کی مقابلہ کرنا پینا ہے۔ایہہ سس اِک بکھی تہ کسے نی ماء بنی تہ بدنام ہونے نی حد توڑیں مشہور تہ معروف ہونی ہے۔''

ہک ہور انشائیہ ''گِدّڑ نا خط نسلِ آدم نے ناں'' ماہڑیاں نظراں تھیں گُزریا' جس نے خالق نے سورنکوٹ (پونچھ) نے غلام احمد پنچھی۔ہک اقتباس ملاحظہ فرماؤ:

''اللہ پہلا کرے ناں رکھن آلے نا جس اساہڑا ناں گیدڑ رکھیا۔نالے لُغت بچ باضابطہ طور اُپر اساہڑا اندارج بھی کیتا۔نال ہی معنی نے طور اوپر اَساں کی مرغی' بُز دل' حرامی تہ وحشی جانور لکھیا۔اَساں کی لُغت نے موئف تہ مصنف نال کسے قسم نا شکوہ شکایت نیہہ۔اَساں کی اگر شکوہ ہے تہ اوہ ایہہ کہ نسلِ آدم نی روزمرہ نی زبان محاوریاں نال نسلِ آدم اَساں گیدڑاں کی روزمرہ نی زبان تہ محاوریاں بچ نہایت ہی لغو تہ دشنام گالیاں دینے ہین۔''

خاکہ نگاری:

خاکہ نگاری ہک اوکھا فن ہے ۔ اِس بچ پہلی گل ایہہ ہے کہ ادیب جس شخصیت دا خاکہ تحریر کرے' اوہ ذاتی دوستی یا رنجش یا غبار پُر مبنی نہ ہووّے بلکہ مثبت سوچ دا حامل ہووّے۔

قصیدہ یا ہجو گو نہ ہووّے۔ اوہ ہِک غیر جانبدار سوچ ہور ذہن رکھن والا قلمکار ہووّے۔ خاکہ ایسا ہووّے کہ لگے جے کِسے ماہر فوٹوگرافر سُن اُس دی تصویر بنائی ہے۔

قلمی خاکے بچ زبان شُستہ، مہذب ہور ادبی ہووّے۔ پہاڑی فی الوقت کوئی قلمی خاکہ ماہڑی نظروں نیہہ گزریاں۔ البتہ سوانحی خاکے (سوانحی مضامین) بڑی تعداد بچ شائع ہوئے دے ہین، جنھاں بچ مشہور بزرگان دین، صوفیائے کرام، اولیائے کرام، دا نشور حضرات، علما، شعرائے کرام، سیاسی ہور سماجی شخصیات شامل ہین۔ جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے سُن اِس سلسلے بچ ''شیرازہ'' تہ ''اُستاادب'' جرائد بچ اِس قسم دے مضامین شائع کیتے دے ہین۔ انہاں بچ لل دید، منشی پریم چند، شیخ محمد عبداللہ، نانگا باجی، باباجی لاروی، میاں محمد بخش، مولانا روم، نذیر احمد مسعودی، علی عدالت، محمد مقبول ساحلؔ، ماسٹر شاہ محمد خان نمبر، شیخ العالم، حافظ محمد یونس (بنی شریف)، مولوی مُرتضٰی بیگ، مولانا چراغ حسن حسرتؔ وغیرہ شامل ہین۔ انہاں مضموناں بچ انہاں ہستیاں دی حالاتِ زندگی، فن تہ سماج یا قوم دے تیئں اندیاں خدمات دا تذکرہ ہے۔ جدکہ طویل مضامین ہون دی وجہ نال ایہہ خاکے نیہہ اَکھال سکدے کِیاں جے خاکہ مختصر ہور مدلل ہوندا ہے۔ اِس بچ کسے شخص دی ذات نال جُڑیاں دِیاں خوبیاں، خدوخال، عادات وطوار ہور پیشے یا مشغلے دا ذکر ہوندا ہے۔ جدکہ اِسدی لازمی شرط ایہہ ہے کہ جس شخصیت دا خاکے لکھے گیندا ہے اوہ کوئی عام یا معمولی شخص نیہہ ہونا چاہیدا۔ خاکے بچ جدتک مبالغہ، موازنہ یا مزاح دا عنصر نہ ہووّے، اوہ خاکہ نیہہ ہوندا۔

اُردو بچ مُچ کامیاب خاکے لکھے گئے دے ہین۔ ایہہ خاکے اکثر اُنہاں ادیباں یا قلمکاراں سُن لِکھے جیہڑے اعلیٰ درجے دے ''انشائیہ نگار'' بھی ہین۔ بہرحال ایہہ اَسدا موضوع نیہہ۔

پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر ہور پوٹھوہار تہ ہندکو بولن ولیاں علاقیاں بچ ممکن ہے کسے خاکہ نگاری دا آغاز پہاڑی بچ کیتا دا ہووّے، جسدا پتہ آئندہ کدے نہ کدے چل گیسی۔

ناولٹ ہور ناول:

داستان تہ قصیاں دے بعد اگر پہاڑی دا خواندہ طبقہ کوئی کتاب پڑھدا رہیا ہے اوہ ناول ہے ہور اوہ بھی اُردو۔ اس مزید ار صنفِ ادب کو ساری دُنیا بچ پسند کیتے گیندا آسا۔ تفریح ہور وقت گذارن واسطے ناول ہک بہترین چیز آسی' مگر انساناں دِیاں بدھدیاں مصروفیات ہور وقت دی کمی دی وجہ نال ناول پڑھنے دا رواج گھٹ گیا۔ ناول دے بعد افسانہ تہ فِر مختصر افسانے دا چلن عام ہو گیا تہ ہُن کسے کو پڑھن دی فرصت ہی نیہہ۔

پہاڑی ادیباں بھی ناولٹ تہ ناولاں لکھیاں تہ ترجمے بھی کیتے۔ ریاست جموں و کشمیر بچ محض کُجھ ہک گِنے چُنے دے ادیب ہین جنہاں ناولاں لکھیاں۔ انہاں بچ آنجہانی مالک رام آنند (سراں نی تہی)' زینت فردوس زینت (چٹی چادر پیارنی)' لعل الدین مظلوم (پہیتو) ہور پرویز مانوس دی (تتی چھاں) منظرِ عام پُر آئیاں دِیاں ہین۔ سرحد تھیں پار بھی کُجھ ناولاں منظرِ عام تے آئی دیاں ہین۔ جیّاں علی عدالت دی (میلا اسمان)' سید ماجد شاہ (دُرِ شاہی)' پروفیسر یحییٰ خالد (گلیاں تہ درنڈے)' آفتاب اقبال بانو (پتھر دا جگر)' ظفر نوید جانی (دوا تھرو)' صادق صبا (کھلی اَکھیاں دا خاب)' سلمان حیدر (نکی جئی دُنیا)' نذیر بھٹی (شامِ الم) ہور (پھل کِکراں دے)' ثریا حسان حُر (تعبیراں) تہ (حق اللہ ھُو)' عبدالغفور ملک (لِکھا لیکھاں دا)' سید حفیظ اللہ گیلانی (رُت گُرلاوے کونج) شامل ہین۔ (اغلب ہے کہ جد تک ایہہ کتاب شائع ہوسی کُجھ ہور ناولاں چھپ کا مارکیٹ بچ آ گیاں دِیاں ہوسن۔)

جموں و کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگو یجز دے پہاڑی شعبہ سُن جنہاں مشہور ناولاں دا پہاڑی ترجمہ کروایا ہے' اندی تفصیل ایہہ ہے۔

۱۔ لل دید (اُردو) مصنف: ویدراہی' مترجم: ظفر اقبال منہاس
۲۔ شکست (اُردو) مصنف: کرشن چندر' مترجم: محمد شفیع میر
۳۔ سری کانت (بنگالی)' مصنف: سرت چندر چٹر جی' مترجم: شیخ ظہور الدین
۴۔ دیوداس (بنگالی)' مصنف: سرت چندر چٹر جی' مترجم: شیخ آزاد احمد آزاد

۵۔الکمسٹ (انگریزی)' مصنف: پاؤلوکوہلو' مترجم: ملک شفیق عارش
۶۔اِگنائٹڈ مائنڈ (انگریزی)' مصنف: اے'پی' جے عبدالکلام' مترجم: نثار راہی
۷۔مٹی کے صنم (اُردو)' مصنف: کرشن چندر' مترجم: خوش دیو مینی
۸۔دی اولڈ مین اینڈ دی سی (انگریزی)' مصنف: ارنسٹ ہیمنگ وے
مترجم: عبدالرشید قریشی
۹۔میدانِ عمل (اُردو)' مصنف: منشی پریم چند' مترجم: محمد شفیع خان صابر

ڈرامہ ہور فیچر فلم:

وادیٔ کشمیر نچ پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم جیہڑی ہک زبردست تحریک دی صورت اختیار کر گئی دی آسی' دا آغاز سڑہٹ ڈرامے ہور تھیٹر نال ہویا۔ کلچرل کلب کرناہ سُن وادی دے اطراف واکناف نچ جتھا بھی پہاڑی بستیاں ہین کُھلیاں جائیاں' سڑکاں ہور مداناں نچ ڈرامے کھیڈے۔ انہاں نچ طربیہ ڈرامے زیادہ ہوندے آسے۔ لوک کامیڈی کو پسند کردے ہین تہ انہاں ڈرامیاں دی وجہ نال پہاڑی تحریک زبردست مضبوط تھیں مضبوط ہوندی گئی تہ ہزاراں جنے تہ کُڑیاں ہور بچے ایہہ ڈرامے دِکھن واسطے آندے رہے۔ کرناہ کلچرل کلب دے ڈرامے ابتداء نچ مشہور اداکار ہور گلوکار مرحوم محمد عالم قریشی' عبدالرشید لون غمگین' عبدالرشید قریشی تہ محمد مقبول خان سُن لکھے۔ انہاں ڈرامیاں دے اداکار سارے کرناہ دے ہوندے آسے۔ انہاں اداکاراں تہ فنکاراں کُجھاں لوکاں دے معینے چینے بھی کیتے مگر اپنی منزل حاصل کرکا دم کڈ یکھ۔ کالِسریاں دے رکردار بھی جنے کردے آسے۔ انہاں ڈرامیاں دے موضوعات ہور پلاٹ' پہاڑی لوکاں دا سیاسی' سماجی ہور تہذیبی استحصال ہور اُندی سادگی' شرافت وغیرہ ہوندے آسے۔ مکالمہ (ڈائیلاگ) پُراثر تہ پرکشش ہونے دے علاوہ مزاحیہ ہور طنزیہ ہوندے آسے۔ ہولیاں ہولیاں انہاں فنکاراں سرینگر' جموں ہور ریاست دِیاں ساریاں ضلعیاں نچ بڑیاں بڑیاں کانفرنساں ہور قومی سطح دِیاں کلچرل پروگراماں نچ ڈرامے کھیڈے ہور لوکاں دے دِل جیتے۔ ریڈیو ہور ٹی وی تے بھی ڈرامے نشر تہ ٹیلی کاسٹ ہوئے۔

کرناہ کلچرل کلب دی دیکھا دیکھی اُوڑی، راجوری، شوپیان، پونچھ تہ لار بچ بھی دو ڈرامہ کلب قائم ہوئے جنہاں کامیاب شو پیش کیتے ۔اوڑی بچ محمد اسلم خان، مظفر پیامیؔ، عزیز دچھنوی، عبدالرشید خان، سید مشتاق احمد ہوراں دن رات محنت کرکا اپنے ڈرامے کلب دا ناں ساری ریاست بچ اُچا کیتا تہ پہاڑی لوکاں تک ایہہ پیغام پُہچائے بچ کامیابی حاصل کیتی کہ پہاڑی لوکاں دی شناخت، تشخص ہور سنجان دی خاطر پہاڑی نوجواناں تے نیندر تہ آرام حرام ہے، جد تک کہ اسیں اپنا گمیا دا ثقافتی ورثہ دوبارہ باز یافت نہ کراں، اسیں اپنی جدوجہد جاری رکھساں۔ لار کلچرل کلب دِیاں نوجوان فنکاراں ڈرامے تہ رقص وموسیقی دے ذریعے ''خفتہ'' قسم دِیاں پہاڑی تکر ایہہ پیغام پُہچایا۔ اِسے طراں راجوری بچ رشید قمرؔ درہالوی دی دیکھ ریکھ بچ ہِک بہت ہی اعلیٰ قسم دے ڈرامے پیش کیتے گئے۔ پونچھ بچ بھی ماسٹر کرتار چند تہ پردیپ کھنہ اِس بکھی بہت کم کیتا۔ سورنکوٹ دے عبدالحمید رانا ہوراں بھی کُجھ ڈرامے پیش کیتے۔ شاداب کریوہ شوپیان بچ بھی ہِک کلب ''پیر پنچال ڈرامٹک کلب'' شبیر احمد منہاس ہوراں قائم کیتا، جس دے تحت بہت ہی اچھے اچھے ڈرامے کھیڈے گئے۔ اکیمیں صدی عیسوی دے اوائل بچ جموں دے ہِک مشہور فلم ساز شیو دت ہِک فیچر فلم ''لکیر'' بنائی جیہڑی مُچ کامیاب ہوئی۔ فلم دے کہانی کار، ہدایت کار علی عدالت آسے تہ ادا کار سارے مقامی آسے۔ ملک تہ بیران ممالک پہاڑی لوکاں ایہہ فلم بہت پسند کیتی۔ جموں شہر دے ہِکی سینما ہال ''ہری ٹاکیز'' بچ ایہہ فلم برابر اِک سال چلدی رہئی۔ اس فلم دی تھیم ریاست دے بٹوارے دی وجہ نال پیدا ہوئی دی صورت حال جسدا سارا خمیازہ آر پار دِیاں پہاڑی لوکاں کو بھگتنا پے رہیا ہے۔ تقریباً 50 لکھ پہاڑی تقسیم ہوگئے دے ہین تہ دواں مُلکاں دے درمیان 3 خونریز جنگاں بچ بھی پہاڑیاں کو ہی جانی تہ مالی نقصانات چانے پئے۔ فِر بھی منقسم خاندان بنڈے دے بنڈے رہے۔ اِس افسوس ناک دُکھی تھیم دے علاوہ اِس فلم بچ پہاڑی طبقیاں دی سانجھی تہذیب وثقافت دی عکاسی کیتی گئی دی ہے۔ ڈرامیاں ہور فیچر فلماں دیاں بھی کُجھ ہِک کتاباں شائع ہوئی دیاں ہین، جِیّاں عبدالرشید لون غمگین دی ''کہانی کہر کہر دی''، تصور بخاری دی ''احساس دی سویر''، یونس

قیاسی''گینا''، سید مظہر گیلانی ''مُلا قات''، نذیر بھٹی ''قدم'' تہ نذیر بھٹی دی ہی ہندکو فلم ''بدمعاش'' قابلِ ذکر ہین۔ ہک ہور سلسلہ وار ڈرامہ ''زندگی'' جیہڑا پشاور ٹی وی سینٹر تھیں نشر ہویا ہے ہُن کتابی شکل بچ شامنے آ گیا دا ہے۔ اِس دے تخلیق کار ناصر علی سید ہین۔

ترجمے:

جموں و کشمیر کلچرل اکادمی سُن کُجھاں نامور عالمی شہرت یافتہ فارسی، انگریزی ہور اُردو دِیاں ادیباں، شاعراں تہ مورخاں دِیاں مشہور کتاباں دے ترجمے کرالے دے ہین تہ کُجھاں کتاباں دیاں ترجمیاں دِیاں پروجیکٹاں تے کم چل رہیا ہے۔ اِنہاں کتاباں دی تفصیل کُجھ تفصیل اس طراں ہے:

۱	قرآن مجید	مفتی شفیق الرحمٰن قاسمی
۲	کاروانِ مدینہ	ظفر اقبال منہاس
۳	پیودیاں چِٹھیاں تہیو دے ناں	ظفر اقبال منہاس / نذیر احمد مسعودی
۴	لل دید (ناول)	ظفر اقبال منہاس
۵	الف لیلیٰ ہزار داستان	غلام ربانی اعوان / بشیر النساء بشارت
۶	گلستان سعدی	محمد سلیم بیگ
۷	شکست (ناول)	محمد شفیع میر
۸	دیوداس (ناول)	شیخ آزاد احمد آزاد
۹	سری کانت (ناول)	شیخ ظہور
۱۰	اُتھیلو (ناول)	سید آصف شاہ
۱۱	دی اولڈ مین اینڈ دی سی (ناول)	عبدالرشید قریشی
۱۲	کتاب الہند	محمد مقبول ساحل

۱۳	سیرت النعمان	راجہ نذر بونیاری
۱۴	تاریخ حسن (جلد:۱)	محمد شفیع خان/محمد عظیم خان
۱۵	تاریخ حسن (جلد:۲)	محمد یوسف مسعودی
۱۶	تاریخ حسن (جلد:۳)	خالدہ بیگم
۱۷	تاریخ حسن (جلد:۴)	مفتی شفیق الرحمٰن قاسمی
۱۸	نقوشِ اقبال	بشیر النساء بشارت
۱۹	حکایاتِ رومی	نشاط افروز نعیم
۲۰	اُم الکتاب	مجروح ملنگامی
۲۱	راج ترنگنی	ڈاکٹر مرزا فاروق انوار
۲۲	کشمیر اِن سن، لائٹ اینڈ شیڈس	نثار راہی
۲۳	طوطا مینا	سبھاش رائزادہ
۲۴	اِگنائٹڈ مائنڈ	نثار راہی
۲۵	مٹی کے صنم	خوش دیو مینی
۲۶	مثنوی مولانا روم (چھ جلداں)	ڈاکٹر صابر مرزا
۲۷	کِنگ لیئر	سید آصف شاہ
۲۸	محمد ﷺ (از: مارٹن لنگس)	ظفر اقبال منہاس
۲۹	تاریخِ فرشتہ (دو جلداں)	صفیہ رسول
۳۰	Nymphs of the Valley	عبدالواحد منہاس
۳۱	الکمسٹ	ملک شفیق عارش
۳۲	فاروقِ اعظمؓ	میر غلام حیدر ندیم

۳۳	My Experience With Truth	محمد ایوب نعیمؔ
۳۴	دی ویلی آف کشمیر	محمد سرور ریحانؔ

اِنہاں کتاباں تھیں علاوہ بھی کُجھاں لکھاریاں ذاتی طوراپنے خرچے تے یافِر جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی بورڈ دی مالی معاونت نال دوئیاں زباناں دیاں مشہور کتاباں دے پہاڑی زبان بچ ترجے کر کے شائع کیتے۔انہاں دی تفصیل کُجھ اس طراں ہے:

۱	رُباعیاتِ اقبالؒ	محمد عظیم خان
۲	سانجھے درد (کشمیری افسانیاں نا ترجمہ)	پرویز مانوسؔ
۳	اَگ نے پَر (وِنگس آف فائیر)	پرویز مانوسؔ
۴	اَگ نے پہاڑ (ناول)	پرویز مانوسؔ
۵	سانجھی سوچ (کشمیری افسانیاں نا ترجمہ)	پرویز مانوسؔ
۶	بول انمول (کلامِ شیخ العالمؒ)	نعیمؔ کرناہی
۷	قصیدہ بُردہ شریف	خواجہ یعقوب اختر سیٹھی
۸	غالب دیاں غزلاں (منظوم ترجمہ)	پروفیسر دلشاد کلانچوی
۹	سُچیاں گلاں (حدیث پاک دا منظوم ترجمہ)	عبدالغفور ملک
۱۰	ہندکو منظوم ترجمہ قرآن	عبدالغفور ملک
۱۱	ڈیفوڈل سیں موتیئے تک (انگریزی دے مشہور شاعراں دیاں نظماں دا پہاڑی ترجمہ)	ملک ارشد

لسانیات:

پہاڑی زبان دی گرامر،صرف ونحو،رسم الخط تہ اِملا تے وقتاً فوقتاً پہاڑی دے نامور لکھاریاں دے مختلف رسائل وجرائد بچ مختصر تہ مدلل مضامین شائع ہوندے رہندے

ہین۔انہاں نچ شہبازؔ راجوری' ظفر اقبال منہاس' کریم اللہ قریشی' راقم الحروف (راجہ نذرؔ بونیاری)' ڈاکٹر جہانگیر دانش' خوش دیومینیؔ' نثار حسین راہیؔ' ڈاکٹر صابر مرزا' ماسٹر محمد بشیر شادؔ' ڈاکٹر عبدالحق نعیمیؔ' عبدالرشید فداؔ' محمد عظیم خان' محمد صغیر خان، سرجن محسن شکیل' اختر امام رضوی' محمد سلیم بیگ' میر غلام حیدر ندیمؔ' سید آصف شاہ (بحوالہ پہاڑی گرامر)' شیخ ظہورالدین' نذیر احمد مسعودی' پروفیسر راجہ نصراللہ خان ناصرؔ' پروفیسر محمد رفیق بھٹی' محمد مقبول ساحلؔ' محمد سرور ریحانؔ' مولوی شبیر احمد خان شمسؔ تہ عبدالمجید حسرتؔ قابل ذکر ہین۔ پہاڑی زبان نچ حالیں توڑیں ہک گرائمر سید آصف شاہ سُن ''ہک لسانی پچھ'' ناں دی شائع کیتی دی ہے۔اِس تھیں علاوہ گندھارا ہندکو بورڈ سُن آفتاب اقبال بانو دی ہندکو گرائمر'' آؤ ہندکو زبان سکھنے آں'' تہ ڈاکٹر حلیل ٹوکردی'' ہندکو گرائمر'' شائع کیتی ہے۔ڈاکٹر الٰہی بخش اختر اعوان ہوراں بھی دو کتاباں ''ہندکو صوتیات'' تہ ''ہندکو قاعدہ'' دے ناں نال شائع کیتیاں دیاں ہین۔

تحقیق وتنقید:

مُحبان پہاڑی ہور اس زبان دِیاں دانشوراں ہور اپنی سنجان دی جنگ لڑن آلیاں مجاہداں دِیاں بے لوث تہ انتھک کوششاں دے نتیجے نچ جد لا پتہ پہاڑی بولی دی از سر نو دریافت ہوئی تہ پہلا کم جس تے قلمکاراں قلم چایا ''تحقیق'' دے شعبے نال تعلق رکھدا آسا۔ میاں کریم اللہ قریشی جیہڑے جموں وکشمیر کلچرل اکادمی نچ پہاڑی شعبے نچ ریسرچ اسسٹنٹ دے عہدے تے تعینات ہوئے' اس زبان دی بازیافت دے سلسلے نچ تحقیق دا کم شروع کیتا۔ پہاڑی بولی' زبان' رسم الخط ہور قدیم پہاڑی دی گم گشتہ تاریخ دے بکھرے اوراق فِر بٹیلے ہور انہاں بچوں ضروری علمی مواد کڈھ کا مضمون نویسی دا سلسلہ شروع کیتا' جیہڑا اج دی تاریخ تک جاری ہے۔اِس مہم نچ جنہاں قلمکاراں تن من دھن نال تحقیقی کیتا اُنہاں نچ لقمان راہیؔ' غلام مصطفٰے پنچھی' راجہ نذرؔ بونیاری' ظفر اقبال منہاس' کے ڈی مینیؔ' نثار راہیؔ' مرزا عبدالرّشید' ڈاکٹر صابر مرزا' نور اللہ قریشی' رگھبیر چندر نادم کوٹلوی' بیکم سنگھ راہیؔ' ڈاکٹر جہانگیر دانش' عبدالرشید فداؔ' شہبازؔ راجوروی' محمد سرور ریحان' ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ میر غلام حیدر ندیمؔ' ماسٹر

محمد مقبول خان، ڈاکٹر علمدار عدمؔ، حسام الدین بیتابؔ، مرحوم نذیر احمد مسعودی، عبدالحمید خان، بلال لودھیؔ، یوسف نسیم لاوریؔ، محمد خلیل جوہرؔ، فاروق مظفرؔ، ایم اعظم حسرتؔ، شیخ ظہور، اقبال ملنگامی، محمد یوسف مسعودی، شیخ آزاد احمد آزادؔ، محمد مقبول ساحلؔ، عبدالمجید حسرتؔ، مولوی شبیر احمد خان شمسؔ، پرویز مانوسؔ، انور خان، ڈاکٹر لیاقت نیرؔ، نعیم مرتضیٰ ہاشمی، ماسٹر شاہ محمد خان، عبدالرشید قریشی، عبدالرشید لون غمگینؔ، حاجی محمد بشیر شادؔ، ڈاکٹر جہانگیر اصغرؔ، ڈاکٹر عبدالحق نعیمیؔ، راجہ شاہد علی خان شجاعت، محمد عظیم خان، عبدالحفیظ شاہ مجاہدؔ، محمد سلیم بیگ، زبیر احمد قریشی، پروفیسر جنید جاذبؔ، اقبال نازشؔ وغیرہ شامل ہین۔

اُدھر سرحد دے اُس پار پروفیسر راجہ نصراللہ خان ناصرؔ پہاڑی دے پہلے ادیب ہین جنہاں کو ''پہاڑی'' زبان دی تحقیق پُر کراچی یونیورسٹی سن ڈاکٹر آف فلاسفی (پی۔ایچ۔ڈی) دی ڈگری عطا کیتی۔ اُنہاں تھیں علاوہ جنہاں ہور ادیباں تہ محققاں پہاڑی ''زبان'' دِیاں جڑاں تکر پہنچ کا اِسدی مُنڈھ قدیمی تواریخ مرتب کیتی، اُنہاں بچ پروفیسر صغیر احمد خان، پروفیسر صغیر آسی، راجہ تیمور، مرحوم مظفر احمد ظفر، سرجن محسن شکیل، علی امام رضوی، پروفیسر محمد عارف خان، ملک بشیر مراد، حمید خواجہؔ، شاخ بنات تہ اُندے شوہر لیٰسین مرزاؔ، پروفیسر محمد رفیق بھٹی، سلیم بسمل، شوکت مجید ملک، محترمہ زاہدہ قاسمؔ، سلطان سکون، پروفیسر کرم حیدری، عبدالرحمٰن واصفؔ، راشد عباسی، شمس الرحمٰن، علی عدالت وغیرہ شامل ہین۔

پہاڑی زبان، ادب، ثقافت دے بارے بچ جیہڑ یاں کتاباں چھاپے چڑھی دیاں ہین یا زیر طبع ہین، اوہ ہین:

۱۔ پہڑاس	میر غلام حیدر ندیمؔ
۲۔ پڑچول	عبدالمجید حسرتؔ
۳۔ نِمل	راجہ نذر بونیاری
۴۔ لِکھتاں پیار دیاں	عبدالرشید قریشی
۵۔ پرکھ پڑچول	نثار حسین راہیؔ

۶۔ پہاڑی افسانہ	ڈاکٹر جہانگیر دانش
۷۔ پہاڑی افسانوی ادب	ڈاکٹر جہانگیر دانش
۸۔ادب تہ ادیب	ڈاکٹر عبدالحق نعیمی
۹۔ پیر پنچال نے پہاڑی قلمکار	ڈاکٹر لیاقت نیر
۱۰۔ پہاڑی زبان وادب دی تاریخ	راجہ نذر بونیاری
۱۱۔ وفا ہندکو نال	نذیر بھٹی
۱۲۔ عظیم ہندکو ثقافت	محمد ضیاءالدین
۱۳۔ رُتاں دیاں متاں	میاں کریم اللہ قریشی
۱۴۔ یورپ میں ہندکو زبان	ڈاکٹر الٰہی بخش اختر اعوان
۱۵۔ گندھارا تہ ہزارہ	ڈاکٹر محمد ضیاءالدین
۱۶۔ دی ہوم لینڈ آف ہندکو	ڈاکٹر الٰہی بخش اختر اعوان
۱۷۔ کُجھ تارے شام تھیں بعد	صبیح احمد
۱۸۔ سرزمین ہندکو	ڈاکٹر الٰہی بخش اختر اعوان
۱۹۔ تڑاواں	نذیر بھٹی
۲۰۔ ہندکو انگریزی مترادف	آفتاب اقبال بانو
۲۱۔ ہندکو دا مقدمہ	ڈاکٹر ضیا
۲۲۔ ہندکو گیت نگاری دی روایت	پروفیسر بشیر احمد سوز

جموں و کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز دا پہاڑی شعبہ انشاء اللہ بہت جلدی پہاڑی/اُردو ڈکشنری شائع کرر ہیا ہے۔ اِس تھیں علاوہ سرحد دے اُس پار چار پنج ڈکشنریاں حالیں تک منظر عام تے آئی دیاں ہین۔ جِیاں ''گندھارا ہندکو لُغت'' (ڈاکٹر الٰہی بخش اختر اعوان) ''شیراز اللغات'' (شیراز طاہر) ''ہندکو اُردو لُغت'' (سلطان سکون) وغیرہ شامل ہین۔

☆☆☆

کتابیات:

۱۔ لِنگوسٹک سٹڈی فرام ہمالیہ — گراہم بیڈی
۲۔ لسانی جائیزہ ہند (جلداول) — جارج گریرسن
۳۔ Fifteen Dialects from Himalya — ڈاکٹر آر۔ٹی۔ بیلی
۴۔ لسانی مطالعے — گیان چندجین
۵۔ پہاڑی اور اُردو — میاں کریم اللہ قریشی
۶۔ وضع اصطلاحات — پروفیسر وحیدالدین سلیم
۷۔ اُردواملانویسی — رشید حسن خان
۸۔ اُردواملا — گوپی چند نارنگ
۹۔ پنجاب میں اُردو — حافظ محمود شیرانی
۱۰۔ ہسٹری اینڈ کلچر آف کشمیر — پروفیسر ایم ایل کپور
۱۱۔ پہاڑی قبائل — خوش دیو مینی
۱۲۔ شمس بری (چھ جلداں) — ظفر اقبال منہاس
۱۳۔ پوٹھواری لوک گیت — پروفیسر کرم حیدری
۱۴۔ گوجری پہاڑی لوک گیت — غلام حسین اطہر
۱۵۔ ''چٹکا'' میلینیم نمبر — عالمی پہاڑی ادبی سنگت
۱۶۔ رومی کشمیر (میاں محمد بخش) — علامہ جواد جعفری
۱۷۔ شیرازہ پہاڑی (جلد1 تا40) — کلچرل اکیڈیمی، سرینگر
۱۸۔ استادب ''پہاڑی''((جلد1 تا36) — کلچرل اکیڈیمی، سرینگر
۱۹۔ لوک گیتاں ''پہاڑی'' (جلد1 تا30) — کلچرل اکیڈیمی، سرینگر
۲۰۔ لوک کہانیاں ''پہاڑی (جلد1 تا30) — کلچرل اکیڈیمی، سرینگر
۲۱۔ پہُڑاس — میر غلام حیدر ندیم
۲۲۔ کاشُر شرچ کتاب — پروفیسر محی الدین حاجنی
۲۳۔ نکیاوے — شاخ نبات
۲۴۔ ریاست جموں وکشمیر بچ پنجابی زبان وادب — پروفیسر سیوا سنگھ
۲۵۔ ادبیاتِ سرحد — سید فارغ بخاری
۲۶۔ ہندکو دے رنگ ورنگ نظارے — حیدر زمان حیدر

۲۷۔	پوٹھوار رنگ	انجم سلطان شہبازؔ
۲۸۔	پرچول	عبدالمجید حسرتؔ
۲۹۔	ادب تہ ادیب	ڈاکٹر عبدالحق نعیمیؔ
۳۰۔	چھمر (افسانوی مجموعہ)	ظفر اقبال منہاس
۳۱۔	شاردا: ارتقائی مراحل	خواجہ عبدالغنی
۳۲۔	مختصر تاریخ زبان ہندکو	ممتاز منگلوری
۳۳۔	قینچی کا کاغانی متن	فارغ بخاری
۳۴۔	پہاڑی محاورے تہ بُجھارتاں	ڈاکٹر محمد صغیر خان
۳۵۔	وادیٔ نیلم کی ثقافت	رشید فاروقی
۳۶۔	برتیاں (افسانوی مجموعہ)	خوش دیو مینیؔ
۳۷۔	اُس پار (افسانوی مجموعہ)	راجہ شاہد علی خان شجاعت
۳۸۔	کھُند (افسانوی مجموعہ)	نثار راہی
۳۹۔	چچھے (انشائیے)	زنفر کھوکھر
۴۰۔	پرکھ پڑچول	نثار راہیؔ
۴۱۔	سیف الملوک	میاں محمد بخشؒ
۴۲۔	چھلیاں سُراں	اقبال نازشؔ
۴۳۔	جموں وکشمیر کے پہاڑی لوک	نذیر احمد مسعودی
۴۴۔	گلشنِ ادب	سید یوسف نسیم لارویؔ
۴۵۔	لسانیات کیا ہے؟	ڈیوڈ کرسٹل
۴۶۔	زبان کیا ہے؟	خلیل احمد صدیقی

☆☆☆